

MAGYAR TUDOMÁNY

Molnár Andrea – Monok István
és munkatársaik
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRÁNAK
ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁSA

Erdődy Gábor és munkatársai
A TÖRTÉNESZ
ÉS EGYETEMI TANÁR
SZABAD GYÖRGY
EMLÉKEZETE

MAGYAR TUDOMÁNY

Molnár Andrea – Monok István
és munkatársaik
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRÁNAK
ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁSA

Erdődy Gábor és munkatársai
A TÖRTÉNÉSZ
ÉS EGYETEMI TANÁR
SZABAD GYÖRGY
EMLÉKEZETE

MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata

Főszerkesztő

BOLLOBÁS ENIKŐ

Szerkesztőbizottság

BAZSA GYÖRGY – BORHY LÁSZLÓ – BOZÓ LÁSZLÓ – CSABA LÁSZLÓ
HAMZA GÁBOR – KECSKEMÉTI GÁBOR – KENESEI ISTVÁN
MOLNÁR ANTAL – PÉCELI GÁBOR – PLÉH CSABA – RÓNYAI LAJOS
SIMON FERENC – SOLTI LÁSZLÓ – SPÄT ANDRÁS – VÉRTESSY BEÁTA

Vezető szerkesztő

GEIGER ILDIKÓ

Felelős szerkesztő

SZABÓ ÉVA ESZTER

Szaklektorok

HEGYI PÁL – SZABADOS LÁSZLÓ – TERNÁK GÁBOR

Olvasószerkesztők

FÖLDES ZSUZSANNA – MAJOROS KLÁRA

MTA 200 ÉVES
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

Megjelenik
a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

HU ISSN 0025 0325

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója

Felelős szerkesztő: Thimar Márta

Olvasószerkesztő: Pócsi-Fodor Petronella

Korrektúra: Török Tünde

Termékmenedzser: Egri Róbert

Fedélterv: Petrányi Réka

Tipográfia, tördelés: Orlai Mátyás

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben 2026-ban.

Felelős vezető: Balla László vezérigazgató

www.gyomaikner.hu

Megjelent 10,25 (A/5) ív terjedelemben

TARTALOM

BICENTENÁRIUMI ÖSSZEÁLLÍTÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRÁNAK ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁSA

200 éves a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

Vendégszerkesztők: Molnár Andrea – Monok István

Monok István

Bevezetés

Egy könyvtár útja 653

Fejezetek a 200 éves könyvtár történetéből

Horuczi András

Az Akadémiai Könyvtár a két világháború között 655

Hajfner Rita

A 200 éves Akadémiai Könyvtár és olvasói 665

Molnár Andrea

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára a rendszerváltástól napjainkig 673

Az MTA Könyvtár és Információs Központ kiemelt feladatai

Belső-Stefán Eszter

Az EISZ szerepe a magyar tudomány külföldi reprezentációjában, 2018–2024 683

Horváth Dániel

A világ tudományos eredményeinek elérhetősége Magyarországon:
a Compass és a Compass+ 697

Áts József

A magyar tudomány tükre, a Magyar Tudományos Művek Tára 713

Holl András

A könyvtár új gyűjteménye: a digitális repozitórium 720

Akadémikusok az Akadémiai Könyvtárban

Sólyom Jenő

Mit keres egy fizikus az Akadémiai Levéltárban? 726

Kövér György

Aki keres, talál? Esszé a történeti forráskutatás lehetőségeiről és nehézségeiről 730

Deák Ágnes

Irat- és szöveghalmok szóra bírása, „ahaélmények” és váratlan főnyeremények 736

TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS

A TÖRTÉNETSZ ÉS EGYETEMI TANÁR SZABAD GYÖRGY EMLÉKEZETE

*Vendégszerkesztő: Erdődy Gábor**Erdődy Gábor*

Bevezetés 743

Erdődy Gábor

Nemzet és demokrácia – gondolatok/fejezetek az iskolateremtő történész és egyetemi tanár Szabad György életművéről 746

Dénes Iván Zoltán

A névválasztástól az alternatív kánonig 760

Melkovics Tamás

„Az eltévedt lovas” – Szabad György politikatörténeti modellje 767

TANULMÁNYOK

Bartos Huba – Apatóczy Ákos Bertalan – Hamar Imre

- Javaslat a helyesírási szabályzat és az átírási szabályzatok módosító kibővítésére a kínai nevek, szavak latin betűs írásmódja tekintetében 778

Neulinger Ágnes – Bánsági Éva – Balázs Bálint

- Farmok a város szélén: a városi mezőgazdaság szerepe a fenntartható élelmiszer-ellátásban 786

MEGEMLÉKEZÉS

Vékás Lajos

Péteri Lóránt

Vikárus László

- Búcsú Somfai Lászlótól (1934. augusztus 15. – 2026. február 11.) 793

Maróth Miklós

- Búcsú Ritoók Zsigmondtól (1929. szeptember 28. – 2026. március 13.) 799

KÖNYVSZEMLE

Peterecz Zoltán

- Christopher McKnight Nichols – David Milne szerkesztők
Ideology in U.S. Foreign Relations. New Histories
(Ideológia az amerikai külpolitikában. Új értelmezések) 802

Dombrádi Viktor Béla

- Hunyady László – Orosz Ferenc – Monostory Katalin szerkesztők
75 éves a HUN-REN TTK Molekuláris Élettudományi Intézet
(korábban Enzimológiai Intézet) 805

Gyáni Gábor

- Klement Judit szerkesztő
A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai 808

CORRIGENDUM

Kohus Zsolt

- Corrigendum a „Magyarország és Magyarországhoz köthető kutatók megjelenése a Stanford-listán” című tanulmányhoz 810

BICENTENÁRIUMI ÖSSZEÁLLÍTÁS

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ünnepi összeállítása *200 éves a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára*

Bicentennial Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences *The Library of the Hungarian Academy of Sciences Is 200 Years Old*

Vendégszerkesztők: Molnár Andrea – Monok István

Bevezetés *Egy könyvtár útja*

Introduction *The Journey of a Library*

Monok István

az MTA doktora, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ főigazgatója
monok.istvan@konyvtar.mta.hu

Egy jó ötlet megszületése után nem lehet azonnal intézményt, könyvtárat alapítani. A tervezgetésnél persze, sokszor évszázados álmodozásnak is beillő vágyakozással, el lehet képzelni, milyen is lesz majd az intézmény könyvtára, miként gyarapítható, hogyan biztosítható a folyamatos működése. Az akadémia eszméjének magyarországi úttörői, az akadémiai intézmény megtervezői is, támogatandó a tudományos kutatást, gondoltak a könyvtárra, általában a könyvkiadással kötve össze a terveket. Így volt ez akkor is, amikor a Teleki család gyermekei kora tinédzser korukban, majd felnőttként akadémiai tervezték. Amikor lehetőség adatott, nem a tervekkel összhangban lassan, folyamatosan építve, hanem egyszerre, a teljes családi könyvtárat felajánlva mutattak példát. Ezt a példát sok arisztokrata, tehető és szerényebb anyagi lehetőséggel bíró polgár, lelkes értelmiségi követte. Még 200 év elteltével is így van ez.

Talán azért is van így, mert a könyvtár lényege a gyűjtemény. Ha van mit feldolgozni, az egyes gyűjteményi elemekről tájékoztatást adni, a mindenkori kutatók és olvasók rendelkezésére bocsátani, akkor a könyvtár működik. Teljesen mindegy, hogy a mindenkori politika, maníros értelmiségi allűrök vagy éppen alapos tudománypolitikai indokok miként nevezik el: tudástár, tanulmányi, információs vagy éppen kutatástámogatási központ stb. Könyvtár, amelynek gyűjteménye sokrétű, és ma, az Akadémia Könyvtára megalakítása után 200 évvel már jelentős mennyiségű

digitális dokumentumot is magáénak, pontosabban az akadémiai közösségnek tudhat. De azért még ne legyünk nagyon álmodozók ez utóbbi tekintetben. A nyomtatott világ nagy részben akár konszenzussal ellenőrzött ismeretet tartalmaz, ehhez képest a mesterséges intelligencia (MI) mai tudása 75-80%-ban nem ellenőrzött adatokon, szövegeken alapul. Az MI akkor tanul helyesen, ha a már „megismerteken” kívül a nyomtatott (és kéziratos) világ TELJESSÉGÉT elolvassa. Ezért fontos, hogy az MI-t nemcsak a digitálisan elérhető anyagokon tanítsuk, hanem a teljes állományunk digitálissá tételével. A mi digitális állományunk 40 millió oldalnyi könyvből, folyóiratból, kéziratból és levéltári dokumentumból áll, ami papíron valahol 250 és 500 millió oldalnyi terjedelmet jelent. Fontos ezt tudni akkor különösen, ha már arról gondolkodunk, miként, milyen alapokra építkezve tanítjuk majd a mesterséges intelligenciát.

A történetünk során azonban a gyűjteményi stratégiánk is többször változott, és a szűk bölcsészeti arculattól eltávolodva ma már az az ambíciózus célunk, hogy a magyar tudomány teljes kibocsátását birtokoljuk, legalább másolatban. Mi fog történni, amikor ezt elértük?

Úgy tervezzük, hogy a Könyvtár és Levéltár (hiszen ma mindkettő vagyunk) akkorra valódi Kutatástámogatási Központ lesz. Olyan, amelyik újraértékeli a fizikai formában (főleg papíron, de pergamenen, üvegen stb.) megőrzött gyűjteményeit. Ez a reevaluáció a gyakorlati hangyaszorgalmú munkával egy teljes újrakatalogizálást jelent, minél többféle tudomány szolgálatát, támogatását a leíró adatok részletességével és pontosságával. A szerencsétlen mesterséges tudásnak is kell valami viszonyítási pont, hogy intelligenssé válhasson. E munkával párhuzamosan érdemes a dokumentumokat digitalizálni, majd megőrizni, hiszen emellett, hogy a tudományt népszerűsítendő kiállítási tárgyakká válnak, akár ereklyékké is. Sajnos még az úradigitalizálásra is szükség lesz néhányszor, mert a technika fejlődik, és változások motorja az az érdek, amely a változás folyamatából teszi gazdaggá emberek csoportjait.

A könyvtári munka folyamatában részt vevők nagy eséllyel jutnak olyan ismeretek birtokába, amelyek segítségével maguk is összefoglalhatják ennek az alap kutatás jellegű tevékenységnek a tanulságait. A filológiában ezt az első olvasat közlésének mondjuk.

Ahogy Vlagyimir Iljics Lenintől (1870–1924) gyakran idézik az ókor óta ismert *locus communis*: „tanulni, tanulni, tanulni”, úgy a könyvtárral kapcsolatban azt mondhatjuk: „gyűjtemény, gyűjtemény, gyűjtemény”. Erre alapozva minden könyvtári munka elvégezhető, a gyarapítandó dokumentumok látókörünkbe vonásától a leíró adatok rögzítéséig, majd azok többféle adatbázisba való elrendezésén át a tudománypolitikai elemzésekig, tudományos összefoglalóig, mindezt folyamatos együttműködésben egymással a könyvtárak között, a tudományos és művelődési intézményekkel és az adatokkal gazdálkodó magánvállalkozásokkal.

Egy könyvtár útja akkor ér véget, ha lemond a gyűjteményéről, és ha nem tudja elfogadtatni az említett társintézményekkel a saját tevékenysége hozzáadott értékeit. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Levéltár és Kutatástámogatási Központ (ahogy a jövőben nevezni szeretnénk magunkat) útja folytatódik.

Fejezetek a 200 éves könyvtár történetéből

Az Akadémiai Könyvtár a két világháború között

The Library of the Academy Between the Two World Wars

Horuczi András

könyvtáros, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest
horuczi.andras@konyvtar.mta.hu

Absztrakt

Az első világháború kitöréséig lényegében töretlenül fejlődött az Akadémiai Könyvtár, az 1914-ben kezdődő katonai konfliktus azonban a nemzetközi szellemi együttműködést is ellehetlenítette, Magyarországon pedig mély politikai és gazdasági válságot okozott. A szerző a kronológiai rendet követve, de a kihívásokra adott válaszokra összpontosítva törekszik bemutatni a könyvtár krízisekkel terhelt két és fél évtizedét. A tanulmányból képet kaphatunk arról, hogyan sikerült stabilizálni a könyvtár, illetve a könyvtárat fenntartó Akadémia anyagi helyzetét, hogyan változott a tisztviselők száma, feladatköre és státusza, hogyan szervezték újjá a szerzeményezést, és hogy milyen forrásokból gyarapodott a gyűjtemény. Végül arról ad áttekintést a szerző, hogy hogyan készült fel a Melich János vezette intézmény Budapest frontvárossá válására és a gyűjtemény legértékesebb könyveinek és kéziratainak megmentésére.

Abstract

The Library of the Academy developed essentially uninterrupted until the outbreak of the First World War in 1914. However, this military conflict made international intellectual cooperation impossible and caused a deep political and economic crisis in Hungary. Following a chronological order but focusing on the responses to these challenges, the author seeks to present the library's crisis-ridden two and a half decades. The study provides insight into how the library's financial situation—and that of the Academy, which maintained it—was stabilized; how the number, duties, and status of staff members changed; how acquisitions were reorganized; and from what sources the collection was expanded. Finally, the author provides an overview of how the institution, led by János Melich, prepared for Budapest's transformation into a frontline city and for the rescue of the collection's most valuable books and manuscripts.

Kulcsszavak: könyvtártörténet, az MTA története a két világháború között, MTA

Keywords: library history, the history of the Hungarian Academy of Sciences between the two world wars, HAS (Hungarian Academy of Sciences)

Az Akadémiai Könyvtár helyzete az első világháborút követően

Az Akadémiai Könyvtárat szinte töretlen fejlődés jellemezte a polgári korszak első évtizedeiben. E kedvező időszaknak az első világháború, illetve a veszített háborút követő összeomlás következményei vetettek véget. A két háború között négy főkönyvtárnok váltotta egymást a könyvtár élén: Szily Kálmán (1905. április 6. – 1924. július 24.), Ferenczi Zoltán (1925. február 4. – 1927. május 31.), ifj. Szinnyi József (1928. május 1. – 1943. április 14.), Melich János (1943. május 29. – 1948. szeptember 30.). Ferenczit leszámítva közös bennük, hogy politikai, gazdasági vagy katonai válságokkal terhelt időszakban kellett helytállniuk. Megválasztásuk az MTA összes ülésén szótöbbséggel történt, és a Teleki család alapító ágának képviselője nevezte ki őket.

Az 1914-ben kezdődő háborús szembenállás lehetetlenné tette a nemzetközi tudományos együttműködés és a cserekapcsolatok fenntartását, az összeomlást pedig súlyos gazdasági és pénzügyi válság is kísérte. A könyvtárat is fenntartó MTA az 1860-as években állampapírba és záloglevélbe fektette vagyonát, a dualista korszakban pedig az ezekből befolyt jövedelemből finanszírozta tudományos célú és adminisztratív kiadásait. Az Akadémia 1914–1918 közötti zárszámadásaiból kiderül, hogy az intézmény a háború idején mind a nyolc hadikölcsönből kivette a részét, hétszer jegyzett 200 000 korona névértékű 6%-os (hat alkalommal), illetve 5,5%-os (egyszer) állami járadékkölcsön-kötvényt, egyszer pedig kb. 600 000 korona névértékű záloglevélvagyonát cserélte állami hadikölcsönre. Az infláció súlyos csapást jelentett mind az állampapír-megtakarításokra, mind pedig az összesen 2 millió aranykoronányi hadikölcsönkötvény-állomány értékére. Az infláció már 1915-ben elkezdett gyorsulni, és 1918 és 1925 között három olyan esztendő is volt, amikor az infláció meghaladta a 400%-ot.

Szily Kálmán főkönyvtárnoki időszakának utolsó éveit az inflációs krízisen kívül belpolitikai nehézségek is terhelték. A Tanácsköztársaság bár nem tisztázta jogilag, hogy az Akadémia mely népbiztosság alá tartozik, 1919. április 14-én a Közoktatásügyi Népbiztosság helyettes vezetője, Lukács György felfüggesztette az Akadémia működését, május 7-én pedig a Vörös Őrség lefoglalta a palota számos helyiségét (Berzeviczy 1919, 221–222). A Tanácsköztársaság szocialista kísérlete során a hazai könyvtárügy átalakítását is célul tűzték ki, a Közoktatásügyi Népbiztosság könyvtárügyi megbízottjai jogot formáltak a könyvtár működésének meghatározására. A könyvtári szabályok felülírásával kölcsönzési jogosultságot kívántak biztosítani a főiskolai és egyetemi ifjúság részére, és hatályon kívül helyezték a könyvtár kötelezpéldány-jogát. Meghatározták továbbá, hogy mely könyvkötő műhelyek bízhatók meg kötetzeti munkákkal, és döntést hoztak a közkönyvtárak duplumanyagának egyesítéséről. Szily Kálmán nyíltan ugyan nem szállt szembe az előírással, de úgy

kívánta megvédeni a Közoktatásügyi Népbiztosságtól az anyagot, hogy annak teológiai jellegét hangsúlyozta.¹

A háború után a szerzeményezés és a feldolgozás területén is jelentős kihívásokkal kellett szembenéznie a könyvtárnak, különösen a külföldi folytatásos művek és a hazai kiadók által be nem küldött művek pótlása, valamint sokezernyi feldolgozatlan mű katalogizálása számított sürgető feladatnak. A munkálatok újraindítását 1918–1920-ig súlyosan hátráltatta a szénhiány: egy kisebb irodahelyiséget leszámítva nem volt megoldható a fűtés az épületben, így csak egy szűkebb, korlátozott térben folytatódhatott a munka.

A könyvtár pénzügyi helyzete a két világháború között

1921-ben 50 000 koronából gazdálkodhatott a könyvtár, és ennek egy része, 12 000 korona az államtól származott.² Ez látszólag ugyan jelentős növekedés az 1910-es évek első felében rendelkezésre álló évi 16 000 koronához képest, viszont a 300%-ot meghaladó 1919-es és 1920-as pénzromlást figyelembe véve reálértéke alacsonyabb volt, mint a tíz évvel korábbi összegé.

1922. június 28-i gödöllői találkozójukon Horthy Miklós kormányzó és Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter közösen kinyilvánították, hogy az államnak meg kell segítenie a súlyos anyagi nehézségekkel küzdő intézményt. 1922-ben egyszeri 6 millió korona államsegélyt utaltak ki az Akadémiának, az 1923. évi I. törvénycikkben pedig rendelkeztek az Akadémia állandó éves állami támogatásáról. Az Akadémia állandó alkalmazottait a főtitkár, az osztálytitkárok és a főkönyvtárnok kivételével az 1922-ben létrehozott Országos Magyar Gyűjteményegyetem (OMGYE) létszámba vették át 1923 januárjától. Ez egyrészt stabilabbá tette az alkalmazottak illetményének biztosítását, másrészt lehetővé tette, hogy szükség esetén állományából szakképzett tisztviselőket és altiszteket bocsásson a könyvtár rendelkezésére. A Klebelsberg Kuno kezdeményezésére született törvény érintetlenül hagyta az Akadémia autonómiáját,³ és lehetőséget biztosított a tudós testületnek arra, hogy közigazgatási bíróság útján támadhasson meg számára kedvezőtlen minisztériumi rendeleteket, határozatokat (Klebelsberg 1990, 153–159).

Az alapítás centenáriuma alkalmából született 1925. évi XLVI. törvénycikk egyszeri, 3 milliárd korona államsegélyt biztosított, és az éves támogatás emelését irányozták elő benne. Tekintettel arra, hogy az 1925-re előirányzott kiadások nem haladták meg az 1,5 milliárd koronát, ez több mint két évre elegendő költségkeretnek

¹ MTA KIK Kézirattár. K 809. 5/1919.

² MTA KIK Kézirattár. K 810. ad 16/1922.

³ Hasonló törekvés, a könyvtár autonómiájának megőrzése és egyben az Akadémiához való tartozásának fenntartása vezette ifj. Szinnyi Józsefet is 1937-ben, amikor visszautasította Pasteiner Iván, a Közgűjtemények Országos Főfelügyelősége vezetőjének ajánlatát, hogy nyilvánítsák közkönyvtárrá a könyvtárat, attól kezdve ugyanis a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá került volna az intézmény (MTA KIK Kézirattár. K 821. 71/1937).

felelt meg. Az Akadémia ekkortól kezdve anyagi szempontból is stabil lábakon állt, és ez tükröződött a könyvtár 1926. évi kiadásain is. A rendezetlen Vigyázó-hagyaték révén a köteles rész átadása, a tartozások és a perköltségek kifizetése ellenére további óriási vagyonhoz jutott az MTA, ami miatt a sajtóban már a világ leggazdagabb tudományos intézményeként tekintettek rá. A könyvtár a könyvhagyaték révén élvezte az örökség kedvező hatását, de éves költsége nem változott ennek következtében, 8000–11 000 pengő körül alakult 1928–1931-ben. Elsősorban a begyűrző gazdasági világválság miatt, a harmincas évek elején folytatott állami kiadáscsökkentő politika következtében kb. 40%-kal csökkent az Akadémia számára megállapított rendszeres államsegély összege, de a kormány döntésében közrejátszhatott, hogy tisztában voltak azzal, hogy az intézmény anyagi háttere akkorra már stabilizálódott. A gazdasági világválság Magyarország számára legnehezebb éveiben (1932–1935) viszont jelentősen visszafogták a könyvtár kiadásait (4200–5700 pengő), amelyek csak 1936-tól indultak ismét növekedésnek.

A könyvtár munkatársainak munkafeltételei

1921 júniusáig, a főkönyvtárnokot is beleértve, többnyire mindössze négy tisztviselő dolgozott a könyvtárban, ezzel az alacsony létszámmal viszont lehetetlenség volt ellátni a könyvtár előtt tornyosuló feladatokat, szükségessé vált további tisztviselők felvétele. A létszám az 1923. évi I. törvénycikk életbelépése után kezdett el fokozatosan emelkedni, ekkor ugyanis már nagyrészt nem az MTA terhére történt újabb tisztviselők alkalmazása, hanem az OMGYE összlétszámából osztották be őket az MTA Könyvtárába. Ekként került a könyvtárba 1923–1924 folyamán Györkösy Alajos⁴, Bártfai Szabó László és Bezzegh Antalné Rüblein Livia is. A tisztviselők száma az 1940-es évek első felében már elérte a 10–11 főt. A könyvtárnál három altiszt szolgált a korszakban. Az OMGYE 1934. augusztus 31-ig állt fenn, az 1934. évi VIII. törvénycikk értelmében szeptember 1-jétől a Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) Tanácsa vette át a feladatait, de ez nem járt együtt gyakorlati változásokkal a gyűjteményegye-temi alkalmazottakra nézve.

A tisztviselők munkaköre a következő területekre terjedt ki: a köteles példányokkal kapcsolatos munkák, katalogizálás, a különleges könyvvállomány (például ősnymtatványok), folyóiratok és a kéziratár kezelése, a könyvvállomány gondozása, a könyvkötészet intézése, könyvbeszerzés, az altisztek ellenőrzése, kölcsönzés, olvasótermi felügyelet, statisztikai nyilvántartás, éves jelentés készítése, kimutatások a nagyjuttalmi bizottságnak, pénzárkezelés. Az altisztek feladatai közé tartozott a takarítás, a könyvtári szakok gondozása, a délutáni szolgálat, a postázás és a kézipénztári napló vezetése.⁵

⁴ 1941-ig a Jirka családnévet viselte, szintén abban az évben vitézzé avatták. 1956-ban latin–magyar, 1960-ban magyar–latin kéziszótárt szerkesztett.

⁵ MTA KIK Kézirattár. RAL. 146/1946. 12–13.

Az OMGYE-ben az egyetemi végzettséggel rendelkező tisztviselők a tudományos tisztviselők közé nyertek besorolást, egyéb tisztviselők pedig a tudományos segédszemélyzetbe. A tudományos tisztviselők minimum a VIII. fizetési osztály harmadik kategóriájába tartoztak, és háromévente léphettek felsőbb kategóriába, ezen felül lakáspénzt is kaptak. A főkönyvtárnoknak lakást is biztosított az Akadémia, ami a palota földszintjén a főtitkári lakás alatt, az Akadémia utcai oldalon helyezkedett el.⁶ Az akadémiai tisztviselők keresete 1932 és 1937 között némileg csökkent (előbb 309, majd 297 pengőre), de 1938-ban ismét növekedésnek indult, 1942-ben pedig már elérte a 380 pengőt, ezzel a középosztály tagjai közé tartoztak.

A könyvtár számos tisztviselője – könyvtári munkavégzésével párhuzamosan – tudományos kutatásokat is folytatott, és ebben valamennyi főkönyvtárnok támogatta beosztottjait, sőt nem is gördített akadályt ideiglenes távollétük vagy távozásuk elé, ha külföldi kutatói ösztöndíjat (például: Fögel József, Rásonyi Nagy László), egyetemi vagy kereskedelmi akadémiai kinevezést kaptak (például: Mészöly Gedeon, Fögel József, Somogyi József).

Ami a személyzeti struktúrát illeti, a főkönyvtárnok alatt két állandó tisztviselő állt: az alkönyvtárnok és a könyvtári tiszt. A könyvtári tiszt Ferenczi idején a korábbi időkhöz képest megváltozott szerephez jutott, a főkönyvtárnok titkáráként működött: ő vezette az iktatókönyvet, és ő fogalmazta meg a leveleket a könyvtár nevében, a főkönyvtárnok csak aláírta őket. A tisztséget betöltő Munkácsy Mihály rendszeresen kapott feladatot bibliográfiák összeállítására is, jellemzően akadémiai jutalmak zsűrizéséhez kellett összegyűjtenie az egy adott tudományterületen publikált munkákat.

A könyvtári állomány gyarapodása

1918. december 31-én 55 szakba beosztott 111 283 rendezett mű alkotta a könyvállományt, ez az elkülöníthető művek, nem pedig a kötetek összes számát jelenti. Az Akadémiai Könyvtár ezzel továbbra is a harmadik legnagyobb gyűjteménnyel rendelkezett az MNM Országos Széchényi Könyvtára (OSZK) és az Egyetemi Könyvtár mögött, és 1933-ig meg is tartotta ezt a pozíciót, amikor is a Budapesti Városi Nyilvános Könyvtár megelőzte ebben a rangsorban (Illyefalvi 1933, 456). A könyvtár vétel, nemzetközi cserekapcsolatok, hagyatékok és ajándékok, valamint kötelespéldány-jog alapján gyarapította állományát. A világháborús vereséget és a forradalmak korát övező krízist követően a gyakorlat egészen más képet mutatott. A nemzetközi kiadványcsere 1914-től kezdve szünetelt, könyvek vételére csak minimális forrás állt rendelkezésre, és a kötelespéldány-jog ugyan megillette a könyvtárat, de a végrehajtás, beszolgáltatás akadozott.

⁶ Szily Kálmán az Akadémia bérházában lakott, nem használta, ezért ekkor raktárként szolgált. Ferenczi Zoltán idején visszakapta eredeti funkcióját.

A kötelespéldány-jog alapján a kiadók által beszolgáltatott kötetállomány képezte a gyarapodás legfőbb forrását két év kivételével⁷ a korszak egészében. 1919–1920-ban, 1928–1929-ben, 1937–1942-ben ráadásul a gyarapodás több mint fele származott ebből a forrásból. Magát a jogosultságot az 1840. évi VI. tc. 11. §-a mondta ki először, a két háború között az 1922. évi XX. törvénycikk által megerősített 1897. évi XLI. törvénycikken alapult. Az 1920-as évek elején a kézbesítés anyagi,⁸ a törvény szerint járó nyomdatermékek beküldésének kikényszerítése adminisztrációs terhet jelentett a könyvtár számára. A kiadók mulasztásai a Tanácsköztársaság egy – annak bukása után eltörölt – rendelkezésére is visszavezethetők, amiben hatályon kívül helyezték az Akadémiai Könyvtár kötelespéldány-jogát. Kötelességüket elmulasztó kiadók egész sorával kellett levelezést folytatnia az elmaradásokat számba vevő Ferenczi Zoltánnak és Szinnyi Józsefnek. 1929-ben új törvény lépett életbe (1929. évi XI. tc.), ettől kezdve válogatási jogosultság illette meg a könyvtárat az országban megjelent nyomdatermékekre. Ez a rugalmasabb szabályozás egyfelől megkövetelte az újonnan megjelent munkákról való előzetes tájékozódást, több szempontból viszont kedvezően érintette a könyvtárat, hiszen kevesebb terhet (feldolgozás, elhelyezés, szükség esetén reklamálás, jogi eljárás kezdeményezése) rótt a könyvtárra.

A külföldi cserekapcsolatok helyreállítása, illetve bővítése évekbe telt, de nyomban a világháború lezárása után elindult. Elsősorban időszaki kiadványaikat küldték el egymásnak a tudományos társaságok, akadémiák, múzeumok és könyvtárak. 1914 és 1919 között csak osztrák és német partnerintézményekkel maradtak fenn cserekapcsolatok, holland, angol és amerikai intézmények viszont már 1920–1921-ben ismét eljuttatták kiadványaikat Magyarországra.⁹ Egy kimutatás szerint 1921-ben összesen 33 tudós társasággal, akadémiával indultak újra a cserekapcsolatok, köztük indiai, angol, ír, holland, indonéz, amerikai, argentin intézményekkel.¹⁰ 1932-ben már összesen 363 külföldi partnerintézet küldte el kiadványait az Akadémiai Könyvtárnak („A M. Tud. Akadémia munkássága 1932-ben...” 1933),¹¹ a második világháború azonban újabb, kiheverhetetlen veszteséget eredményezett e téren is. A külföldi cserepartnerek megválasztásában meglehetősen pragmatikus megközelítés jellemezte a könyvtárat, Magyarországnak a származási országokkal fennálló rossz viszonya sem akadályozta acserekapcsolatok fenntartását, így például a Szovjet Tudományos

⁷ Ez a két év 1933–1934, amikor a relatív többség a Vigyázó-hagyatékából feldolgozott könyvekből származott.

⁸ Minden egyes kézbesítésért 5 korona illetéket kellett fizetni, ezért inkább saját altisztjeivel hozatta el az intézmény az új köteteket, illetve állami hivatalok bevett módszereit követve ingyenesen fiókot béreltek a postán.

⁹ Hollandiában egyesület alakult a tudományos és irodalmi művek külföldi terjesztésére, a londoni és edinburghi Royal Society ismét elküldte kiadványait, egyes amerikai egyetemek pedig a Smithsonian Institution által működtetett International Exchange Service-en keresztül juttatták el kiadványaikat Magyarországra.

¹⁰ MTA KIK Kézirattár. K 810. 51/1922.

¹¹ Érdekesség, hogy 11 tokiói és 10 helsinki intézmény küldte el kiadványait.

Akadémiával vagy a csehszlovák közoktatásügyi minisztérium alá tartozó prágai Szláv Intézettel. A külföldi kiadványok megrendelését és a cserepéldányok kiválasztását nem is a könyvtárban, hanem a főttkári hivatalban intézték, a kiadványok túlnyomó többsége pedig az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ útján érkezett.

Vétel útján évente 35–200 könyvkötettel gyarapodott a könyvtár, csupán három esztendő, 1926, 1936 és 1938 hozott ennél jelentősebb gyarapodást. A könyvek, kéziratok vásárlására, illetve a folyóirat-előfizetésre költött összegekben jelentős eltérések figyelhetők meg, váratlan bevételi forrásnak köszönhetően akár egymást követő évek között is. A könyvtár részletes költségeiről 1925-től állnak rendelkezésünkre összesített adatok az *Akadémiai Értesítő*ben. Az Akadémia számára, alapításának centenáriuma alkalmából folyósított 3 milliárd korona rendkívüli államsegély kivételes mozgásteret biztosított új könyvek vásárlására 1926-ban. 42 millió koronát, a könyvtár az évi kiadásainak kb. 57%-át fordították erre a célra, majdnem tizenkétszer nagyobb összeget, mint 1925-ben, és ennek köszönhetően 809 új könyvvel bővült az állomány. A pengő 1927. január 1-jei bevezetését követően szembetűnő az összefüggés a könyvvásárlásra költött összegek és az általános gazdasági helyzet között, ez egyfajta indikátornak is tekinthető. 1928-ban és 1938-ban jelentős összeget fordított ilyen célra az Akadémiai Könyvtár (6300, illetve 5600 pengő), a gazdasági válság éveiben viszont csak 500–700 pengőt. A könyvtár 1938-ig Grill Károly Könyvkereskedésétől vásárolta a legtöbb hazai könyvet és folyóiratot, külföldi könyváruházak közül pedig a lipcsei K. W. Hiersemann Buchhändler & Antiquarral és a szintén lipcsei K. F. Koehlers Antiquarral alakult ki szoros együttműködés. Magánszemélyektől ritkán vásárolt a könyvtár, amikor mégis, akkor kéziratokra áldozott: König Amáliától Jókai Mór *Öreg ember nem vén ember* című művének kéziratát,¹² d’Elsaux Lenkétől pedig Arany János, Mikszáth Kálmán, Szily Kálmán és Semmelweis Ignác által írott levelet vásárolt meg („Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának 1927. évi állapotáról” 1928, 16).

A külföldi folyóiratok megrendelése 1925-ben indult újra, elsősorban arra a 34 címre fizetett elő a könyvtár, ami a Hellebrant Árpád által az év januárjában összeállított listában szerepelt.¹³ A kurrens példányok beszerzésénél nagyobb nehézségekbe ütközött az 1914–1918 között el nem küldött, majd a valutakülönbözet okán felfüggesztett vásárlások miatt hiányzó példányok pótlása. A vezető német human tudományi folyóiratok (például *Historische Zeitschrift*, *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung*, *Zeitschrift für Philosophie*) hiányzó példányait német antikváriumokból szerezte be a könyvtár.¹⁴

¹² MTA KIK Kézirattár. K 811. ad 138/1926.

¹³ MTA KIK Kézirattár. K 811. 240/1925.

¹⁴ MTA KIK Kézirattár. K 811. 114/1926.

A korszak kiemelkedő adományai

Az állomány gyarapodásának kiszámíthatatlan, viszont előnyös forrását képezték a hagyatékok. A legnagyobb adományokhoz, a Teleki-, Batthyány- és a Ráth-könyvtárhoz mérhető jelentőségű adományt jelentett a Vigyázó-hagyatéka, amely 1928-ban lett a Magyar Tudományos Akadémiáé. Szülei, báró Podmaniczky Zsuzsanna és a műgyűjtő szenvedélyéről ismert gróf Vigyázó Sándor végakaratóval egyezően Vigyázó Ferenc az MTA-ra hagyta a család ingó és ingatlan vagyonának jelentős részét. Ez magában foglalta a rákoskeresztúri, nagyberki és vácrátóti kastélyokat, a család belvárosi palotáját (Károly körút 1.) és egy bérházat (Nádor utca 20.). Az 1929. évi számítások szerint fél év alatt kb. 100 000 pengő hasznot termelni képes birtokvagyon, értékpapírokat, arany- és ezüstkincseket, festményeket, dísz tárgyakat, kárpitokat és a 17 000 kötetes könyvtárat, amelyben ősnymtatványok, régi magyar könyvek sokasága mellett 73 – főként latin és olasz nyelvű – kódex is található, mint például Arisztotelész *Liber physicorum*ának egy ritka latin fordítása (1450 körül) vagy a klosterneuburgi kanonok számára készített *Missale Pataviense* (1440–1450). A könyvanyag feldolgozása nyolc évig tartott.

Szintén nagy jelentőségűnek tekinthető Kégl Sándor, a perzsa nyelv és irodalom jeles tanárának 11 000 kötetes könyv- és 59 tételből álló perzsa kézirathagyatéka (a legkorábbi 1319-ből származik), amit fivére juttatott el az Akadémiának a tudós 1925-ben bekövetkezett halála után. Stein Aurél 1925-ben 1154 könyvet, 1928-ban pedig 26 köteg kéziratot ajándékozott a könyvtárnak. 1926-ban került a könyvtár birtokába Goldziher Ignác egyedülálló kézirathagyatéka és excerpagyűjteménye. Hosszú a listája azoknak, akik értékes és különleges adományokkal gazdagították a könyvtárat. Köztük van Bartók Béla is, aki egy időben az Akadémia palotájában dolgozott, és a *Melodien der rumänischen Colinde* című mű második részével bővítette a gyűjteményt.¹⁵

Vörösmarty Mihály unokája, Bernrieder Jánosné Széll Ilona kezdeményezésére és felajánlásának eredményeként 1927-ben nyílt meg állandó kiállításként a Vörösmarty-szoba a főkönyvtárnok felügyelete alatt.

1943. január 1-re a könyvtárban található 52 szakba beosztott rendezett kötetek száma 506 484-re nőtt (ez az összes kötetet jelentette, nem pedig az összes művek számát).¹⁶ Az állományban való eligazodást egy általános (betűrendes) cédulakatalógus és egy szakkatalógus segítette.

A kéziratokat elkülönítve kezelték, és kötegekben tárolták 18 szakba osztva, és a kéziratári őr felelt értük. A korszakban Mészöly Gedeon, Fögel József, Török Pál és Schillerné Rudas Erzsébet dolgozott a kéziratárban. A kéziratár négy nagyobb egységből állt: kódexek, újkori kéziratok és levelek, keleti kéziratok, oklevelek.

¹⁵ MTA KIK Kézirattár. K 819. 462/1935.

¹⁶ MTA KIK Kézirattár. K 825. 7/1943.

Az állományban való tájékozódást három katalógus segítette: helyi, betűrendes és szakkatalógus.

A hatékonyabb munkavégzéshez 1926-ban – külső támogatással – hat Royal Standard írógépet szerzett be a könyvtár. Az épület számos helyiségében hosszú időn keresztül nem volt megoldott a fűtés. A dolgozók az 1930-as években jórészt az olvasóteremben dolgoztak a téli hónapokban, egészen 1940-ig, amikor sor került a korszerűsítésre (Fráter 1987, 68).

A könyvtár a második világháború idején

Szinnyei József 1943 áprilisában hunyt el, az Akadémia májusban Melich Jánost terjesztette fel Teleki Józsefhez a főkönyvtárnoki tisztségre való kinevezésre. Melich nem pusztán nyelvészként hagyott hátra értékes életművet, hanem az MNM OSZK-ban töltött 27 évének köszönhetően széles körű szakmai tudással és könyvtárvezetői tapasztalattal is rendelkezett. E turbulens időszakban éppen ilyen személyre volt szükség, aki tapasztalatának köszönhetően hamar képes volt munkába állni és cselekedni. Gyorsan felmérte a könyvtár állapotát, és hozzálátott az elődei előtt tornyosuló tennivalókhoz képest eltérő természetű, sürgető feladatai megoldásához.

A légítámadások növekvő veszélye miatt prioritást élvezett a gyűjtemény legértékesebb részének megmentése az utókor számára. A munkálatok négy részletben, 1943 áprilisa és 1944 májusa között zajlottak. A szakértők¹⁷ által kiválogatott anyagot biztonságos helyre kellett szállítani, előtte az eredeti példányokról színes felvételeket készített az Európa Kiadó Kft.¹⁸

A legértékesebb könyvek, kéziratok és muzeális tárgyak elszállításához Weiss László műhelyéből rendeltek több alkalommal 20-20 bádoglemezzel kibélelt és fedőlappal ellátott légoltalmi ládát. Az elrejtéshez rendszerint tíz ládából álló szállítmányokat készítettek össze. A példányok elcsomagolását feszített tempóban, többnyire munkaidőn kívül végezték a könyvtár dolgozói, akik ezért minden egyes szállítás után méltányos összegű pénzjutalomban részesültek.

Az első szállítmány célállomása a Magyar Nemzeti Bank veszprémi óvóhelye, a másodiké és harmadiké a Várhoz kapcsolódó óvóhelyrendszer részét képező Kistörzs óvóhely volt, a negyedik elrejtésre pedig, ami a teljes kéziratanyagot és a fontosabb segédkönyvtári köteteket érintette, az Akadémia alagsorában található két vasbeton hordót használták fel, a nyílásukat el is falazták.¹⁹ A Kistörzs óvóhelyen elhelyezett 20 láda még az ostrom előtt, október 22–23-án átkerült a Magyar Nemzeti Múzeum pincéibe, egészen pontosan a Hóman-lakás alatt levőbe, amit el is falaztattak november

¹⁷ A különösen értékes tételek kiválogatásához Zsirai Miklós egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, Czeglédy Károly orientalista, Löwinger Sámuel, a Kaufmann-gyűjtemény szakértője és Kodály Zoltán segítségét is kérték.

¹⁸ MTA KIK Kézirattár. K 825. 102/1943. Ez nem azonos a későbbi Európa Könyvkiadó Kft.-vel.

¹⁹ MTA KIK Kézirattár. RAL. 146/1946. 7.

1-jén.²⁰ A Veszprémben elhelyezett anyagot a front közeledtével Ausztriába szállították, onnan került vissza 1946-ban (Németh 2000, 319).

Míg 1918-ban a politikai rendszer és a nemzetgazdaság omlott össze és került mély krízisbe, a második világháborúban harci cselekmények színterévé is vált az intézmény, és súlyos háborús károkat szenvedett az Akadémia palotája: tetőszerkezetének egy része leégett, a Széchenyi-múzeum helyiségének födeme és padlózata aknatalálatok miatt átszakadt, és károk keletkeztek a könyvtár és a Goethe-szoba anyagában is. A palota mögött található bérházban, ahol jelenleg az MTA KIK működik, hat lakás maradt épségben a huszonnyolcból. A tudományos célokra szánt több mint 800 000 pengő megsemmisült, a házi kezelésben levő birtokok súlyos károkat szenvedtek („Az Akadémia az ostrom alatt” 1946). Melich János háború utáni, további három évét a könyvtár élén a helyreállítási munkálatok töltötték ki.

Irodalomjegyzék

Akadémiai Értesítő (1915–1946). 26–54. kötet.

„A M. Tud. Akadémia munkássága 1932-ben. Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának 1931. és 1932. évi állapotáról. Elcsatolt területiek és külföldiek” (1933). *Akadémiai Értesítő* 43/jan.–máj., 30–41.

„Az Akadémia az ostrom alatt” (1946). *Akadémiai Értesítő* 54/478, 6.

Berzeviczy Albert (1919). „Elnöki jelentés az Akadémia működésének a múlt hónapok alatti felfüggesztéséről”. *Akadémiai Értesítő* 30/5–12, 221–227.

Csapodi Csaba – Tóth András – Vértesy Miklós (1987). *Magyar könyvtártörténet*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Fráter Jánosné (1987). *A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárosai 1831–1949*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat 18/93. Budapest: MTA Könyvtára.

Illyefalvi Lajos, szerk. (1933). *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve*. XXI. évfolyam. Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.

„Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának 1927. évi állapotáról” (1928). *Akadémiai Értesítő* 39/1–5, 14–24.

Klebsberg Kuno (1990). *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebsberg Kuno válogatott beszédei és írásai, 1917–1932*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Kónya Sándor et al. (1975). *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Németh Mária (2000). „Az Országos Széchényi Könyvtár értékeinek mentése a második világháború közepétől, 1942-től 1946-ig”. In: Kovács Ilona szerk. *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1994–1998*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.

²⁰ MTA KIK Kézirattár. K 827. 253/1944.

A 200 éves Akadémiai Könyvtár és olvasói

The 200-Year-Old Library of the Hungarian Academy of Sciences and Its Readers

Haffner Rita

ny. főkönyvtáros, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest
haffner.rita@freemail.hu

Absztrakt

A cikk három időszakra tagolva mutatja be az 1826-ban alapított Akadémiai Könyvtár működésének és szolgáltatásainak történetét. Az alapítástól a második világháború végéig néhány nagy tudású könyvtáros áldozatos munkával hozta létre és rendszerezte az egyre gazdagabb gyűjteményt, amit akkor még csak néhány száz olvasó használt. A 20. század közepétől a könyvtár az átszervezett MTA egyik fontos háttérintézménye, soknyelvű és korszerű könyv- és folyóirat-állományával a bölcsészettudományi kutatás és felsőoktatás szakirodalmi bázisa lett. 1988 óta új épületben működik. Bár az ezredforduló óta a nyomtatott dokumentumok terén a könyvtár gyűjtőköre szűkül, az online szolgáltatásokkal, az itt elérhető tudományos adatbázisokkal és jelentős digitalizációs tevékenységével továbbra is fontos támogatója a hazai bölcsészettudományi kutatásoknak.

Abstract

The article presents the history of the operation and services of the Library of the Hungarian Academy of Sciences, founded in 1826, divided into three periods. From its inception until the end of World War II, a few highly skilled librarians worked tirelessly to create and organize the ever-growing rich collection, which was used by only a few hundred readers at that time. From the mid-20th century onward, the library became an important background institution of the reorganized Hungarian Academy of Sciences, and with its multilingual and state-of-the-art collection of books and periodicals, the library became a specialized reference base for research in the humanities and higher education. Since 1988, it has operated in a new building. Although its collection of printed documents has shrunk since the turn of the millennium, the library continues to support domestic humanities research through its online services, the scientific databases available here, and its significant digitization activities.

Kulcsszavak: könyvtártörténet, könyvtárhasználati szokások, könyvtári szolgáltatások, MTA Könyvtár és Információs Központ

Keywords: library history, library usage habits, library services, Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences

A mesterséges intelligencia, az 5G, a Covid és az RFID (Radio Frequency Identification) világából visszatekintve bizony nem könnyű magunk elé képzel-nünk 1826 Magyarországot, tudósait, művelt és művelődni vágyó polgárait s köztük Teleki József grófot, aki az év március 17-én ajánlotta fel családjá mintegy 30 000 kötetes könyvtárát a Tudós Társaságnak és „a haza összes polgárainak használa-tára” (Ferenczi 1926, 7). Még bajosabb könyvtárosként egy rövid írásban számot adni arról, hogyan változott e 200 év alatt a tájékozódás, a szakmai ismeretek és valódi tudás (nem pusztán információ) megszerzésének igénye és módja, s hogyan tudta ezt biztosítani a hozzá fordulóknak számára a ma már 1,8 milliónál több nyomtatott vagy kéziratos és számtalan digitalizált, illetve elektronikus dokumentummal rendelkező Akadémiai Könyvtár. Intézményünk történetének számos részletét írták meg avatott munkatársai, és értékes összefoglalóját adja Murányi Lajos e folyóiratban a 175. évfor-duló alkalmából megjelent cikke (Murányi 2001). Így csupán néhány meghatározó és jellemző pontot idéznék fel a történetből, főként a könyvtár nyújtotta szolgáltatásokra és mindenkor lehetséges vagy tényleges olvasóira, használóira helyezve a hangsúlyt.

Az első 120 év

A reformkori Pesten két könyvtár is működött már az 1820-as években, a Nemzeti Múzeumé (a mai Országos Széchényi Könyvtár) és az Egyetemi Könyvtár. Azonban az újonnan alapított Tudós Társaságnak akkori célkitűzései – a magyar irodalmi és szaknyelv ápolása, kiművelése – megvalósításához saját, más jellegű könyvtárra volt szüksége, s Teleki gróf ennek tudatában tette meg felajánlását. A Társaság igen szerény anyagi körülmények között kezdte meg működését, első „szállása” 1831-től a Duna-parton, a mai Gresham-palota helyén állt Deron-ház bérelt helyiségeiben volt, ahol a Teleki-könyvtárnak még nem jutott hely. Az adományozó azonban ala-pítványával biztosította, hogy a Társaság vásárolhasson a munkájához nélkülözhe-tetlen modern kiadványokat, és lehetővé tette, hogy tagjai minden hó 1-jén és 15-én reggel 9-től déli 1 óráig a Szervita téri Teleki-házban használhassák a gyűjteményt. Az újonnan kapott vagy vásárolt könyveket, folyóiratokat már a Deron-házban, majd 1833-tól a Trattner-Károlyi-házban helyezték el, s már a *Magyar Akadémiai Értesítő* első számában (1840) is felsorolták, milyen kiadványok érkeztek a könyvtárba. Ülésnapokon közszemlére tették a frissen beérkezett folyóiratszámokat, és a tagok a kiválasztott füzeteket egy e célra kitett naplóba írták be. Másnap a hivataloszolga a lakásukra vitte a kért füzeteket. A következő ülésnap reggelén visszahozta a számo-kat, hogy délután ismét közszemlére tehessék (Csanak 1959, 15). Ez volt talán az új intézmény első szolgáltatása.

1844. december 23-án az Urak utcájában (ma: Petőfi Sándor utca) álló Trattner-Károlyi-házban már a nagyközönség számára is megnyílt a gyűjtemény, „haszon-vételi”, azaz használati szabályokkal, 1848-ban pedig Toldy Ferenc, az Akadémia titoknokja és a könyvtár gondozója *Utasítás A' M. Akadémiai Könyvtár' tisztviselői számára* című munkájában (Toldy 1848) minden részletre kiterjedő instrukciókkal

látta el majdani kollégáit. A 43–49. §§ szól a használatról, e kezdő mondatokkal: „A’ könyvtárt, tagok ’s más a’ kis gyűléstől erre engedélylyel felruházott tudósok, helyben vagy otthon használhatják. A’ könyvtárnokok’ szoros kötelessége minden erre feljogosított olvasót megelőző szívességgel fogadni, nekik a’ kellő felvilágosításokat teljes készséggel megadni, a’ kívántakat halogatás nélkül kézhez szolgáltatni” (Toldy 1848, 21–23).

1865-re felépült az MTA palotája, s ott végre méltó otthonra talált a könyvtár is. Az épület földszinti, a Dunára és a mai Széchenyi térre néző szárnyában már két olvasóterem volt: egy a széles olvasóközönségnek és egy kisebb az MTA tagjainak és a könyvtárnokoknak (1945 után ez lett a folyóirat-olvasó, napjainkban büfé), külön helyiséget kapott a kéziratár. Hunfalvy Pál, az első hivatalosan kinevezett főkönyvtárnok 1870-ben részletes jelentést nyújtott be az előző évi könyvtárrendezési munkálatokról (azaz a katalogizált művekről), az új szerzeményekről és a látogatók számáról: 1869-ben összesen 6838 látogatási alkalmat regisztráltak¹ (Hunfalvy–Budeniz 1870, 34). 1875-ben új szabályzatban rögzítették a használat módját és a használók körét: ekkor már a főgimnáziumok és a reáltanodák 7. és 8. osztályos tanulói is látogathatták a könyvtárat igazgatójuk ajánlásával. A köz-olvasóterem köznapokon délután 3-tól 7 óráig tartott nyitva, a tagok, egyetemi tanárok és külföldi vendégek számára délelőtt 11-től 1 óráig is. Könyveket e célra nyomtatott kérőlapokon lehetett kérni a könyvtárnoktól, de rendszerint egyszerre csak egyet. Akadémiai tagok „nyomatott térítvény aláírása mellett” kölcsönözhetek könyveket egy hónapra, vidéki tagoknak postán küldték el. A szabályzat kimondta: ha a könyvet nem juttatják időben vissza, „a könyvtár tisztségviselősege tartozik a könyvtár egyik szolgáját a kölcsönvett könyvekért küldeni, kinek a kölcsönvevő minden térítvény után 20 krt tartozik fizetni” („Könyvtári szabályok” 1875, 146).

A kiegyezés utáni években a tudományos élet új lendületet kapott, bővültek a nemzetközi kapcsolatok. Az Akadémia új kiadványai jó alapot jelentettek a külföldi társintézményekkel folytatott csere bővítéséhez, amit még Teleki és Széchenyi indított útjára, s amiből hazánk legjelentősebb academica-gyűjteménye jött létre. 1869-től már az adományok és köteles példányok mellett a rendszeres költségkeretnek köszönhetően vásárlásra is több pénz jutott: az éves gyarapodás 1880-ban 2219, 1890-ben 2588, 1900-ban 10 289, 1910-ben 12 662 könyvtári egység volt. A könyvtár látogatottsága egyre gazdagodó gyűjteménye dacára a századfordulótól csökkenni kezdett, egyrészt a széles nyilvánosság számára még mindig igen rövid nyitvatartási idő, másrészt az ekkoriban megnyíló új szakkönyvtárak vonzereje miatt. Míg az 1880–90-es években az olvasótermi használati alkalmak száma jobbra 8000 fölött volt, az 1910-es évek elejére a felére csökkent, majd az 1920-as évek közepéig tovább apadt.

¹ A továbbiakban minden statisztikai adat forrásai, ha külön nem jelezzük, a könyvtár éves jelentései, melyek 1943-ig az *Akadémiai Értesítő*ben jelentek meg, majd 1950-től önálló kiadványként („Böngészés, Sorozat”).

A két világháború közötti időszak az ismert politikai, gazdasági körülmények miatt komoly megpróbáltatást jelentett az Akadémiának: vagyona jórészt odaveszett, olyannyira, hogy négy éven át, egészen 1924-ig még a könyvtára fűtésére sem jutott pénz. Az 1934-es évről szóló könyvtári jelentésben ez áll: „Az elmúlt évben a könyvtár, figyelembe véve az általános gazdasági helyzetet, rendszeresítette az egy alkalomra szóló 10 filléres olvasójegyeket. Már a bevezetés első hónapjaiban (áprilistól kezdve) 110 látogató olvasott ilyen jeggyel” (Szinyei 1935, 310).

Pedig ekkoriban indult meg a könyvtárak közötti szervezettebb együttműködés: az 1923-tól 1945-ig működő Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ égisze alatt a Központi Címjegyzék, azaz a külföldi könyvek és folyóiratok hazai könyvtári lelőhelyeinek nyilvántartása, a nemzetközi kiadványcsere központi koordinációja és a külföldi könyvtárközi kölcsönzés (V. M. 1980, 235–237). Ezek révén gyorsabbá és pontosabbá vált a kutatók tájékoztatása és kiszolgálása, habár mindez még jó ideig a hagyományos eszközökkel és csatornákon zajlott. A kölcsönzést az 1940-es évek végéig átlagosan évente mintegy 150 fő vette igénybe, hiszen szinte kizárólag az MTA tagjainak volt erre joguk; a kölcsönzött művek száma ennek három-négyszerese. Az olvasótermi dokumentumhasználat is mindig igen intenzív volt, a látogatási alkalmak számának öt-hatszorosa.

Új szerepkörben az Akadémia és könyvtára – a szocializmus éve

A második világháború után a romokban heverő Budapest szívében az Akadémia palotáját és benne a könyvtárat is csak több év alatt sikerült működőképpé tenni. A szinte tetszhalott intézmény életének újraindításáról érzékletes képet ad Keresztury Dezső főkönyvtárnok jelentése 1950-ből (Keresztury 1950). A felújított olvasóterem 1949. november 7-én nyílt meg 32 férőhellyel, mellette a 8 férőhelyes folyóirat-olvasóval. Az olvasóterem ekkor már hétköznapiakon 9-től este 8 óráig tartott nyitva, szombatonként 9-től 5-ig. Hamarosan létrejött a Keleti Gyűjtemény saját olvasóteremmel (1951), a „Mikrokönyvtár”, azaz a Mikrofilmtár (1952), a Bibliográfiai Osztály (1953), majd a Gyorsmásoló Szolgálat (1968).

A szocialista Magyarország tudományos életében az MTA szerepköre jelentősen bővült: viszonylag zárt intézményből a tudomány- és kutatásszervezés központjává vált, az égisze alatt új kutatóintézetek jöttek létre, feladata lett a tudományos minősítés; mindehhez pedig a könyvtárnak kellett megszerveznie a hatékony információellátást. A nyomtatott kiadványok robbanásszerű növekedésének időszakában az 1970-es évekig a kutatók idehaza szinte kizárólag könyvek és folyóiratok révén tájékozódhattak a világban elért tudományos eredményekről. Ezt segítették a könyvtár bibliográfiai, illetve referáló kiadványai: az 1961 óta – változó címmel – megjelenő *Tudományszervezési tájékoztató*, az akadémiai székfoglalók, tagajánlások bibliográfiája, az MTA-tagok publikációinak gyűjtése (ma ez a Magyar Tudományos Művek Tárában érhető el), a könyvtár új külföldi gyarapodásainak és kurrens külföldi periodikumainak jegyzéke s főképp a hagyatéki gyűjteményeket leíró katalógusok.

A könyvtár kettős feladatot látott el, méghozzá eredményesen: egyrészt az országos gyűjtőkori felosztásnak megfelelően a bölcsészettudomány területén (főként irodalomtudomány, nyelvészet, klasszika-filológia, orientalisztika) a teljességre törekedve gyarapította állományát, másrészt az akadémiai intézetek könyvtárait hálózatba összefogva segítette működésüket, és gyűjtötte a határterületek szakirodalmát. A széles látókörű és kiterjedt beszerzés illusztrálására csak két adat: 1961-ben 98 ország 2055 intézményével volt cserekapcsolat, és az ebben az évben állományba vett 13 569 kötet 50%-a, a 6769 új folyóiratfüzet 57%-a tőkés országból érkezett. Az 1970-es évektől kezdődő infláció és az időről időre előforduló megszorítások dacára a gyarapítás az 1990-es évek közepéig magas színvonalú és nagyjából egyenletes volt.

Az 1950-es évek első felében, „a dolgozó tömegek irodalmi olvasmánnyal való ellátása” érdekében néhány évig az Akadémiai Könyvtárban is volt „közművelődési kölcsönzés”; e rövid intermezzo után ismét a kutatóintézeti és egyetemi szféra jelentette a fő célközönséget. A sokoldalú gyűjtemény nemcsak a bölcsész kutatókat, egyetemi oktatókat vonzotta, sok matematikus, fizikus is rendszeres látogatónk volt, főként a természettudományi folyóiratok gazdag választéka miatt. Az MTA kutatói, ösztöndíjasai és az akadémiai tudományos fokozattal rendelkezők kölcsönözhettek, az olvasótermet pedig más, felsőfokú végzettséggel rendelkezők, továbbá a bölcsészkarok 4. és 5. évfolyamos hallgatói látogathatták. A kölcsönzési fegyelem hagyományosan igen laza volt: késedelmi díj nem lévén, számos olvasó éveken keresztül 40–50 könyvet is magánál tartott, s ezeket gyakran nem sikerült visszaszereznie a könyvtárnak. Emiatt 1973-ban változott a szabályzat: a kölcsönzőnek egy év elteltével be kellett hoznia és bemutatnia a könyveket, csak ezután vehetett ki újabbakat.² Az 1970-es években még volt folyóirat-kölcsönzés is, emellett a fontosabb külföldi periodikumok tartalomjegyzékét fénymásolatban küldték el a hazai könyvtáraknak, így választhatta ki az olvasó az őt érdeklő cikkeket.

1977-ben az olvasószolgálat egy új, „szelektív szétsugárzó szolgálat” típusú szolgáltatást vezetett be, a figyelőkarton-szolgálatot:³ a kutatók évi 4-5 alkalommal katalóguscédulák formájában megkapták az őket érdeklő témákban beérkezett új külföldi könyvek adatait, ami sikeresen működött egészen az online katalógus megjelenéséig. 1978-ban pedig elindult a hazánkban úttörő Informatikai és Tudományelemzési Program, ez az USA-beli Institute for Scientific Information számítógépes adatbázisán alapult. A Science Citation Index és az ehhez kapcsolódó, kezdetben főként természettudományi heti gépi folyóirattartalomjegyzék-, téma- és idézettségfigyelést 1980-ban már közel 900 fő vette igénybe.

A könyvtár használata iránti igény és a forgalom folyamatosan nőtt, csak az olvasótermi férőhelyek jelentettek ebben korlátot: 1962-ben 1083 beiratkozót regisztráltak, a hetvenes évektől számuk többnyire a 2000-et is meghaladta, nem számítva

² Késedelmi díjat azóta sem vezettünk be, és a szabály ma is érvényben van, olvasóink megértik és be is tartják ezt.

³ A furcsa elnevezés az angol *selective dissemination of information (SDI)* terminus fordítása.

a különgyűjtemények használóit és a napijegyeseket. A központi olvasóteremben 1962-ben 10 104 látogatási alkalom volt, 1976-ban 14 633, majd még több; a kölcsönzési alkalmak száma 1962-ben 9977, 1976-ban 13 329 volt. Már a hatvanas években nyilvánvaló volt, hogy a könyvtár kinőtte a palotában rendelkezésre álló területet, de számos meg nem valósult terv után csak 1988 novemberében nyithatta meg kapuját új otthonában, az Arany János utcai épületben, ahol ma is működik.

Négy évtized a folyamatos változás jegyében

Az 1990-es évek a drasztikus változás időszaka volt az ország, az Akadémia, a felsőoktatási szféra és a könyvtárak életében is. Megnyíltak a határok, szabadabbá vált a tudományos információcsere, bővültek a kutatási lehetőségek; 1994-ben új akadémiai törvény született; új egyetemek indultak, és jelentősen nőtt a hallgatók létszáma; az 1997-es CXL. számú kulturális törvény újrafogalmazta a könyvtárak feladatait, az MTA Könyvtára kiemelten szerepel a törvényben mint a tíz országos feladatkörű tudományos szakkönyvtár egyike. Mindehhez járult az információs technikák mind gyorsabb fejlődése és a könyvtárak folyamatos küzdelme, hogy minőségi és megbízható szolgáltatást nyújtsanak az internet, a Google, majd a közösségi média segítségével vagy éppen ellenében.

Az Arany János utcai épület 1. emeletén az új központi olvasóteremben 120 férőhely és 4 kutatófülke várta az olvasókat, külön szekrényekkel a félretett könyvek számára; jelentősen nőtt a belső raktárak területe, javultak a dolgozók munkakörülményei (a különgyűjtemények az MTA palotájában maradtak). A bölcsészeti és természettudományi karok hallgatói már az első évfolyamtól beiratkozhattak, és az ott oktatók, majd 2000-től a PhD-fokozattal rendelkezők is kölcsönzési jogot kaptak. Szinte a nyitás napjától folyamatosan nőtt a könyvtár forgalma, egészen az ezredfordulóig. A beiratkozott olvasók száma 1990-ben 3944, 1995-ben 6596, 1999-ben 7002 – nem számítva az évi 3000–4000 napijegyes látogatót; 2009-ben viszont már csak 4600, 2019-ben (Covid előtti „békeév”) 2607 fő iratkozott be, az alkalmi jegyek száma évi 200–300-ra csökkent. A központi olvasótermet használók körében az egyetemi hallgatók aránya 1991-ben 57%, 1995-ben 78%, 1999-ben 65%, de 2009-ben már csak 26%, és 2019-ben mindössze 20% volt. Minek tudható be ez a látványos és nagyarányú változás?

A növekedés okai főként a hallgatói létszám hirtelen emelkedése, az új egyetemenél kezdetben a szükséges szakirodalom hiánya, nálunk pedig a szűkebb körű kölcsönzésnek köszönhetően a gazdag anyag könnyen hozzáférhető volta és a megújult, vonzó olvasói terek. Kutató-oktató olvasóink továbbra is rendszeres látogatóink voltak, bár a gyűjtőkör szűkülésével a reál tudományok művelői elmaradtak. A hallgatók hiányos könyvtári ismeretei új feladatot adtak az olvasószolgálati munkában: csoportos használóképzéseket szerveztünk, gyakran az oktatók kérésére. Ennek dacára az egyetemisták körében egy-két évtizede érzékelhető a mind felszínebb

könyvtárhasználat: könyvek olvasása helyett pár oldal fénymásolása, lefényképezése, *urambocsá!* pecsétes igazolás beszerzése arról, hogy a hallgató eljött a könyvtárig.

A forgalom csökkenésének egyik oka az infláció, amit a könyvtár költségvetése sem a gyarapítás, sem az informatikai eszközök és szolgáltatások korszerűsítése terén nem tudott követni. Egyre kevesebb pénz jutott külföldi kiadványok vásárlására, és a nemzetközi cserekapcsolatok is mind jobban igazodtak a kereskedelmi árakhoz; ehhez járult még a könyvtár kötelezpéldány-jogának megszűnése 1998-tól. Mindez azonban inkább csak az ezredforduló után mutatkozott meg a forgalomban. Ami az eszközparkot illeti, 1994-ben még csak három terminál állt az olvasók rendelkezésére az online katalógus használatához és még egy a CD-ROM-adatbázisokhoz. Bővítésre sokáig csak alkalmilag néhány gép erejéig volt mód, végül 2009-ben sikerült 18 új számítógépet üzembe helyezni, és 2008 óta működik wifi is.

Az ezredforduló táján indult meg néhány nagy online adatbázis (EBSCO, LION [Literature Online]) előfizetése, először más könyvtárakkal társulva, majd az Elektronikus Információs szolgáltatás Nemzeti Program (EISZ) révén központi forrástámogatással. Viszont ezek épületen kívüli elérése nálunk az egyetemekhez képest csak nagy késéssel, 2022-ben vált lehetségessé, ami évekig erősen korlátozta a használatukat. Az internet megjelenésével döntő fontosságú lett, hogy mi látszik a világhálón, és hogyan. Könyvtárunk katalógusa 1995 óta online is elérhető, azonban sokáig csak az 1980 *után* beszerzett állományt tartalmazta; egy 2010-es TÁMOP-pályázat, majd több MTA belső pályázat révén és a Covid alatti kényszerű távmunkák eredményeként a katalógus már teljes: a könyvek és folyóiratok mellett a kéziratok is kereshetők.

Kutatóink szakirodalmi igényeit egyetlen könyvtár sem tudja maradéktalanul kiszolgálni, ezért ezt a 20. század elejétől mindig is segítette a könyvtárközi kölcsönzés. 1998 óta könyvtárunk mint szolgáltató és kölcsönző is tagja az Országos Dokumentumellátási Rendszernek. Hagyományosan a más könyvtáraknak kölcsönzött vagy digitalizálva küldött dokumentumok száma többszöröse volt az olvasóink számára érkezetteknek, de az utóbbi évtizedben ezek aránya közel egyenlő.

Látni kell, hogy fogyasztásközpontú világunkban a bölcsészettudományok presztízse és népszerűsége csekély, kevés az elhivatott pályakezdő. Emellett intézményünk nem rendelkezik olyan „természetes” célközönséggel, mint a felsőoktatási vagy kutatóintézeti könyvtárak. Ez csak néhány a számos belső és külső ok közül, ami a személyes könyvtárhasználat csökkenéséhez vezetett: 1990-ben 29 196, 1995-ben 64 625, 1999-ben 65 507 alkalmat, de 2009-ben már csak 55 667-et, 2019-ben 35 747-et regisztráltunk; a kölcsönzött könyvek és folyóiratok száma 1990-ben 13 275, 1995-ben 24 599, 1999-ben 19 340 volt, majd 2009-ben 16 901 és 2019-ben mindössze 8582 volt.

Természetesen a forgalom ma már nem ítéhető meg pusztán a személyes használat alapján, hiszen számos szolgáltatás az online katalóguson keresztül működik, amiben 2016-tól már az elektronikus tartalmak is kereshetők és egy kattintással elérhetőek. Az Akadémia támogatásával nagyszabású digitalizálási program zajlott az utóbbi évtizedben. 2008 óta épülő repozitóriumunkba (REAL) bekerült, és immár szabadon letölthető az MTA, illetve az Akadémiai Kiadó gondozásában 1996-ig

megjelent valamennyi könyv és 2001-ig publikált folyóirat. Különgyűjteményeink kincseiből számos unikális darab, kézirat, tudóslevelezés lapozgatható a világhálón; olvasóinkat blogként működő hírlevélben is tájékoztatjuk az újdonságokról; jelen vagyunk a Facebookon és 2019 óta az Instagramon is.

Munkatársaimmal 2013-ban közös cikkben mutattuk be (Haffner–Kapus–Tömöry 2013, 154–160), milyen új irányokba indult el az olvasószolgálati munka az újabb és újabb használói elvárások teljesítésére. Azóta is sok változás történt: modernizáltuk szabadpolcos gyűjteményünket, 2023-ban adatbázisaink eléréséhez virtuális olvasójegyet vezettünk be, tavaly óta pedig új, felhőalapú integrált könyvtári rendszerben zajlanak a főbb munkafolyamatok. Megváltunk a 70 éven át koptatott cédulakatalógustól, s a helyén klasszika-filológiai szakolvasótermet rendeztünk be. Szívből remélem, hogy mindaz az elődeink áldozatos munkájával létrejött szellemi kincs, amit e könyvtár jelent, a jövőben is megtalálja olvasóit, s ahogy Toldy Ferenc mondta 1844-es megnyitőbeszédében, „a’ szakismerő lelki örömmel fog e’ polczok előtt múlatni” (Toldy 1848, 90).

Irodalomjegyzék

- „Böngészés, Sorozat”. *REAL-EOD* (letöltés 2026. márc. 10.). https://real-eod.mtak.hu/view/series/Magyar_Tudom=Elnyos_Akad=E9mia_K=F6nyvt=E1ra_=E9vi_jelent=E9sei.html.
- Csanak Dóra (1959). *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig: 1826–1849*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ferenczi Zoltán (1926). „Nyilatkoztatása Gróf Teleki Józsefnek, a fel állítandó Magyar Nemzeti Tudományos Intézet számára ajánlott Könyv-Tára eránt. 1826. Martius 17-ik napján”. *Akadémiai Értesítő* 37/1, 7–10. https://real-j.mtak.hu/110/1/AkademiaiErtesito_1926.pdf.
- Haffner Rita – Kapus Erika – Tömöry Pál (2013). „Szolgáltatásaink új irányai”. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 60/4, 154–160.
- Hunfalvy Pál – Budenz József (1870). „Jelentés a Magyar Akadémiai Könyvtárról”. *A Magyar Tudományos Akadémia értesítője* 33–45.
- Keresztury Dezső (1950). „Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának 1948. október 1-től 1950. március 1-ig végzett munkájáról”. Kézirat, MTA KIK Kézirattár, raktári jelzet: Ms 10295/II. <http://real-ms.mtak.hu/id/eprint/16060>.
- „Könyvtári szabályok” (1875). *Akadémiai Értesítő* 9/8, 145–147. https://real-j.mtak.hu/54/1/AkademiaiErtesito_1875.pdf.
- Murányi Lajos (2001). „175 év a tudósok és a tudomány szolgálatában”. *Magyar Tudomány* 6, 670–680.
- Schedel [Toldy] Ferencz (1846). „Az Academiai Könyvtár’ rövid története ‘s mibenléte”. In: *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei* 7. Budán: a Magyar Királyi Egyetem betűivel, 86–91.
- Szinnyei József (1935). „Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának 1934. évi állapotáról”. *A Magyar Tudományos Akadémia értesítője* 310–321.
- Toldy Ferenc (1848). *Utasítás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára tisztviselői számára*. Budán, A Magyar Királyi Egyetem betűivel.
- V[értesy] M[iklós] (1980). „Az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ”. *Könyvtáros* 30, 235–237.

A Magyar Tudományos Akadémia könyvtára a rendszerváltástól napjainkig

The Library of the Hungarian Academy of Sciences from the Change of Regime to the Present

Molnár Andrea

tudományos titkár, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest
molnar.andrea@konyvtar.mta.hu

Absztrakt

Az Akadémiai Könyvtár az 1980-as évek végén jól felszerelt, modern könyvtár volt kiegyensúlyozott gyarapítási ráfordítással, korszerű számítástechnikai felszereltséggel, bibliográfiai szolgáltatásokkal, és a legjelentősebb magyarországi tudományos szakkönyvtárnak számított. Az 1990-es években elvesztette irányító szerepét az intézeti könyvtárak felett, és súlyos pénzügyi nehézségekkel szembesült. Az akadémiai intézethálózat átszervezésével 2012-től a könyvtár új feladatokat kapott, és visszanyerte kiemelkedő tudományos szakkönyvtári szerepét: építi és működteti a nemzeti tudományos bibliográfiát, ellátja a tudományos tartalomszolgáltatás feladatait az Elektronikus Információszolgáltatás Nemzeti Programban. Tudománymetriai elemzéseket végez, adatbázisokat épít, a hazai kutatástámogatás központi intézménye. Különgyűjteményeiben nemzeti és nemzetközi kulturális örökséghez tartozó kincseket, hagyatékokat és adományokat őriz, ezeket kiállításokon mutatja be, kiadványokban jelenteti meg.

Abstract

By the late 1980s, the Library of the Academy had become a well-equipped, modern facility with a balanced acquisition budget, state-of-the-art computer equipment, and bibliographic services. It was widely regarded as the most significant specialized scientific library in Hungary. However, in the 1990s it lost its leading role to the research institute libraries and faced serious financial difficulties. Following the reorganization of the academic institute network in 2012, the library was assigned new responsibilities and resumed its prominent position as a specialized scientific library. It now builds and operates the national scientific bibliography and provides scientific content services within the Electronic Information Service National Programme. It conducts scientometric analyses, builds databases, and serves as the central institution for supporting domestic research. Its special collections preserve treasures, bequests, and donations belonging to the national and international cultural heritage, which are displayed in exhibitions and published in various publications.

Kulcsszavak: könyvtártörténet, az MTA története, intézménytörténet

Keywords: library history, history of the Hungarian Academy of Sciences, institutional history

A rendszerváltás évei

Az 1980-as évek második fele sikeres időszakot jelentett az Akadémiai Könyvtár számára. A maga 2 milliós állományával, kiegészülve a kutatóintézetek több mint 1,5 milliós állományával, a legjelentősebb magyarországi alapkutatási és általános tudományos könyvtári gyűjteménynek számított. Az intézmény 1988-ban – a Kézirattárat és Régi Könyvek Osztályát, a Keleti Gyűjteményt és az Akadémiai Levéltárat továbbra is az MTA székházában hagyva – új épületet kapott, amelyet a székház mögötti akadémiai bérházból alakítottak ki egy modern könyvtár minden kellékével. Koordinálta és szakmailag felügyelte az akadémiai intézeti könyvtárak munkáját, országos viszonylatban is kiemelkedett gépesítésével és az informatikai lehetőségek kihasználásával. Élén járt a tudományos kutatók számára való szolgáltatások biztosításában (mint például a heti szakirodalom-figyelés, idézettségi mutatók készítése, dokumentáció- és bibliográfiakészítés), és itt indultak el a hazai tudomány-metria kutatások és tudományelemzési munkálatok.

De már ekkor jelentkeztek a gazdasági válság jelei: a beszerzésre fordítható keret csökkent, és viták folytak a Magyar Tudományos Akadémia hazai tudánypolitikájában betöltött szerepéről. Az MTA az ötvenes évek óta az ország legfőbb tudományos szerve volt, és egyre határozottabb igény mutatkozott központi szerepének visszaszorítására, a kutatóintézetek autonóm működésének biztosítására és feladatainak újragondolására. Az új akadémiai törvény megalkotása heves vitáktól terhelt hosszú folyamat volt (Kónya 1994, 47–53), és a jogszabályt csak 1994 márciusában, a rendszerváltás utáni első kormányzati ciklus végén fogadta el az Országgyűlés.

Az új törvény hatályba lépéséig az Akadémiai Könyvtár alapvetően a korábbi években kialakult rutin szerint működött, ugyanakkor fontos fejlesztéseket is végrehajtott: 1992-ben bevezették a világszerte terjedőben lévő és kiváló referenciákkal rendelkező Aleph (Automated Library Expandable Program) integrált könyvtári rendszert, 1994-ben a használók számára is elérhetővé vált az MTA új számítógépes katalógusa, az OPAC (Online Public Access Catalog), elkezdték gépesíteni a kölcsönzési nyilvántartást és a folyóirat-állományt. Mind az állomány gyarapodásának mértéke (évente átlagosan mintegy 40 000 dokumentum), mind a látogatók számának növekedése, különösen a hallgatók körében megmutatkozó népszerűség jól mutatta a könyvtár fontosságát. 1992-ben a könyvtár munkatársai a közalkalmazotti törvény hatálya alá kerültek, ami stabil alkalmazási feltételeket adott számukra.

Az új akadémiai törvény nem, de az 1994 őszén elfogadott Alapszabály és az 1995 májusában jóváhagyott Ügyrend röviden érintette a könyvtárat. Az Alapszabály értelmében a könyvtár felügyeleti szerve a Vezetői Kollégium állandó bizottságaként működő Könyvtári Bizottság lett, amely „ellátja az Akadémiai Könyvtár és – az AKT-val¹ együttműködve – az akadémiai kutatóintézetek szakkönyvtárainak szakmai

¹ Akadémiai Kutatóhelyek Tanácsa.

felügyeletét” (Molnár 2022, 112). Ez a korábbiaknál jóval lazább kapcsolatot, kevesebb figyelmet jelentett a könyvtár számára. A kutatóhálózat könyvtáraival való együttműködésről pedig mindössze úgy rendelkeztek, hogy az Akadémiai Könyvtár „az akadémiai kutatóintézetek és támogatott kutatóhelyek könyvtárai részére – igényük szerint – szakmai támogatást nyújt”. E szakmai támogatás mikéntjének kidolgozására végül nem került sor, bár a könyvtár főigazgatója, Rózsa György (1922–2005) is készített rá javaslatot, és az AKT is életre hívott emiatt egy bizottságot.

A könyvtár konszolidációja

Már a főigazgató idős korából következően is régóta időszerű volt a vezetőváltás a könyvtár élén, de ő egyébként is a korábbi éra képviselőjének számított. Rózsa György 36 évig állt a könyvtár élén, 1996 márciusában nyugdíjba vonult. Az 1995 őszén kiírt főigazgatói pályázat nem bizonyult eredményesnek. Az 1996 májusában megválasztott új elnöknek, Glatz Ferencnek sikerült megnyernie a könyvtár élére a kiváló történészt, Engel Pált (1938–2001), az MTA levelező tagját, aki egyébként könyvtárosi végzettséggel és tapasztalattal is rendelkezett.

Engel 1996. július 1-jétől dolgozott az Akadémiai Könyvtárban. Legfontosabb feladata a könyvtár helyzetének megszilárdítása volt az adott lehetőségekhez képest, az akadémiai konszolidációs folyamatokhoz illeszkedve. Ehhez először is a könyvtár szakmai és gazdasági helyzetét kellett felmérnie. A Vezetői Kollégiumnak készített jelentésében úgy ítélte meg, hogy a könyvtár könyvtárszakmai szempontból jól működik, az országban az elsők között sikerült lépést tartania az információtechnológiai szféra gyors fejlődésével, és megőrizte országos és nemzetközi státuszát (Engel 1996). Kiemelkedő jelentőségűek a különgyűjteményei, amelyekben a nemzeti kulturális örökség részét képező és tudományos szempontból is fontos unikális hagyatékokat, kéziratokat és könyvritkaságokat őriznek. Aggasztónak találta viszont a visszaesést a gyarapítás különböző formáiban (mind a könyvvásárlás, mind a folyóirat-előfizetés visszaesett, a cserekapcsolatok zsugorodni kezdtek), és a gazdasági helyzetet tekintve kénytelen volt megállapítani, hogy a könyvtár csődközeli állapotba került („Javaslat...” 1997). Engel Pál megfelelő anyagi feltételek biztosítása nélkül nem vállalta a könyvtár vezetését. Végül 1997. szeptember végéig maradt a könyvtár élén, kidolgozta a könyvtár fejlesztési koncepcióját, amelyet a későbbiekben részben figyelembe vettek.

A könyvtári konszolidációt Náray-Szabó Gábor, az MTA főtítkárhelyettese hajtotta végre. Meghozta a bérköltség csökkentésére vonatkozó drasztikus intézkedést, a bérköltség arányát legfeljebb 50%-ban határozta meg a teljes költségvetésben, így közel húsz munkatárstól meg kellett válni. A felszabaduló összeget viszont állománygyarapításra és fenntartásra lehetett fordítani. Két évvel később aztán az MTA jelen-tősen meg tudta emelni a könyvtár költségvetési keretét.

Náray-Szabó Gábor főtítkárhelyettesi mandátumának lejártáig, 1999. május 4-ig elnöki megbízottként irányította a könyvtárat. 1998-ban kiírták ugyan a főigazgatói pályázatot, de megfelelő jelöltet ekkor sem találtak. A könyvtárügy innentől háttérbe

került az MTA vezetése számára. Az Akadémiai Könyvtár szakmai felügyeletére hivatott Könyvtári Bizottságot az 1999-től 2002-ig tartó hároméves ciklusban meg sem alakították. A 2002-től 2005-ig tartó időszakban a testület újjáalakult ugyan, de csak két alkalommal ülésezett.

Háttérben

Engel Pál távozásától 2006-ig Domsa Károlyné (1943–2014) vezette az intézményt mindvégig főigazgató-helyettesi beosztásban, ami természetesen korlátozta vezetői mozgásterét. (Azután sem lett megbízott főigazgató, hogy a főtítkárhelyettesi felügyelet megszűnt.) Hozzáértéséhez, tapasztalatához és vezetői rutinjához nem fért kétség, a hazai könyvtárügynek mind Magyarországon, mind külföldön jól ismert, tekintélyes személyisége volt. Vezetése alatt minimális módosítással mindvégig megmaradt a könyvtár 1998-ban kialakított struktúrája. A Főigazgatói Titkárság és a Gazdasági Osztály mellett hat szorosabb értelemben vett könyvtárszakmai osztály (Szerzeményezési Osztály, Nemzetközi Csere Osztály, Katalogizáló Osztály, Olvasószolgálati Osztály, Folyóirattár, Könyvtárgépesítési és Számítóközpont), két különgyűjtemény (Keleti Gyűjtemény, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye), valamint az Akadémiai Levéltár, a Lukács Archivum és Könyvtár (2006. július 1-jétől a Filozófiai Intézetbe került) és a Tudományelemzési Szolgálat jelentették a könyvtár nagyobb (osztályszintű) szervezeti egységeit.²

Az állománygyarapítás fő forrásait a könyvtár korai időszakához hasonlóan változatlanul a vétel, csere, ajándék, köteles példány és a saját kiadványok jelentették. A főbb költségvetési tételeknek a konszolidáció idején megállapított helyes arányát (a személyi kifizetések összességében maradjanak 50% alatt, a gyarapítási költségek aránya 25-30% legyen) 2002-ig sikerült tartani. A 2002. évi közalkalmazotti béremelés jelentősen javított ugyan a közgyűjteményi dolgozók bérvizsonyain, az intézmény költségvetését azonban aránytalanul megterhelte.

Az 1990-es években a központi könyv- és folyóirat-olvasó, valamint a különgyűjtemények olvasótermei szinte állandóan megteltek, az ezredfordulóig évről évre többen látogattak el a könyvtárba. A beiratkozott olvasók száma megközelítette, sőt 1999-ben és 2000-ben meg is haladta a 12 000 főt, elmondható tehát, hogy a könyvtárat maximálisan kihasználták az olvasók. Mindennapos jelenség volt, hogy egy-egy olvasótermi helyre várakozni kellett. A helyek kiosztásakor az akademikusokat, a tudományos kutatókat és a PhD-ösztöndíjasokat soron kívül fogadták és szolgálták ki. Tudományos fokozat és foglalkozás alapján az olvasók legnagyobb csoportját az egyetemi hallgatók adták, arányuk 2000-ig a központi olvasóteremben, a folyóirat-olvasóban és a Keleti Gyűjtemény olvasótermében kb. 60%-ot tett ki. A Kézirattárban valamivel kisebb, 37-38% volt az arányuk. Az olvasóforgalom 2001-ben látványosan,

² A Tudományelemzési Szolgálat 2001-től átkerült az MTA Kutatásszervezési Intézetébe.

több mint 2000 fővel csökkent az azt megelőző évhez képest. Ez a csökkenő tendencia napjainkban is megmutatkozik (különösen súlyos volt a koronavírus-járvány idején). Az okok között nemcsak az olvasói szokások megváltozását említhetjük, hanem az Akadémiai Könyvtár szakmai profiljának bővülését és módosulását is sejthetjük.

A gyorsan fejlődő technikai feltételrendszerrel a könyvtárnak is lépést kellett tartania anyagi és szakmai lehetőségeihez mérten. Kihívást jelentett az Aleph éppen aktuális verziójára való átállás, 2001-ben tért át a könyvtár az új, grafikus felületű Aleph 500 integrált rendszerre. Állandó feladatot jelentett a más nagy könyvtárakkal való együttműködés, konzorciumok alakítása, pályázatok bonyolítása. 1997-ben 15 magyar egyetemmel és szakkönyvtárral közösen egyesületi tömörülésben megindult a Magyar Országos Közös Katalógus (MOKKA) program.

A működés új irányai

Domsa Károlyné nyugdíjba vonulásával pályázat útján Náray-Szabó Gábor kémikus-professzor nyerte el a főigazgatói posztot. Habár ő nem a bölcsészettudományok területéről érkezett, ami illeszkedett volna a könyvtár gyűjtőköri profiljához, az Akadémiai Könyvtárban szerzett korábbi irányítási tapasztalatai, valamint később a Könyvtári Bizottságban végzett munkája alapján széles körű ismeretekkel rendelkezett a könyvtárról. Mellette a főigazgató-helyettesi feladatokat Téglási Ágnes tapasztalt könyvtáros szakember látta el, aki az Oktatási Minisztériumból érkezett, ahol ő dolgozta ki az Elektronikus Információszoolgáltatás Nemzeti Program tervezetét.

Az új vezetésnek nem volt könnyű a helyzete. A könyvtár szűkös anyagi lehetőségei miatt nagyobb fejlesztésekre nem volt mód, sőt ismét megszorításokkal kellett szembesülni. A nemzetközi trendeket is figyelembe véve, a hagyományos könyvtári szolgáltató szerep megtartása mellett az Akadémiai Könyvtár kulturális központ jellegét erősítették meg: elindult az *Agora* program, és valós vagy a könyvtár honlapjáról elérhető virtuális kiállítások sorát készítették el, amelyeken bemutatták a könyvtárban található különleges és egyedi gyűjteményeket, dokumentumokat, tárgyakat, vagy megemlékeztek a magyar tudományosság kiemelkedő alakjairól (Tematikus szám. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 2013). 2010-ben a Magyar Minőség Társaság és a Magyar Tartalomipari Szövetség Magyar Minőség Portál Díjban részesítette az Akadémiai Könyvtár honlapját.

Az MTA vezetése 2011-ben jelentős mértékben átalakította a teljes akadémiai intézethálózatot. A változások a könyvtárat is erőteljesen érintették, szervezeti struktúrája új osztályokkal, tevékenységi köre új feladatokkal bővült. Visszakerült a könyvtárhoz a Lukács Archívum a Tájékoztatási az Olvasószolgálati Osztályhoz tartozó különgyűjteményként, és a könyvtárba olvadt be a megszüntetett Kutatásszervezési Intézet két részlege is: a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) Koordinációs Iroda, valamint a Tudománypolitikai és Tudományelemzési Osztály (TTO). A 2012. március 29-én hatályba lépő 1079/2012. számú kormányhatározat pedig úgy rendelkezett, hogy a Magyar Tudományos Akadémia az Akadémiai Könyvtár közreműködésével

lássa el az Elektronikus Információs szolgáltatás Nemzeti Program működtetését. Ezekből az országos volumenű információtechnológiai feladatokból adódott, hogy a könyvtár nevét is megváltoztatták az új szerepkörhöz igazodva. Hivatalos elnevezése 2013. január 1-jétől Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ lett. Amikor 2013 nyarán Monok István művelődéstörténész, könyvtáros, az OSZK korábbi főigazgatója átvette a könyvtár vezetését, kiemelt fontosságú feladatai közé tartozott a két országos közfeladat folyamatos magas színvonalú teljesítése, a szükséges informatikai rendszerek működési feltételeinek garantálása és az országos tudománypolitikai intézmények számára adat- és információs szolgáltatások nyújtása.

Az országos tudományosság szolgálatában

Az országos tudományos publikációs adatbázisnak, az MTMT-nek már voltak előzményei az MTA-n, az ezredforduló után két publikációs adattárat is létrehoztak, elsősorban a tudományos teljesítmény értékelésének megalapozása érdekében. Az egyik a 2001-ben megalapított Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Publikációs Adattára (rövidítve ATPA vagy TPA), amely az akadémiai kutatóhelyek publikációit gyűjtötte 1992-től strukturált, ellenőrzött formában, a másik a 2003-ban életre hívott MTA Köztisztületi Publikációs Adattár (KPA), amely egyéni adatszolgáltatás útján gyűjtötte az Akadémia köztisztületi tagjainak publikációit és az idézettségükre vonatkozó adatokat (Adománné Zolnai–Zolnai 2010). Ez utóbbi adatbázis működésének alapján 2009 nyarán alakult meg az MTMT mint országos adatbázis öt alapító szervezet (Magyar Tudományos Akadémia, Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság, Magyar Rektori Konferencia, Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok [OTKA], Országos Doktori Tanács) és 18 törzstag felsőfokú intézmény közreműködésével. A program az első években TÁMOP- (Társadalmi Megújulás Operatív Program) projektként működött, majd 2015-től az akadémiai törvény módosításával az MTA országos közfeladata lett az Akadémiai Könyvtár keretein belül a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) éves támogatásával. Programozási háttérét kezdetektől fogva a SZTAKI (Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézet) biztosítja. A hatalmas adatmennyiség kezelésére készített szoftvert a felhasználói igények figyelembevételével időnként meg kell újítani, jelenleg az MTMT3 szoftver bevezetését készítik elő. Az adatbázis kötelező jelleggel tartalmazza a közpénzen végzett kutatások eredményeit, valamint az önkéntes adatszolgáltatás adatait. Az MTMT-hez napjainkra már 210 intézmény és mintegy 87 000 szerző csatlakozott, és közelítőleg 2,7 millió közlemény adatait tartalmazza. Egyedülálló nemzeti bibliográfiai adattár, amely számos területen felhasználható hiteles és ellenőrzött adatokat tartalmaz.

Az EISZ Titkárság az első években az Igazgatóságon belül működött két munkatárssal, a főigazgató-helyettes irányításával. A megnövekedett és összetett feladatok miatt 2016-tól önálló osztály lett, majd 2020-ban igazgatósággá alakult. A program nemzeti licenc vásárlásával hozzáférést biztosít tudományos és közművelődési elektronikus adatbázisokhoz. Éves elszámolási rendszer szerint költségvetési támogatásban

részesül, amelyet pályázati formában a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal fejezetéből kap meg. A támogatás mértéke 2012-ben 1,426 milliárd Ft volt, 2024-ben azonban már több mint harmadával több, 1,95 milliárd Ft. A 132 tagintézmény 5,37 milliárd Ft-tal egészítette ki a program finanszírozását. Harmincnégy határon túli intézmény pedig a magyar nyelvű tartalmakhoz férhet hozzá. A tagintézmények által közzétett országos nyílt tudomány kezdeményezéssel (Open Science) a program kiemelt figyelmet fordít a nyílt hozzáférés (open access) minél szélesebb körű biztosítására annak érdekében, hogy a friss tudományos eredményeket hozzáférhetővé tegye minden érdeklődő számára, és növelje a magyar kutatási eredmények, publikációk láthatóságát.

Messze túlmutat a könyvtár és az MTA keretein a TTO tevékenysége is. Az osztály munkatársai részt vesznek olyan hazai és nemzetközi együttműködésekben és kutatási projektekben, elemzések és tanulmányok készítésében, amelyek szolgáltatási és kutatási alapfeladataikat érintik: bibliometriai elemzéseket készítenek, kutatási pályázatok tudományostevékenység-értékelési rendszerét dolgozzák ki, publikációs trendeket térképeznek fel, globális egyetemi rangsorok dinamikáját elemzik. Az osztály kiemelt feladata elemzői szolgáltatások végzése mind az MTA vezetői és testületei számára, mind az országos szakpolitika képviselői és döntéshozói (például szakminisztériumok, Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal) informálására. 2019-ig, tehát amíg a kutatóhálózat az MTA-hoz tartozott, évente elemezték az akadémiai kutatóhelyek publikációs eredményeit és tudományos teljesítményét az MTA közgyűlési beszámolója számára. (Felkérésre elkészítik ugyanezeket az elemzéseket a mindenkori utódintézmény számára is.) Különösen érdekes és tanulságos az osztály MTA Életpálya Monitor című programja, amely elemzi és értékeli a pályakezdőtől a posztdoktori kutatóig terjedő akadémiai támogatási típusok (Lendület Program, MTA Posztdoktori Kutatói Program, Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, illetve az MTA fiatal kutatói álláshelyek) hasznosulását és hatását, illetve vizsgálja a támogatást elnyert kutatók életpályáját és tudományos teljesítményét.

Digitális könyvtár építése

2009-ben az OTKA és az Akadémiai Könyvtár együttműködésében létrejött egy tudományos repozitórium, a REAL (Repository of Academy's Library), amely kezdetben csak a pályázati zárójelentések tárhelyéül szolgált, ám hamarosan újabb gyűjteményekkel gazdagodott. Mára a repozitóriumban fellelhető közel 300 000 rekord nyolc gyűjteményben oszlik meg, a kutatási zárójelentések (REAL), a PhD-disszertációk (REAL-PhD), az MTA doktora címért beadott dolgozatok (REAL-D), a folyóiratok (REAL-J) és a digitalizált könyvek (REAL-EOD) mellett jelentős tartalommal bővültek az MTA KIK különgyűjteményeihez tartozó digitalizált kéziratos és nyomtatott művek tárhelyei (REAL-Ms és REAL-R) és a képek (REAL-I). A digitalizált anyagok jelentősége már a járvány idején megmutatkozott, és a dinamikusan fejlődő adatbázis iránti növekvő érdeklődést jól mutatják az elmúlt év keresési adatai: közel 10 000

regisztrált felhasználó, 5,7 millió letöltés. A repozitórium tárhelyet biztosít a nyílt hozzáférésű publikációk számára is, és hosszú távú cél, hogy az MTMT-ben található publikációs adatok összekapcsolódjanak a repozitóriumban elhelyezett teljes szöveggel, létrehozva ezzel a magyar tudományos művek digitális könyvtárát.

Az Akadémia tagjainak publikációit fennállása óta gyűjtötte az Akadémia, az akadémikus-bibliográfia készítése pedig 1960 óta feladata a könyvtárnak. E kezdeményezések folytatásának tekinthető a 2015 óta épülő *Akadémikus* honlap („Akadémikusok...”), amely az MTA valamennyi rendes tagjának, levelező tagjának, igazgatósági tagjának és külső tagjának publikációs adatait gyűjti (a tiszteleti tagok válogatva szerepelnek az adatbázisban). E digitális gyűjtemény évről évre folyamatosan gyarapodik, 2024 végén 749 akadémikus profilja volt látható rajta, és 10 223 közlemény teljes szöveggel volt elérhető.

A továbbfejlődés irányai

Az MTA KIK ma is kiemelt jelentőségű tudományos szakkönyvtár, az ország egyik legnagyobb könyvtári állományegyüttesével. A könyvtárhasználat fejlődéséhez kiemelt fontosságú a fejlett informatikai rendszerek beszerzése és használata, ezért 2025-ben a könyvtár az Aleph integrált könyvtári rendszerről az Alma felhőalapú könyvtári platformra állt át, amely korszerű technikai alapot biztosít a következő időszakban.

Könyvtárunk tevékenységi köre jelentősen kibővült hagyományos feladatai ellátása mellett, de ez nem jelenti ezek háttérbe szorulását. A könyvtár büszke régóta fennálló speciális egységeire, amelyek gyarapodása és gazdagodása jelentős mértékben az Akadémia iránti tiszteletnek köszönhető (gondoljunk csak nagy íróink hagyatékaira, híres orientalistáink és mecénásaink adományaira). A Kézirattárban és a Keleti Gyűjteményben őrzött unikális gyűjtemények, könyv- és iratanyagok, tárgyi emlékek a nemzeti, sőt nemzetközi kulturális örökség részét képezik, különös érdeklődésre tartanak számot. Rendszerezsek a látogatói csoportok, a könyvtár munkatársai évente számos bemutatót tartanak. A Keleti Gyűjtemény sok, esetenként magas rangú külföldi látogatót is fogad a világ számos országából, különösen Ázsiából. Szintén túlmutat a könyvtár alaptevékenységén az Akadémiai Levéltár, amely a Magyar Tudományos Akadémia 1950 óta keletkezett teljes iratanyagát gyűjti és kezeli, beleértve a kutatóhálózatot is, és az MTA második világháború utáni történetének megkerülhetetlen dokumentumtára.

A könyvtár kulturális tevékenységének erősítése a jövőben is fontos lesz. Ennek egyik megjelenési formáját jelentik a kiállítások: kincseink bemutatása szakszerűen és esztétikusan kialakított valós és virtuális tárlatokon, hogy a szélesebb közönség is megismerje értékeinket, múltunkat, nagyjainkat. Hasonlóan fontos a könyvkiadási tevékenység további fenntartása. Több nagy múltú sorozatot gondoz a könyvtár (például A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei; A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai; Oriental Studies –

Keleti Tanulmányok; Oriental Manuscript in the Library of the Hungarian Academy of Sciences; Informatika és Tudományelemzés), emellett megjelentet számos, könyvtárhoz kapcsolódó kiadványt is, legyen az tudományos mű vagy hasonmás.

A könyvtár számára a jövőben is kiemelt fontosságú az együttműködés mind a hazai, mind a nemzetközi könyvtárszakmai szervezetekkel. Az MTA KIK tevékeny tagja az egyik legismertebb európai könyvtári szervezetnek, a LIBER-nek (Ligue des Bibliothèques Européennes de Recherche), amelynek több mint 420 európai egyetemi, nemzeti és szakkönyvtár alkotja tagságát. Kiemelkedő esemény volt a könyvtár történetében, hogy a LIBER éves konferenciáját 2023. július 5–7. között Budapesten szervezte meg. Az együttműködések szélesebb látókört biztosítanak a könyvtári világ fejlődési irányainak megismeréséhez, egyúttal lehetőséget nyújtanak az Akadémiai Könyvtár kincseinek bemutatására. Ennek egyik kiemelkedő példája a „Magyar felfedezők Dunhuangban” címmel 2018-ban a kínai Dunhuang városában nyílt tárlat Széchenyi Béla és Stein Aurél Keleti Gyűjteményben őrzött anyagából.

A könyvtár közfeladatai révén az országos kutatótámogatás központja, munkája során igyekszik figyelembe venni a tudományos közösség igényeit, és folyamatosan fejleszti szolgáltatásait. A nemzeti tudományos bibliográfia fenntartása és építése, valamint a külföldi és hazai elektronikus tartalmak biztosítása mellett a tudományos kommunikáció újabb irányának, a nyílt tudomány mozgalomnak (Open Science Movement) is előmozdítója.

Az Akadémia Arany János utca 1. szám alatti könyvtárrá alakított épülete 1988 novemberében nyílt meg az olvasóközönség számára. Noha időközben részleges modernizáció történt, az egykor oly korszerű könyvtári épület három és fél évtized elteltével ismét megújításra vár. Készültek felújítási tervek, köztük olyan, amely a székházat és a könyvtárepületet átjárhatóvá tenné, és olyan is, amely kisebb változásokban gondolkodott. Bármelyik terv valósul is meg, az Akadémiai Könyvtár jövője szempontjából kardinális kérdés a mostanra elavult könyvtárepület megújítása, olyan új, korszerű környezet kialakítása, amely illeszkedik a megváltozott feladatokhoz, ugyanakkor vonzó a könyvtár használói számára, hogy újra szívesen érkezzenek a látogatók.

Irodalomjegyzék

Adománné Zolnai Dóra – Zolnai László (2010). „Quo vadis, tudományos publikációs adattár?”. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 57/5, 179–195.

„Akadémikusok. A Magyar Tudományos Akadémia tagjai”. MTA KIK (letöltés 2026. márc. 21.). <https://akademikus.mtak.hu/>.

Az *Akadémiai Értesítő* 1988–2024 közötti számai.

Az *Akadémiai Könyvtár éves jelentései* (1988–2024). https://real-eod.mtak.hu/view/series/Magyar_Tudom=E1nyos_Akad=E9mia_K=F6nyvt=E1ra_=E9vi_jelent=E9sei.html.

Engel Pál (1996). „Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának helyzetéről, 1996. november 11.” Kézirat, 9, MTA KIK Akadémiai Levéltár, 215, 757. https://real-j.mtak.hu/view/journal/Akad=E9miai_K=F6zl=F6ny_=2F_Akad=E9miai_=C9rtes=EDt=0151.html.

- „Javaslat az Akadémiai Könyvtár pénzügyi helyzetével kapcsolatos intézkedésekre” (1997). Összeállította Harmathy Attila, Engel Pál, Csomó István. Budapest, 1997. szeptember 11., 1, MTA Levéltár.
- Kónya Sándor (1994). „...»Magyar Akadémia állíttassék fel«... Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990”. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 32/107. Budapest: MTAK.
- Molnár Andrea (2022). *Megőrizni és megváltoztatni. A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény, a hozzá kapcsolódó alapszabály, ügyrend és módosításai, 1994–2022.* A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 46/121. Budapest: MTA KIK.
- „Tematikus szám az MTA Könyvtár és Információs Központról” (2013). *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 60/4.

Az MTA Könyvtár és Információs Központ kiemelt feladatai

Az EISZ szerepe a magyar tudomány külföldi reprezentációjában, 2018–2024

The Role of EIS in the International Representation of Hungarian Science, 2018–2024

Belső-Stefán Eszter

intézményi kapcsolattartó, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ
Elektronikus Információszolgáltatás Titkárság, Budapest
belso-stefan.eszter@konyvtar.mta.hu

Absztrakt

Az írás célja az Elektronikus Információszolgáltatás Nemzeti Program (EISZ) átmeneti megállapodásainak ismertetésén keresztül azt bemutatni, miként járultak hozzá a magyar tudomány nemzetközi láthatóságának és reprezentációjának erősítéséhez. Az EISZ 2018-ban a világ élvonalában járt, amikor a hagyományos folyóirat-előfizetéseket átmeneti szerződésekre kezdte cserélni. 2024-re már 16 ilyen megállapodás keretében összesen 17 028 open access cikk jelent meg, ami a hazai nyílt hozzáféréseű publikációk éves átlagának mintegy 30%-át teszi ki, arányuk pedig évről évre nő. Az eredmények azt mutatják, hogy az átmeneti megállapodások átlátható és támogató környezetet teremtenek a magyar kutatók számára, elősegítve tudományos eredményeik globális hozzáférhetőségét. Bár a folyamat kihívásokkal terhelt, az EISZ tevékenysége kulcsszerepet játszik a magyar tudomány nemzetközi láthatóságának növekedésében.

Abstract

This paper aims to demonstrate how the transformative agreements of the Electronic Information Service National Programme (EIS) have contributed to strengthening the international visibility and representation of Hungarian science. In 2018, the EIS was at the forefront of global development when it began replacing traditional journal subscriptions with transformative agreements. By 2024, a total of 17,028 open access articles had been published under 16 such agreements, accounting for approximately 30% of Hungary's annual open access output, with this proportion increasing year by year. Findings indicate that these agreements provide a transparent and supportive framework for Hungarian researchers, promoting global access to their scholarly results. While the process is fraught with challenges, EIS's activities play an essential role in increasing the international visibility of Hungarian science.

Kulcsszavak: EISZ, átmeneti szerződés, open access, tudományos publikálás, nemzetközi láthatóság

Keywords: EIS, transformative agreement, open access, scientific/scholarly publishing, international visibility

Bevezetés

Az Elektronikus Információszolgáltatás Nemzeti Program (EISZ) elsődleges feladata, hogy a magyar közintézményeket online tudományos és közművelődési tartalmakkal lássa el. Első, ún. átmeneti szerződéseit 2018-ban kötötte. Az ilyen típusú szerződésekre való áttérés mögött több motíváló tényező is állt. Az egyik a kilencvenes évek végén az internet elterjedésének köszönhetően kialakuló, ún. *big deal*¹ szerződésekben szereplő árak egyre nagyobb mértékű emelkedése volt.

„A folyóirat-előfizetések legtöbbje ilyen *big deal* szerződések keretében valósult meg. A folyamatosan növekvő előfizetési díjak kiküszöbölésére már a kétezres évek kezdetén születtek javaslatok, melyek mind az open access irányába történő elmozdulást szorgalmazták.”² („Bevezető – a folyóiratkrízis háttere”)

A folyóirat-előfizetéseket tartalmazó megállapodásokról átmeneti szerződésekre való váltásnak egy másik fontos ösztönzője volt a magyar tudomány minél hatékonyabb disszeminálása a nemzetközi szintén.

Open access, átmeneti szerződések

Az open access (OA), azaz a nyílt hozzáférés a tudományos kutatási eredmények online, digitális formában való közzétételét és ingyenes, azonnali online elérését jelenti bárki számára. Célja a kutatási eredmények láthatóságának, hatásának és újbóli felhasználhatóságának növelése. Azáltal, hogy elősegíti a tudományos eredmények minél szélesebb körű disszeminációját, számos előnyt biztosít a kutatók, a kutatók intézményei és nem utolsósorban az egész társadalom számára.

A nyílt hozzáférés növeli a kutató kutatási eredményeinek láthatóságát, ezáltal nő a kutató ismertsége és elismertsége. Növeli a szerző idézettségét, így segíti a tudományos karrierben való előrejutást. Emellett ma már számos tudományos pályázat feltétele a kutatási eredmények open access formában való közzététele. Nyílt hozzáférés esetén a kutatót foglalkoztató intézmény ismertsége és elismertsége szintén nő.

¹ A *big deal* szerződések az internet megjelenése után az egyetemek és könyvtárak által kiadói csomagokra kötött előfizetések voltak, amelyekben kedvezményes árért cserébe egyetlen, többéves szerződéssel előfizethettek a kiadó teljes folyóirat-portfóliójára, ami hosszú távon pénzügyi kiszolgáltatottsághoz és a hozzáférés rugalmasságának elvesztéséhez vezetett („Big Deal Cancellation Tracking”).

² Ilyen volt például a Budapest Open Access kezdeményezés (2002, „Budapest Open Access Initiative”), a Scoap³ (2014, Sponsoring Consortium for Open Access Publishing in Particle Physics, „Scoap³”), a Max Planck Digital Library jelentés (Schimmer–Geschuhn–Vogler 2015), az OA2020 kezdeményezés (2016, Open Access 2020, „Today’s Scholarly Journals...”) és a PlanS-irányelvek (2018, „Plan S Principles”).

A társadalom szempontjából: a közpénzből finanszírozott kutatások szabadon hozzáférhetővé válnak, az új kutatási irányok és eredmények szélesebb körű nyilvánosságot kaphatnak („Mi az open access?”; „Mérőldkövek az EISZ...”). Az átmeneti (*read & publish*, *offset*, *transitional*) megállapodások lényege, hogy egy szerződés keretében kezelik az előfizetési díjakat és az open access cikkek publikálási költségét (Article Processing Charge, APC-díj). Ez lehetővé teszi, hogy az open access cikkek számának és ezáltal az APC-hozzájárulások értékének növekedésével arányosan csökkenjenek az előfizetési díjak („Transformative Agreements”).

EISZ átmeneti szerződések

2018. december 14-i ülésén az EISZ Programtanács, a tagintézmények érdekképviselői és a Magyar Tudományos Akadémia elnökének döntés-előkészítő testülete az átmeneti szerződések alábbi követelményeit határozta meg:

- „1) Az open accessre való áttérésnek a jelenleg előfizetésekre fordított díjak csökkenését kell eredményezniük. Az átmeneti szerződéseknek a kizárólag a tudományos kibocsátáson alapuló modellre való áttérést kell megvalósítaniuk.
- 2) Az EISZ tagintézményeknél affiliációval rendelkező szerzők egyes kiadók-nál megjelent cikkeinek a megjelenés pillanatától kezdve nyíltan elérhetővé kell válniuk.
- 3) A cikkek a Creative Commons CC-BY licenc alatt jelenjenek meg.
- 4) A tudományos közlemények publikálása során a kiadói munkafolyamatoknak követniük kell az Efficiency and Standards in Article Charges (ESAC) kezdeményezés által megfogalmazott irányelveket, különös tekintettel a cikkek metaadatainak a Crossref rendszerben történő pontos regisztrációjára és a szerzők szabványos azonosítására.
- 5) A magyar törvényi előírásoknak megfelelően az EISZ szerződéseinek minden eleme átlátható és nyilvános módon elérhető.³
- 6) Az átmeneti szerződések keretében az előfizetett tartalmakhoz biztosítani kell az örökös hozzáférés és az archiválás lehetőségét.” („Az EISZ által nemzeti licenc keretében...” 2018)

Az EISZ által kötött átmeneti szerződések tehát egyszerre kezelik az előfizetési díjat és az OA publikálási díjat, ezzel elvileg elősegítve egy költségsemleges átállást, átlátható finanszírozást; a felhasználható keret erejéig APC-mentes publikálást biztosítanak a szerzőknek, és – ideális esetben – mindezt a szerzők számára az eddigieknél

³ A szerződések elérhetők az EISZ („Szerződések 2019-től”) és az ESAC („Transformative Agreements”) weboldalan is.

kevesebb adminisztrációs teherrel, úgy, hogy a szerzők megtarthatják a szerzői jogokat, és cikkeik szabadon elérhetők lesznek a Creative Commons (CC)-BY licenc és annak változatai alatt.

EISZ átmeneti szerződések – feltételek

Tekintsük át, mik az átmeneti szerződések által meghatározott általános feltételei annak, hogy a szerzők APC-mentesen publikálhassák cikkeiket. Ahhoz, hogy egy konzorcium létrejöhesse, tehát, hogy egy adott adatbázis bekerüljön az EISZ portfóliójába, alapesetben legalább négy tagintézménynek kell megrendelnie az adott adatbázist. Egy szerzőnek csak olyan folyóiratban van lehetősége APC-mentesen publikálni, amely folyóiratra az intézményének előfizetése van az EISZ-en keresztül, és amely folyóirat a megállapodás részét képezi. A szerző abban az esetben élhet a támogatással, vagyis az APC-mentes publikálás lehetőségével, ha ő a cikk levelező szerzője, és affiliációval⁴ rendelkezik az adatbázis folyóirataira előfizető valamelyik intézménynél. Cikkének tudományos közleménynek kell lennie, és meghatározott irányadó benyújtási, illetve elfogadási dátumának a szerződés idejére kell esnie.⁵ A támogatás érvényesítéséhez valamennyi feltételnek teljesülnie kell.

Az EISZ átmeneti szerződések csak az APC-k megfizetése alól mentesítik a szerzőket, egyéb publikációs díjakra, mint oldaldíjak, benyújtási díj vagy más közzétételi, illetve szerkesztési díjak, nem terjednek ki a megállapodások.

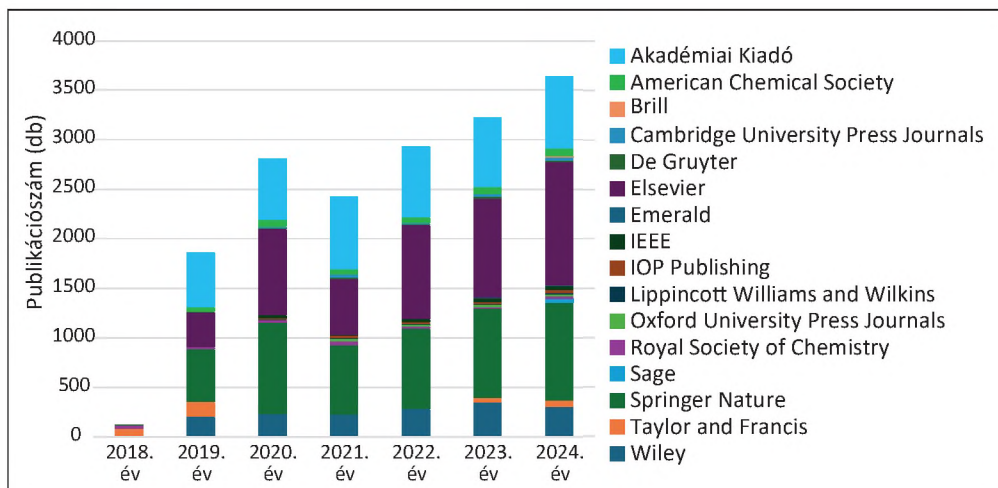
EISZ átmeneti megállapodások 2018 és 2024 között

Az EISZ első átmeneti megállapodásait a De Gruyter, a Taylor & Francis (T&F), valamint a Royal Society of Chemistry (RSC) kiadókkal kötötte 2018-ban (*1. ábra*). A De Gruyter kiadó kivételével, ahol a kiadó meghatározott hibrid és Gold OA-folyóirataira⁶ egyaránt vonatkozott a megállapodás, a T&F és RSC kiadók esetében csupán a hibrid lapok jelentették a publikálási megállapodás részét.

⁴ A jogosult cikkek azonosítása a kiadók többségénél automatikusan történik a levelező szerző affiliációja és e-mail-címe alapján.

⁵ Alapvetően minden kiadó a cikk elfogadásának dátumát határozza meg irányadó dátumként egy-két kivétellel: az Elsevier esetében 2019 és 2021 között a benyújtás dátuma volt meghatározó, 2022-től már itt is a cikkek elfogadásának dátuma. Az Oxford University Press és a Sage kiadók esetében a cikk elfogadását követően a gyártásba való befogadásának időpontja a meghatározó, míg a Wiley a Gold OA-folyóiratokba benyújtott cikkek esetében a benyújtás és/vagy az elfogadás dátumát is figyelembe veszi.

⁶ Hibridek azok a folyóiratok, melyekben egyszerre vannak jelen nyílt hozzáféréssel, tehát bárki számára ingyenesen elérhető, illetve fizetőfal mögött lévő, azaz előfizetők által elérhető cikkek. A Gold OA-folyóiratokban kizárólag nyílt hozzáférésű cikkek jelennek meg. Az elfogadott cikkek open access megjelenéséért alapesetben a szerzőknek mindkét folyóírat típus esetében APC-díjat kell fizetniük („Plan S Principles”).

1. ábra. Az EISZ átmeneti szerződések keretében megjelent open access cikkek száma kiadónként, 2018–2024

Forrás: a szerző szerkesztése

2019-ben nyolcra nőtt az EISZ átmeneti megállapodások száma. Ebben az évben sikerült először átmeneti megállapodást kötni az Akadémiai Kiadóval, az American Chemical Societyvel (ACS), a Springer Nature-rel, a Wiley kiadóval, valamint az év második felében végül az Elsevierrel⁷ is. Az újonnan kötött szerződések mindegyikének részei voltak a kiadó meghatározott hibrid és Gold OA-folyóiratai is. Az Akadémiai Kiadó és RSC kiadó szerződésai nem korlátozták a megállapodás keretében APC-mentesen publikálható cikkek számát, a többi kiadó erre a célra kijelölt konkrét összeget vagy kvótát határozott meg.

Többek között az APC-mentes publikálás egyik feltételként megemlített szerzői affiliációk hiteles ellenőrizhetősége miatt az OA-adminisztrációs feladatokhoz kapcsolódóan is fontos a szoros munkakapcsolat kialakítása az előfizető intézményekkel, elsősorban az intézmények könyvtáraival. A nyolc átmeneti megállapodás közül négy esetben az előfizető intézmények kijelölt OA-adminisztrátorai közvetlenül az intézményi műszerfalakon hagyják jóvá a nyílt hozzáférésű megjelenéshez „benyújtott” támogatási kérelmeket. A többi esetben az EISZ Titkárság munkatársai a konzorciumi műszerfalakon kezelik a kérelmeket az intézményekkel történő előzetes

⁷ Az Elsevier 2019-es, a ScienceDirect Freedom Collection, a Scopus és a SciVal adatbázisaira vonatkozó hagyományos árajánlatában szereplő árak az EISZ teljes költségvetéséhez képest rendkívül magasak voltak. Ezért az EISZ az Elsevier nem együttműködő hozzáállása miatt tárgyalásokba kezdett a kiadóval, hogy egy átmeneti (*read & publish*) megállapodást kössenek két összetevőből: az évente minden előfizető intézménynél megjelenő magyar levelező szerzős cikk APC-jéről és a ScienceDirect reális előfizetési díjáról. Végül 2019 októberében sikerült 2021 év végéig szóló többéves *read & publish* szerződést kötni a kiadóval („Bevezető – a folyóiratkrízis háttere”).

egyeztetéssel. 2019-ben összesen 1864 támogatási kérelmet hagytak jóvá, ennyi cikk jelenhetett meg EISZ-támogatásból, azaz a szerzők oldaláról APC kifizetése nélkül.

2020-ban további négy kiadóval, a Cambridge University Press-szel (CUP), az IEEE-vel (Institute for Electrical and Electronics Engineers), az IOP-pal és a Lippincott Williams & Wilkins (LWW) kiadóval sikerült átmeneti szerződést aláírni. Ebben az évben mind a négy kiadóval kötött megállapodás meghatározott számú cikk nyílt hozzáférésű megjelenését biztosította. Az IEEE és az IOP esetében mind a Gold OA-, mind a hibrid lapokra vonatkozóan, a Cambridge University Pressnél csak a hibrid folyóiratokban, az LWW esetében pedig kizárólag a konzorciumban részt vevő intézmény által előfizetett folyóiratokban volt érvényes a támogatott OA-publikálás lehetősége. Az IOP kivételével a többi új megállapodás esetében csak konzorciumi szintű cikk-kezelés működik. Az IOP automatikusan a megállapodáshoz illeszti az általa jogosultnak tekinthető cikkeket, nincs szükség intézményi megerősítésre.

2020-ban változást jelentett a Taylor & Francis kiadóval való együttműködés felfüggesztése is. Mivel a kiadó nem volt hajlandó a szerződésben az előfizetett tartalmakhoz való örökös hozzáférést és az archiválás lehetőségét biztosítani, az EISZ 2020-ban nem kötötte újra a megállapodást a kiadóval. Az IEEE-, a Springer Nature- és a Wiley-APC-keretek is kimerültek még az év vége előtt, de így is összesen 2811 nyílt hozzáférésű cikk született a 11 átmeneti szerződés keretében.

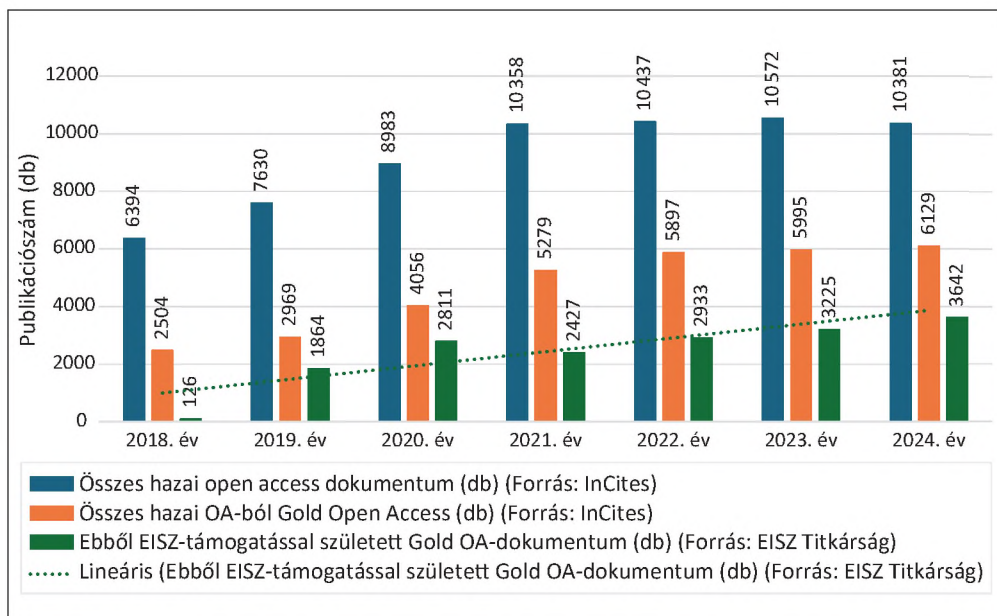
2021-ben az Oxford University Press-szel (OUP) kötött megállapodás gyarapította az EISZ átmeneti szerződéseinek számát, azt 12-re növelve. Meghatározott számú cikk volt publikálható a megállapodás szerint a kiadó hibrid folyóirataiban, konzorciumi szintű cikk-kezeléssel. A T&F kiadóval ebben az évben sem sikerült újra szerződni, viszont a CUP ettől az évtől kezdve korlátlan számú cikk OA-publikálását támogatja. 2021-ben a támogatott cikkek száma összesen 2427 volt, bár a Springer Nature Gold OA-kvótái ebben az évben is elfogytak a szerződés lejártá előtt.

2022-ben továbbra is 12 kiadóval folytatódott a munka. A kutatók szempontjából pozitív előrelépés volt, hogy az IOP és az OUP folyóirataiban ettől az évtől kezdve korlátlan számú cikk nyílt hozzáférésű megjelenése vált lehetővé. Ugyanakkor az IEEE és a Springer Nature Gold OA-kerete sajnálatos módon ismét kimerült az év vége előtt. Ezzel együtt is 2022-ben már összesen 2933 OA-cikk jelent meg az EISZ átmeneti megállapodások keretében.

2023-ban egy újabb kiadóval, az Emerald-dal kötött átmeneti megállapodást az EISZ, emellett sikerült újra megállapodni a Taylor & Francis kiadóval, így az ő hibrid folyóirataik is visszakérültek a portfólióba. Az Emerald esetében kizárólag a konzorciumban részt vevő intézmény által előfizetett folyóiratokban van lehetőség APC-mentesen publikálni, meghatározott számban. A T&F esetében szintén korlátozott a publikálható cikkek száma. Az Emerald automatikusan a megállapodáshoz illeszti az általa jogosultnak tekinthető cikkeket, nincs szükség intézményi megerősítésre, a T&F-nél intézményi fiókokon keresztül történik a támogatási kérelmek kezelése. Pozitív eredmény volt, hogy az RSC-vel kötött OA-megállapodásba a Gold OA-folyóirataik is bekerültek ettől az évtől kezdve. Ebben az évben sajnos öt kiadó

(De Gruyter, Emerald, IEEE, Springer Nature Gold és T&F) esetében is még az év vége előtt elfogytak az APC-mentes publikálásra felhasználható kvóták. Összesen 3225 nyílt hozzáférésű cikk született 2023-ban EISZ-támogatásból.

2024-ben további két kiadóval sikerült átmeneti megállapodást kötnie az EISZ-nek. Ettől az évtől kezdve a Brill és Sage kiadók meghatározott folyóirataiban is lehetőségük van APC-mentesen publikálni az előfizető intézmények szerzőinek. Mindkét kiadónál korlátlan számban, a Brillnél a Gold OA- és hibrid folyóiratokba egyaránt, a Sage-nél kizárólag az előfizetett lapokban érvényesíthető a támogatás. A Sage-cikkek esetében közvetlenül az intézményi adminisztrátorok kezelik a kérélmeket az intézményi fiókokon keresztül, a Brill automatikusan teszi hozzá a jogosult cikkeket a megállapodáshoz. Ebben az évben is idő előtt elfogytak három kiadó OA-kvótái: az Emeraldnál és az IEEE-nél, a Springer Nature-nél pedig mind a Gold-, mind a hibrid kvóták. 2024-ben már 3642 cikket publikáltak a konzorciumban részt vevő intézmények szerzői (2. ábra).

2. ábra. A hazai open access kibocsátás alakulása az InCites és az EISZ Titkárság adatai alapján, 2018–2024

Forrás: a szerző szerkesztése

Az EISZ célja, hogy valamennyi tudományterület kutatójának módja legyen tudományos eredményeit a támogatott nyílt hozzáférésű publikálás lehetőségével nemzetközi szinten is láthatóvá tenni. Ezért állapodott meg több multidiszciplináris adatbázist építő kiadóval, mint az Akadémiai Kiadó, a CUP, a De Gruyter, az Elsevier, az OUP, a Sage, a Springer Nature, a T&F és a Wiley. A Brill kiadó folyóirat-adatbázisa elsősorban a bölcsészet- és társadalomtudományokban kiemelkedő, az Emerald folyóiratai pedig több más tudományterület mellett elsősorban a közgazdaság-tudomány egyes szakterületeit fedik le. Az ACS és RSC kiadók lapjai kifejezetten a különböző kémiai ágazatok kutatói számára jelentenek megjelenési lehetőséget. Az IEEE és IOP kiadók folyóiratai a STEM- (természettudomány, technológia, mérnöki tudományok és matematika) területeket fedik le, az LWW-folyóiratok pedig az orvostudomány valamennyi területét képviselik.

Kihívások – események, folyamatok a számok mögött

Az 1. ábra kapcsán, amely az EISZ átmeneti megállapodások keretében megjelent OA-publikációk számait mutatja, több kérdés is felmerülhet. Például: miért látható visszaesés 2021-ben 2020-hoz képest? Vagy miért jelent meg több támogatott OA-cikk például az Akadémiai Kiadó folyóirataiban, mint a Wiley kiadó folyóirataiban? Milyen tényezők befolyásolják a megjelenő cikkek számát?

Ami az első kérdést illeti, valószínűleg nem 2021-ben történt visszaesés, hanem 2020-ban, a Covid évében ugrott meg extrém mértékben a publikációk száma. A rendkívüli élethelyzetten túl, ami lehetővé tette a kutatók számára, hogy igazán a publikálásra szánhassák idejüket, ez annak is köszönhető volt, hogy bár a Springer Nature Gold OA-kerete az év vége előtt kimerült, a többéves szerződés jóvoltából a szerződés utolsó évének kerete már az előző évben megnyitható és használható volt. Emiatt azonban a 2021-es évre eső kvóták jóval korábban fogytak el, ennyivel is kevesebb 2021-ben publikált cikket eredményezve.

Az, hogy a grafikon szerint az Akadémiai Kiadó folyóirataiban több cikk jelenik meg, mint a Wiley folyóirataiban, nem azért van, mintha a Wiley folyóiratai kevésbé lennének népszerűek a kutatók körében. A kiadónként publikálható cikkek száma függ egyrészt a konzorcium nagyságától, emellett attól, hogy a részt vevő egyes intézmények a korábbi években mennyit publikáltak, és mennyi volt a meghatározott felhasználható kvóta – egy sokat publikáló intézmény adott konzorciumba való évenkénti ki- és belépése miatt például adott kiadónál a felhasznált kvóták számai meglehetősen hullámzást mutathatnak –, illetve természetesen attól is, hogy a szerződés szerint mennyi pénz áll rendelkezésre publikációs költségek kifizetésére.⁸

⁸ A fenntartó Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által prioritásként meghatározott nyílt hozzáférésű publikálás támogatása a programon belül lehetővé teszi, hogy az open access publikálást is magába foglaló átmeneti megállapodások nagyobb központi támogatásban részesüljenek („Állásfoglalás a nyílt tudományról” 2021).

Nem mindegy az sem, hogy meghatározott vagy korlátlan számú cikk publikálható-e egy adott konzorciumon belül. Látható, hogy a konkrét számú lehetőséget nyújtó konzorciumok esetében sajnos gyakran fordul elő, hogy a keret már év vége előtt elfogy, holott még sok további publikáció esetében lenne fontos a támogatás lehetősége.

A szerzők vagy intézményeik „bátorsága” is hatással lehet a számokra. A kezdeti években megfigyelhető volt, hogy ha az előző év jól zárult, azaz nem merült ki a kvóta egy adott kiadó esetében, akkor a következő évben bátran publikáltak a szerzők, aminek következtében a kvóták ezúttal idő előtt fogytak el. Ha viszont az év során elfogytak a kvóták, akkor a következő évben kevésbé bátorodtak fel, és nagyobb eséllyel fordult elő, hogy megmaradtak kvóták, amelyek árát a kiadó a szerződések szerint általában nem téríti meg.

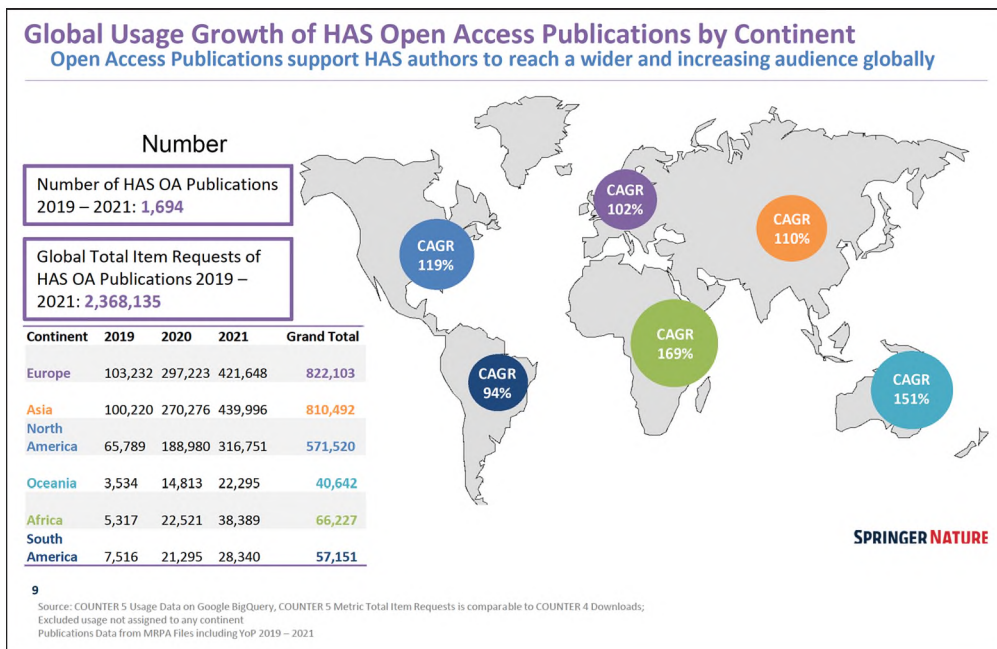
Az EISZ a Programtanács döntése alapján 2021-től egyéves szerződéseket köthet a szolgáltatókkal, ami nehézséget jelenthet, mint a fenti esetekben is. Ez befolyásolhatja a publikálás folyamatosságának fenntarthatóságát, vagy ha a cikk elfogadása átcsúszik a következő évre, és a szerző intézménye akkor már nem lesz előfizető, a szerző elveszíti a támogatást. Az egyéves szerződések ugyanakkor biztonságot nyújtanak maguknak az előfizető intézményeknek. A későbbi évekre vonatkozó pénzügyi forrásokkal nehéz tervezni, és az intézményeknek nem kell több évre elköteleződniük.

Az EISZ átmeneti szerződesei keretében született publikációk külföldi reprezentációja

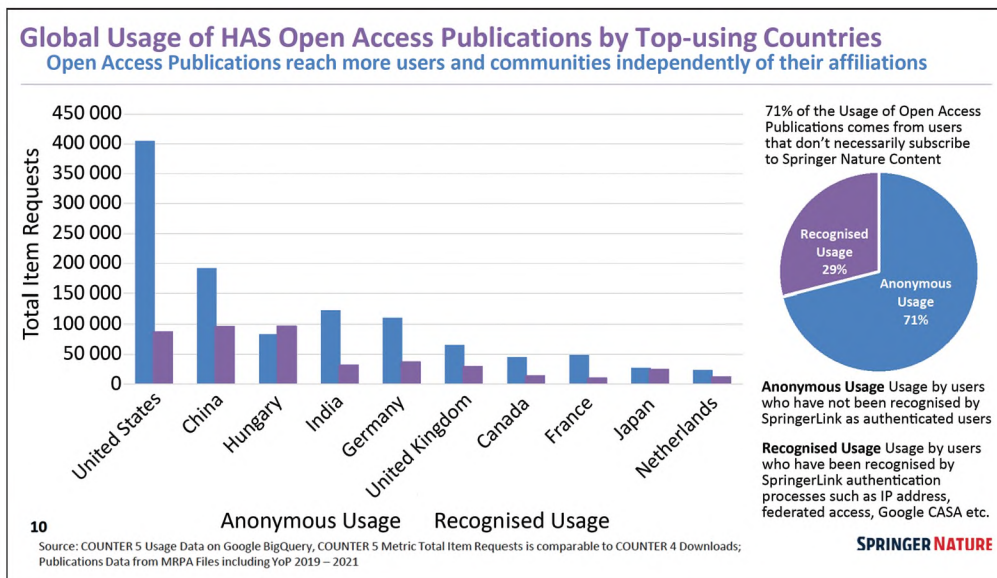
A példákat a publikálás szempontjából legnépszerűbbnek számító kiadók közül a Springer Nature és Wiley kiadók jelentéseiből válogattuk. A 3–6. ábrákon a Springer Nature kiadóval az EISZ által kötött átmeneti megállapodások keretében publikált cikkekre vonatkozó adatok láthatók.⁹

A 3. ábra a 2019-től 2021 végéig tartó hároméves időszak nyílt hozzáférésű publikációinak globális használatnövekedését mutatja kontinensenként. A három év alatt összesen 1694 cikket publikáltak a konzorciumban részt vevő magyar intézmények kutatói a kiadó hibrid folyóirataiban. Látható, hogy az open access publikációk segítik az EISZ által támogatott cikkek szerzőit abban, hogy szélesebb és növekvő közönséget érjenek el világszerte. Az 1694 cikk teljes szövegű változatát (*Total Item Request*) a három év alatt összesen 2 368 135-ször tekintették meg vagy töltötték le a különböző kontinenseken. A cikkek megtekintésének vagy letöltésének összetett éves növekedési rátája (CAGR) szinte minden kontinensen 100% fölött volt.

⁹ A Springer Nature kiadó az EISZ-szel kötött megállapodásait HAS-nak (Hungarian Academy of Sciences) vagy TA-nak (Transformative Agreement) nevezi.

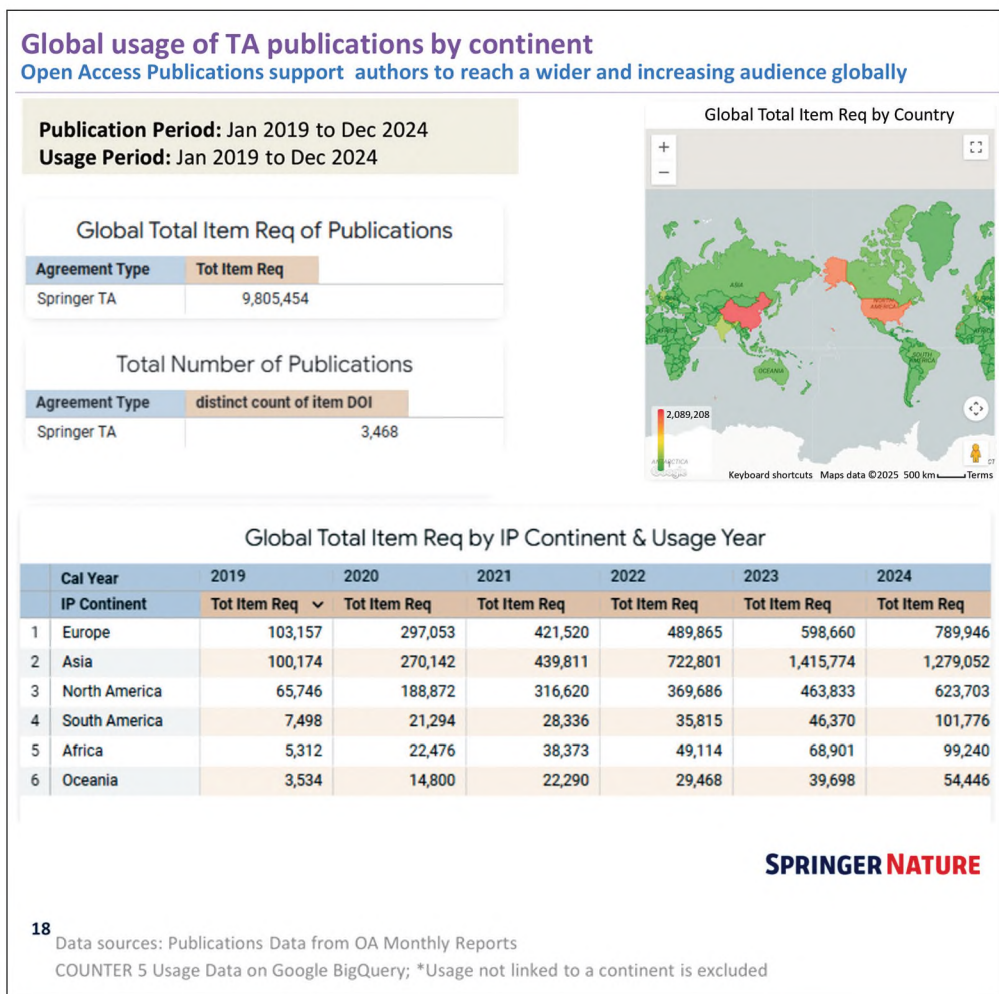

3. ábra. A Springer Nature–EISZ-megállapodás nyílt hozzáféréssű publikációinak globális használatnövekedése kontinensenként, 2019–2021
Forrás: Kotani 2022

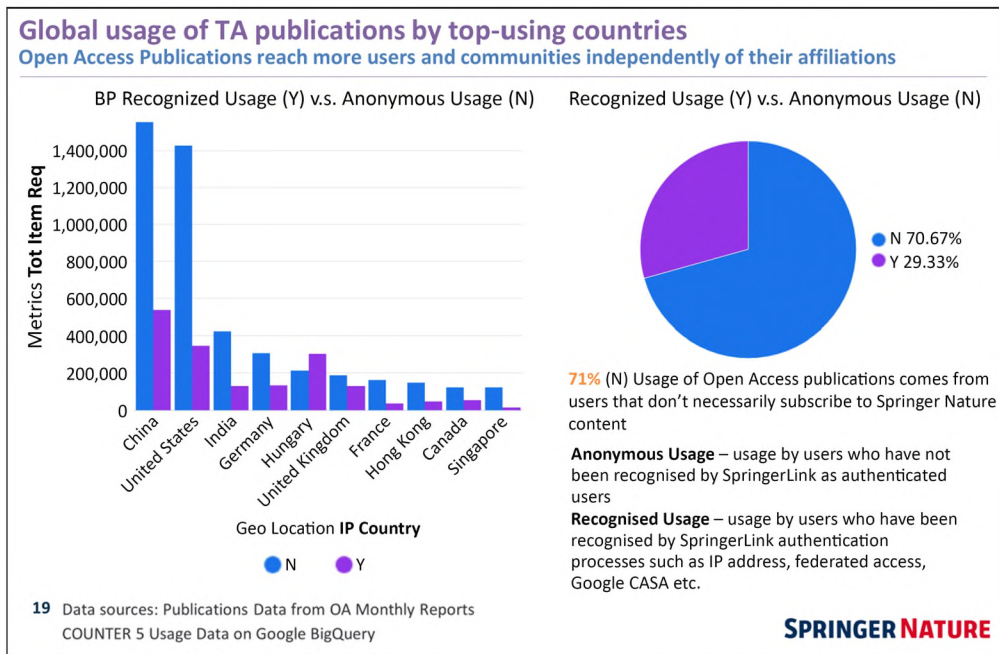

4. ábra. A Springer Nature–EISZ-megállapodás nyílt hozzáféréssű publikációinak globális felhasználása a legfőbb felhasználó országok szerint, 2019–2021
Forrás: Kotani 2022

A 4. ábra az 1694 cikk globális használatát a legfőbb felhasználó országok használati adatai szerint mutatja be. A felhasználók csupán 29%-a volt azonosítható, azaz akiket a SpringerLink hitelesítési folyamatai, például IP- (Internet Protocol) cím, összevont hozzáférés, Google CASA (Cloud Application Security Assessment, felhőalkalmazás-biztonsági felmérés) stb. alapján felismertek. A publikációk használatának 71%-a olyan felhasználóktól származott, akiket a SpringerLink nem ismert fel hitelesített felhasználóként, tehát olyan felhasználók voltak, akik nem feltétlenül fizettek elő a Springer Nature-tartalomra. Ez azt jelenti, hogy az open access publikációk több felhasználót és közösséget értek el, függetlenül azok hovatartozásától.

5. ábra. A Springer Nature–EISZ-megállapodás
nyílt hozzáférést publikációinak globális használatát kontinensenként, 2019–2024
Forrás: Nicolini 2025

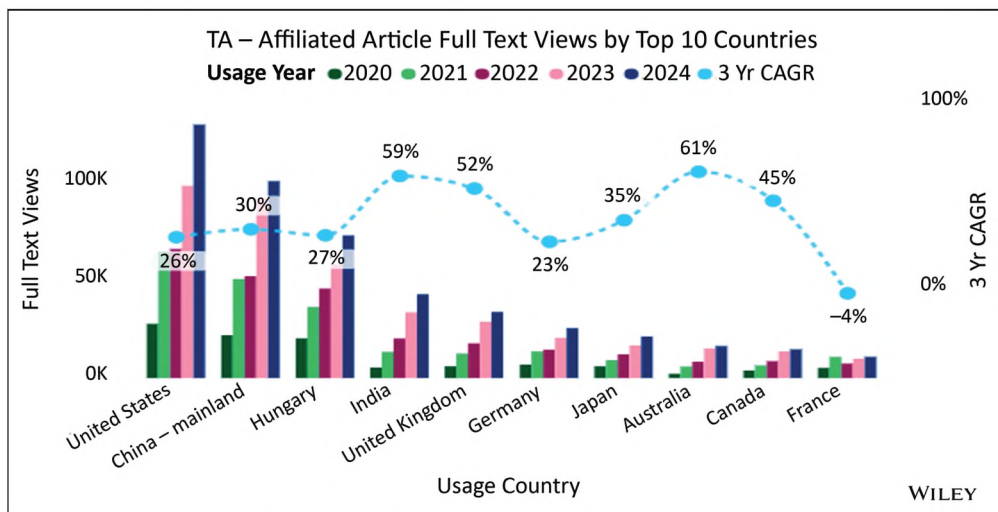

6. ábra. A Springer Nature–EISZ-megállapodás nyílt hozzáférésű publikációinak globális felhasználása a legfőbb felhasználó országok szerint, 2019–2024
 Forrás: Nicolini 2025

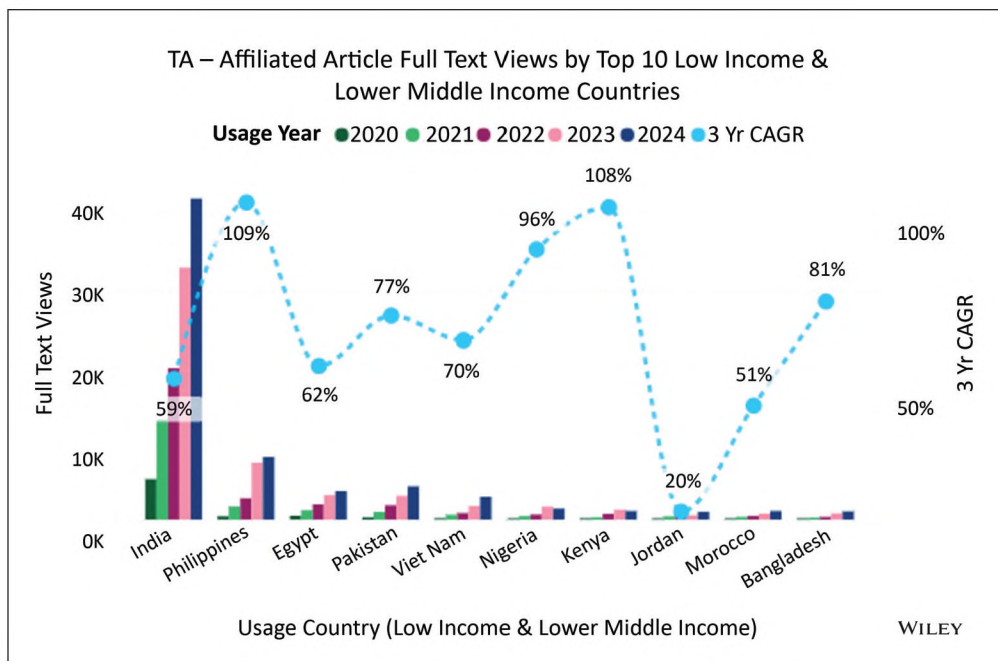
Az 5. ábra szintén az EISZ által támogatott cikkek globális használatát mutatja kontinensenként, azonban már a 2019-től 2024-ig terjedő hatéves időszakot felölelve. A 2021-et követő három év alatt a Springer Nature hibrid folyóirataiban publikált, támogatott cikkek száma több mint a kétszeresére nőtt. Az immár 3468 cikk teljes szövegű használata a hat év során pedig globálisan összesen 9 805 454-re emelkedett. A cikkek teljes szövegű használata Ázsiában a legmagasabb, ezt követően Európában, majd Észak-Amerikában. A használat legmagasabb összetett éves növekedési rátája az afrikai országok esetében mutatkozik.

A 6. ábra alapján 2024-re Kína lett az EISZ által támogatott cikkek legnagyobb használója, megelőzve ezzel az Egyesült Államokat. Már több letöltés mutatkozik Indiában és Németországban, mint Magyarországon, illetve Szingapúr is bekerült az EISZ által támogatott open access publikációkat legtöbbet használó tíz ország közé. A felhasználóknak továbbra is 71%-a az olyan felhasználó, aki nem feltétlenül iratkozik fel a Springer Nature tartalmára, tehát él annak előnyével, hogy a cikkek nyílt hozzáféréssel, szabadon elérhetők.

A 7. és 8. ábrák a Wiley kiadóval kötött átmeneti megállapodások keretében publikált, EISZ által támogatott open access cikkek használatát mutatják be. Mivel az open access publikálás egyik pozitív eredménye és fontos előnye, hogy a fejlődő országokban dolgozó kutatók is hozzáférhetnek ezekhez a cikkekhez („Mi az Open Access?”),

7. ábra. A Wiley–EISZ-megállapodás nyílt hozzáférésű publikációinak teljes szövegű megtekintései a tíz legfőbb felhasználó ország szerint, 2020–2024
 Forrás: Dyson–Planchard 2025

8. ábra. A Wiley–EISZ-megállapodás nyílt hozzáférésű publikációinak teljes szövegű megtekintései a tíz alacsony jövedelmű és alacsony–közepes jövedelmű legfőbb felhasználó ország szerint, 2020–2024
 Forrás: Dyson–Planchard 2025

jó látni (8. ábra), hogy a magyar affiliációjú levelező szerzőséggel született támogatott cikkeket az alacsony és alacsony–közepes jövedelmű országokban is magas számban használják, a hároméves összetett éves növekedési ráta pedig több ország esetében a 100%-ot is meghaladja.

A 7. ábra az EISZ által támogatott nyílt hozzáférésű cikkeket legtöbbször használó tíz ország használatát mutatja 2020 és 2024 között, valamint a használat hároméves összetett éves növekedési rátáját. A Wiley folyóirataiban publikált EISZ-támogatott nyílt hozzáférésű cikkeket szintén az Egyesült Államokban, Kínában, Magyarországon és Indiában használják a legtöbbet.

Irodalomjegyzék

- „Állásfoglalás a nyílt tudományról” (2021). *Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH)* (2021. október 15., módosítás: 2022. márc. 23.). <https://nkfih.gov.hu/nyilt-tudomany>.
- „Az EISZ által nemzeti licenc keretében megkötött átmeneti Open Access szerződések követelményeiről” (2018). *EISZ* (2018. dec. 14.). <https://eisz.mtak.hu/index.php/hu/284-az-eisz-altal-nemzeti-licenc-keretben-megkottott-atmeneti-open-access-szerzodesek-kovetelmenyeirol.html>.
- „Bevezető – a folyóiratkrízis háttere”. *EISZ* (letöltés 2026. márc. 11.). <https://eisz.mtak.hu/index.php/hu/open-access/261-a-big-dealek-ideje-lejart-az-open-access-re-valo-atteres-fontossagarol.html>.
- „Big Deal Cancellation Tracking”. *SFARC* (letöltés 2026. márc. 11.). <https://sparcopen.org/our-work/big-deal-cancellation-tracking/>.
- „Budapest Open Access Initiative”. *BOAI* (letöltés 2026. márc. 11.). <https://www.budapestopenaccessinitiative.org/>.
- Dyson, Marta – Planchard, Joffrey (2025). „Wiley Presentation”. *EISZ Consortium Review Meeting*. 17–18. dia.
- Kotani, Asdaa (2022). „Presentation”. *HAS – Hungary Transformative and Fully OA Agreements with Springer Nature, Reading List and Publications Usage Performance Overview*. 10–11. dia.
- „Mérfoldkövek az EISZ Nemzeti Program közelmúltjából”. *EISZ* (letöltés 2026. márc. 11.). <https://eisz.mtak.hu/index.php/hu/open-access/open-access-hirek/388-merfoldkovek-az-eisz-nemzeti-program-kozelmultjabol.html>.
- „Mi az Open Access?”. *Open Science* (letöltés 2026. márc. 11.). <https://openscience.hu/mi-az-open-access/>.
- Nicolini, Joshua (2025). „Presentation”. *HAS – Publishing Agreement with Springer Nature, 2024 Performance Overview*. 18–19. dia.
- „Plan S Principles”. *Plan S* (letöltés 2026. márc. 11.). https://www.coalition-s.org/plan_s_principles/.
- Schimmer, Ralf – Geschuhn, Kai Karin – Vogler, Andreas (2015). *Disrupting the Subscription Journals' Business Model for the Necessary Large-Scale Transformation to Open Access. A Max Planck Digital Library Open Access Policy White Paper*. (2026. márc. 11.).
- „SCOAP³”. *Sponsoring Consortium for Open Access Publishing in Particle Physics* (letöltés 2026. márc. 11.). <https://scoap3.org/>.
- „Szerződések 2019-től”. *EISZ* (letöltés 2026. márc. 11.). <https://eisz.mtak.hu/index.php/hu/adatbazisok/szerzodesek-2019-tol.html>.
- „Today's Scholarly Journals Open, Re-Usable, Sustainable”. *Open Access 2020* (letöltés 2026. márc. 11.). <https://oa2020.org/>.
- „Transformative Agreements”. *ESAC* (letöltés 2026. márc. 11.). <https://esac-initiative.org/about/transformative-agreements/>.

A világ tudományos eredményeinek elérhetősége Magyarországon: a Compass és a Compass+

Accessibility of Global Scientific Results in Hungary: Compass and Compass+

Horváth Dániel

ügyvivő szakértő, Compass-adminisztrátor, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest
horvath.daniel@konyvtar.mta.hu

Absztrakt

Az MTA Könyvtár és Információs Központban működő EISZ Titkárság 2014-ben tette elérhetővé a Compass elnevezésű lelőhely-adatbázis első változatát, amelynek segítségével a felhasználók a hazai intézményekben elektronikus formában elérhető tudományos tartalmak lelőhelyével kapcsolatban tájékozódhattak. A rendszer első továbbfejlesztése 2017-ben zajlott le. Ekkor új arculatot kapott a keresőfelület, illetve lehetővé vált a cikk- és folyóiratszintű keresés is. 2020-ban került sor a Compass továbbfejlesztésére. A külön platformként kialakított Compass+ felületen a kollekciómenedzsment mellett lehetőség nyílik az adatbázisokkal kapcsolatos több szempontú kimutatások összeállítására és lekérdezésére is.

Abstract

The EIS Secretariat, operating within the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences, launched the first version of the Compass holdings database in 2014. This platform enabled users to identify which scientific resources were available electronically at Hungarian institutions. The system's first major upgrade took place in 2017, introducing a redesigned search interface and adding article- and journal-level search capabilities. The next development phase followed in 2020 with the creation of Compass+, a standalone platform that supports collection management and allows users to compile and query complex, multi-criteria reports related to the databases.

Kulcsszavak: EISZ, lelőhely-adatbázis, keresési lehetőségek, kollekciómenedzsment, kimutatások

Keywords: EIS, holdings database, search options, collection management, reports

Bevezetés

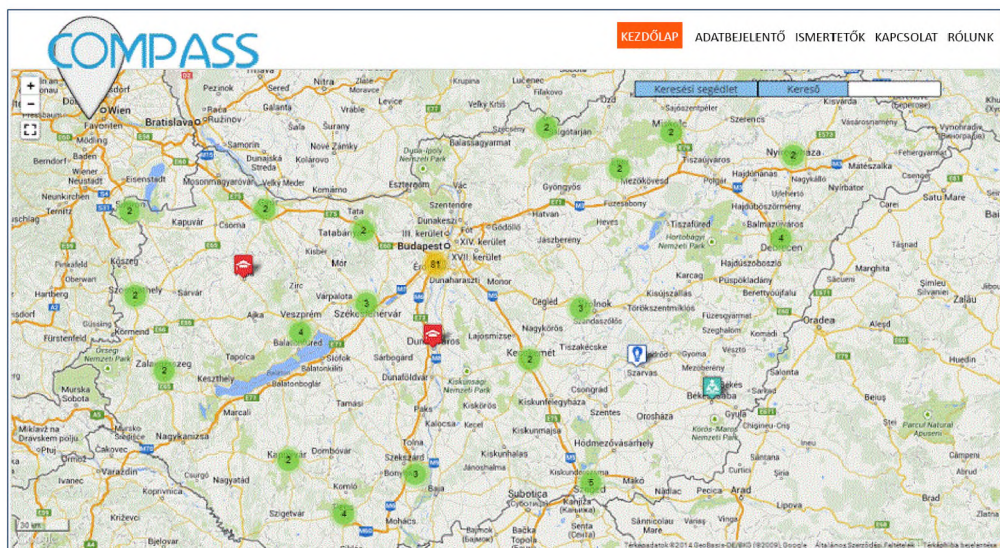
Hazánkban a felsőoktatási, kutatási és kulturális szféra intézményei legegyszerűbben a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFI Hivatal) által támogatott és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK) által működtetett Elektronikus Információszolgáltatás Nemzeti Program (EISZ) keretében tudnak hozzájutni az elektronikus formában elérhető tudományos tartalmakhoz. Az EISZ-tagintézmények konzorciumba tömörülve, minden tekintetben kedvező feltételek mellett tudják előfizetni a számukra szükséges adatbázisokat. 2026 tavaszán 281 EISZ-tagintézményt tartottunk számon (ebből 37 határon túli intézmény), bár az aktív, adatbázisokat előfizető és használó intézmények száma alacsonyabb, mint egy kétharmada a teljes intézményi körnek. Az adatbázisok iránti igények, illetve az ezekhez kapcsolódó lehetőségek intézményenként igen eltérőek; a nagy, heterogén profillal rendelkező intézmények (például nagy egyetemek) több tucat, a kisebb, jól behatárolható profillal rendelkező és/vagy szerényebb anyagi lehetőségekkel bíró intézmények olykor csak néhány adatbázist rendelnek meg az EISZ-en keresztül. Külön kategóriát képeznek a határon túli magyar felsőoktatási és kulturális intézmények. Ez a 37 intézmény 2019 óta az NKFI Hivatal, illetve az EISZ támogatásával hozzáférést kap a hazai kiadók egyre bővülő számú, jelenleg 33 adatbázisához. E konstrukciónak duplán kedvező a hatása: amellett, hogy a határon túli magyar intézmények ingyenesen tudják használni az említett adatbázisokat, a hazai kiadók számára is támogatást jelent.

Kezdetek: a 2014-es Compass

Az EISZ-tagintézmények és az előfizethető adatbázisok megnövekedett száma szükségessé tette egy olyan keresőfelület kialakítását, melynek segítségével a felhasználók információt kaphatnak arról, hogy mely adatbázisok hol, melyik intézményekben érhetők el. Így született meg végül a Compass lelőhely-adatbázis, mely 2014 őszén kezdte meg nyilvános működését. A Compass indulásakor közel 140 intézmény, illetve 53 adatbázis főbb adatait gyűjtötte össze, és bocsátotta a felhasználók rendelkezésére – az alapkoncepció az volt, hogy az EISZ-en keresztül előfizetett adatbázisok mellett az intézmények az egyénileg előfizetett tudományos tartalmaik elérhetőségét is közzéteszik a Compass rendszerén keresztül (Páll 2015).

A Compass felhasználói szempontból egyszerű, könnyen áttekinthető arculatot kapott. A kezdőlap egy Google Maps háttérű böngészőfelületként jelent meg, melyen az érdeklődők egy utcaszintig nagyítható térkép segítségével tudtak böngészni a különféle piktogramokkal megjelenített EISZ-tagintézmények között (*1. ábra*). (A piktogramok segítségével az intézmények hét kategóriája különíthető el: felsőoktatási

intézmények, az akadémiai kutatóhálózat intézményei,¹ egészségügyi intézmények, nonprofit kutatóintézetek, könyvtárak, múzeumok és az úgynevezett országos hatáskörű intézmények.)

1. ábra. A 2014-es Compass kezdőoldala

Forrás: Páll 2015

Szintén a főoldalon kapott helyet a keresőmező, melynek segítségével egyszerű és összetett keresésekre nyílik lehetőség. A böngészés, valamint az egyszerű és összetett keresés mellett a Compass első változata más funkciókkal is rendelkezett. Ezek közül a legfontosabbak az „Adatbejelentő”, illetve az „Ismertető” funkció, melyeket a kezdőoldal jobb felső sarkában található menüpontok segítségével érhetek el a felhasználók. Az adatbejelentő űrlap segítségével az intézményeknek lehetőségük nyílt arra, hogy bejelentésük, ezáltal kereshetővé tegyék azokat az elektronikus adatbázisaikat, melyeket nem az EISZ-en keresztül, hanem egyénileg fizettek elő. Az adatbázis bejelentésekor néhány kötelező információ megadásával az adatbázis bekerült a Compass nyilvántartásába, és kereshetővé vált a felhasználók számára. Az „Ismertető” menüpontban kezdőbetűk alapján nyílt lehetőség az adatbázisok listázására, majd a keresett adatbázis nevére kattintva egy lenyíló szövegmezőben megjelentek a legfontosabb adatai, mint az adatbázis szolgáltatója, az eléréséhez szükséges link, illetve egy rövid tartalmi leírás.

A szolgáltatás a kezdetektől fogva térítésmentes, korlátozások nélküli teljes hozzáférést biztosított a felhasználók számára. Legjelentősebb célcsoportjai a kutatók,

¹ A 2014-es állapot szerint a jelenlegi HUN-REN Magyar Kutatói Hálózat és a 2025-ben az ELTE-hoz csatolt négy kutatóközpont intézményei még az MTA kutatóhálózatoként működtek.

egyetemi oktatók és hallgatók, egészségügyi dolgozók köre, valamint a kulturális intézmények látogatói, ugyanakkor bárki számára elérhető a szolgáltatás mind a mai napig, aki az elektronikusan elérhető tudományos tartalmak iránt érdeklődik.

A lelőhely-adatbázis továbbfejlesztése: a 2017-es Compass

A Compass 2014-es elindulását követően egészen 2017-ig kellett várni az első jelentősebb fejlesztésre. Ennek hatására a Compass teljesen más arculatot kapott, illetve a keresési lehetőségek is újabb – az eddigieknél jóval több háttéradatot igénylő – elemekkel bővültek (2. ábra).

2. ábra. A 2017-es Compass kezdőoldala

Forrás: <https://compass.mtak.hu/>

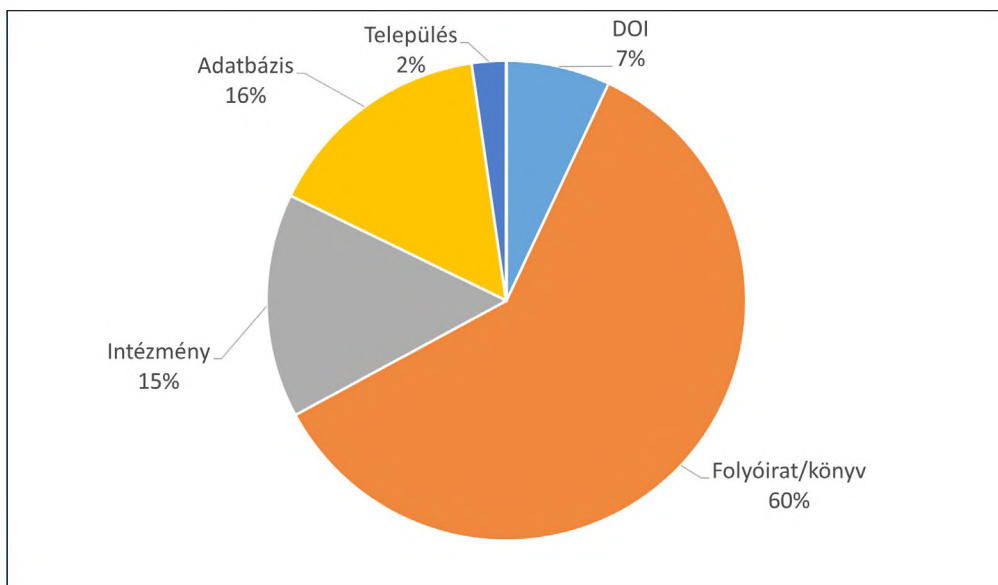
A fejlesztés során létrehozott új felület letisztult, egyszerű, jól áttekinthető kezdőlapot kapott. A keresőfelület hangsúlyosabbá válása mellett a legnagyobb újtás, hogy immáron az adatbázis-, intézmény- és településalapú keresés mellett lehetőség nyílik DOI- (Digital Object Identifier), illetve folyóirat- és könyvcímalapú keresésre is. Az új keresési lehetőségek megjelenése jelentős mérföldkőnek bizonyult a Compass életében, hiszen ez lehetővé tette, hogy a felhasználók konkrét cikkekre, illetve folyóiratokra, könyvekre keressenek rá az elérhetőségeket keresve (Dér 2017).

A folyóirat- és könyvcímalapú kereséshez szükség van az egyes adatbázisok címlistáira is, mivel ezek segítségével válik lehetővé az egyes folyóiratok és könyvek adatbázisokhoz társítása. Ennek megfelelően elengedhetetlen a legfrissebb, KBART- (Knowledge Bases and Related Tools) szabványnak megfelelő címlisták feltöltése a Compass rendszerébe. A folyóirat- és könyvcímalapú kereséshez kapcsolódva

a minél pontosabb találatok biztosítása érdekében beépítésre került a begépelt keresőszavakat automatikusan kiegészítő funkció, mely biztosítja, hogy az egyes címek úgy kerüljenek be a keresőmezőbe, ahogy a Compass adatbázisában is szerepelnek.

Az adatbázis- és intézményalapú keresés hasonlóan működik, mint a Compass első változata esetében, annyi különbséggel, hogy az ilyen típusú keresések során szintén működik az automata kiegészítési funkció, mely pontosabb találatot eredményez.

Településalapú keresés esetében, az alapbeállítást alkalmazva, a találati listában azok az intézmények fognak megjelenni, melyek az automatikusan meghatározott vagy a felhasználó által megadott hely 25 km-es körzetében találhatóak. Ez a távolság szabadon növelhető egészen 200 km-ig. A keresések típus szerinti megoszlását vizsgálva meglehetősen nagy aránybeli eltérések mutathatók ki (3. ábra).

3. ábra. Compass-keresések típusok szerinti megoszlása, 2017–2025

Forrás: saját szerkesztés

A folyóirat- és könyvcímalapú keresés fontosságát jelzi, hogy a Compass felületén végrehajtott összes keresés 60%-a e kategóriába esett a 2017–2025 közötti időszakban, ami egyértelműen jelzi a 2017-es Compass-fejlesztés egyik fő újításának indokoltságát és hasznosságát. Jócskán lemaradva követi e kategóriát az adatbázis-, illetve az intézményalapú keresések aránya. A DOI-alapú keresések részesedése ennél is alacsonyabb, itt ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a DOI pontos megadása adott esetben nehézségekbe ütközhet. A településalapú keresések aránya elenyésző, ugyanakkor a térképes böngészés gyakorisága – mely a kimutatásban nem szerepel, mivel nem konkrét kulcsszavak szerinti keresésnek minősül – mindenképpen növeli

a településalapú megközelítés fontosságát. A keresések száma éves szinten 26 000–34 000 közötti.

A Compass jelenleg elérhető felületén lehetőség van a találati listák szűkítésére; ez a funkció tulajdonképpen az eredeti Compass összetett keresés funkcióját hivatott felváltani. A szűrhető paraméterek a keresés típusának megfelelően választhatók ki (1. táblázat).

1. táblázat. A találatok szűkítésének lehetőségei a Compassban

	Távolság	Év	Adatbázis	Intézmény	Település	Régió	Open access státusz
DOI	X	X	✓	✓	✓	✓	✓
Folyóirat/könyv	X	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Adatbázis	X	X		✓	✓	✓	X
Intézmény	X	X	✓		✓	✓	X
Település	✓	X	✓	✓	✓	X	X

Forrás: saját szerkesztés

A Compass kezdőoldalán a keresőfunkciók mellett megtalálható egy legördülő menüsor is (lásd a 2. ábra jobb felső sarka), mely négy menüpontot tartalmaz. Ezek közül az „Adatbázisok” menüpont tartalmazza a Compass felületén megtalálható összes konzorciumi és egyéni adatbázis listáját, azok rövid leírásával, illetve a közvetlen elérést biztosító linkkel, valamint a teljes szövegű adatbázisok esetében a hozzájuk tartozó címlista utolsó frissítésének időpontjával együtt. 2026 tavaszán a Compass összesen 734 adatbázist tartott nyilván. A „Térképes nézet” menüpont leginkább a 2014-es Compass kezdőfelületére emlékeztet. Erre a menüpontra rákattintva a felhasználó egyben láthatja az összes EISZ-tagintézményt (térképes és listanézetben), illetve az EISZ-en keresztül, illetve egyénileg előfizetett összes adatbázist (listanézetben). A térképes nézet alapja egy utcaszintig nagyítható Google-térkép, mely az intézményeket telephelyszintű részletezettséggel tünteti fel. A „Keresési segédlet” menüpontban röviden felsorolásra kerülnek az egyes keresési lehetőségek, az „Ismertető” menüpontban pedig rövid leírás olvasható a Compass lelőhely-adatbázisáról.

Apró, de jelentős fejlesztésnek bizonyult a Compass életében, hogy keresőfelületének egyszerűsített változata kikerült az MTA KIK honlapjának kezdőoldalára („EISZ Nemzeti Program”). Ennek köszönhetően jelentősen megnőtt az addig csak direkt módon vagy az EISZ honlapjáról elérhető keresőfelület láthatósága.

Funkcióbővítő *spin-off*: a Compass+

A Compass 2017-es továbbfejlesztése óta a lelőhely-adatbázis szerkezetében, adatháttérben és a felhasználói felület megjelenésében, funkcióiban nem történt érdemi változás, a fejlesztések ugyanakkor nem álltak le, sőt, az eddigieknél jóval nagyobb léptékűvé váltak. A cél egy olyan webes platform létrehozása volt, mely a Compass adatháttérére alapozva, más adatforrásokkal (használati, költség- és publikációs adatok) kiegészülve egy olyan komplex rendszert alkot, melynek segítségével a felhasználók kimutatások széles körét tudják létrehozni. A Compass+ elnevezés is azt hivatott jelezni, hogy ez esetben az „egyszerű” lelőhely-adatbázisnál többről van szó. A fejlesztés előkészületei 2018 tavaszán indultak, a rendszer éles működése pedig 2020 augusztusában kezdődött meg. Az EISZ-tagintézmények egy része aktívan közreműködött a fejlesztési folyamatban, főként a tesztelési fázisban.

Webes felület

A Compasshoz képest a Compass+ teljesen különálló, felépítésében és funkcióiban eltérő internetes platformon érhető el. Mivel a Compass+ jóval sokoldalúbb felhasználási lehetőségeket biztosít, a menürendszere is jóval összetettebb. Az új webes platform elérhető közvetlenül („Compass. Bejelentkezés”) vagy a Compass oldaláról a „Bejelentkezés” gombra kattintva.

Adatháttér

A Compass+ a Compasshoz képest jóval több adatot használ, ugyanakkor vannak olyan háttér adatok (például előfizetések, intézményi alapadatok, címlisták), melyeket mindkét platform igénybe vesz. Ezeket az adatokat a Compass+ admin felületén lehet frissíteni. A Compass+ működése a közösen használt adatok mellett adatbázis-használati adatokon, előfizetési költség adatokon, illetve publikációs adatokon alapul, melyeket szintén az admin felületen lehet aktualizálni.

Felhasználók

A két portál felhasználói köre alapvetően eltérő. A Compass lelőhely-adatbázis főként kutatóknak, hallgatóknak, könyvtárak olvasóinak nyújt segítséget az elektronikusan elérhető folyóiratok, adatbázisok lelőhelyét illetően. A Compass+ ezzel szemben egy szűkebb körnek, elsősorban a könyvtárosok, EISZ-tagintézményi adminisztrátorok, tudománymetriai szakemberek, illetve az intézményi döntéshozók számára szolgáltat hasznos információkat. További eltérés, hogy a Compass lelőhely-adatbázisa mindenkinek számára szabadon elérhető, a Compass+ használata viszont regisztrációköteles. Jelenleg az EISZ-tagintézmények képviselőinek, a kutatástámogatási szervek (például NKFI Hivatal) munkatársainak, valamint a portál fejlesztőinek és üzemeltetőinek van

lehetőségük regisztrálni a rendszerbe. A regisztráció, illetve a Compass+ használata ingyenes, az intézményenkénti felhasználók száma nincs korlátozva. A rendszerben három jogosultsági szint került kialakításra (rendszer-adminisztrátor, intézményi adminisztrátor, intézményi felhasználó), mely meghatározza, hogy az egyes felhasználók milyen műveleteket tudnak végrehajtani a Compass+ felületén.

Mivel a rendszer regisztrált felhasználóinak döntő többségét intézményi adminisztrátorok alkotják, a Compass+ felépítését és működését az általuk elérhető változat alapján mutatjuk be. A Compass+ intézményi adminisztrátorok számára elérhető felületén az alábbi négy tematikus modul található meg:

- intézményi adminisztráció;
- előfizetések kezelése;
- kimutatások;
- e-learning.

A tematikus modulokon belül különböző menüpontok segítenek a felhasználók számára az eligazodásban.

Intézményi adminisztráció

Ebben a modulban találhatóak az intézményi alapadatok, illetve a felhasználók listája. Az intézményi adminisztrátor feladata, hogy intézményének adatait naprakész állapotban tartsa, amit a „Szerkesztés” gombra kattintva tehet meg. A felhasználók listájában megjelennek az intézményi adminisztrátorok, illetve a további intézményi felhasználók adatai. Ezen a felületen az intézményi adminisztrátornak lehetősége van saját intézményéhez további felhasználókat hozzáadni.

Előfizetések kezelése

Ebben az összetett modulban lehetőség nyílik az EISZ-en keresztüli, illetve egyéni előfizetések nyilvántartására és frissítésére, az intézményi APC-k (Article Processing Charge) nyomon követésére, illetve ún. átfedésvizsgálatok elvégzésére.

Az első menüpontban az EISZ-en keresztül előfizetett tartalmak listája érhető el. Ez a lista több szempont alapján szűrhető, így az intézményi adminisztrátorok és felhasználók összeállíthatják egy adott évre vagy akár hosszabb időszakra vonatkozóan az intézményük által előfizetett EISZ-adatbázisok listáját. Az EISZ-en keresztül előfizetett adatbázisok listáját a rendszer-adminisztrátorok kezelik; az intézményi adminisztrátoroknak arra van lehetőségük, hogy az esetleges problémákat jelezzék nekik.

Az egyéni adatbázis-előfizetések rögzítése az intézményi adminisztrátor feladata. E kategóriába a nem EISZ-en keresztül, hanem intézményi szinten előfizetett adatbázisok tartoznak; ezek megjelenítése megegyezik a konzorciumi adatbázisok listájával, így listájuk szintén több szempont alapján szűrhető. A lista létrehozható

az „Új előfizetések hozzáadása” gombra kattintva; a legördülő listából kiválasztható a Compassban meglévő adatbázisok közül a megfelelő, vagy – ha még nem szerepel a listában – hozzáadható új adatbázisként. Új adatbázis rendszerbe való feltöltéséhez rendszer-adminisztrátori jóváhagyás szükséges, már meglévő adatbázis intézményhez rendelése viszont ezt nem igényli.

Az egyéni folyóirat- és könyvelőfizetések listájának létrehozása szintén az intézményi adminisztrátorok feladata. A létrehozás történhet tételenként vagy tömegesen, Excel-formátumú fájl feltöltésével. Az intézmények egyéni folyóirat- és könyvelőfizetési listája több szempont szerint szűrhető, illetve exportálható a Compass+ rendszeréből.

Az „Előfizetések kezelése” modulban lehetőség nyílik az intézmény APC-költségeinek megadására (természetesen nem kötelező jelleggel); ez a funkció segíthet az intézménynek a publikálási költségek nyilvántartásában, nyomon követésében. A tételek feltöltése igen egyszerű, mindössze a cikkek DOI-azonosítóját, illetve a cikkekhez tartozó publikációs díjat kell megadni.

A modul része az „Előfizetések összehasonlítása” funkció, mely előfizetési listák, illetve címlisták felhasználásával lehetőséget teremt az esetleges átfedések feltárására, így segítséget nyújthat az intézmények számára az általuk előfizetett vagy előfizetni tervezett tartalmak vonatkozásában az adatbázisok megrendelése előtti döntéshozatal során. A felületen az „Új összehasonlítás” gombra kattintva megjelenik egy adatbeviteli mező, ahol az intézményi adminisztrátorok megadhatják az összehasonlítás szempontjait. Az összehasonlítás során az alábbi kimutatások nyerhetők ki a Compass+ rendszeréből:

- két adatbázis címlistájának átfedése;
- két intézmény által előfizetett adatbázisok cím szintű átfedése;
- egy adatbázis címlistájának két évre vonatkozó összehasonlítása;
- egy intézmény által elérhető összes cím száma.

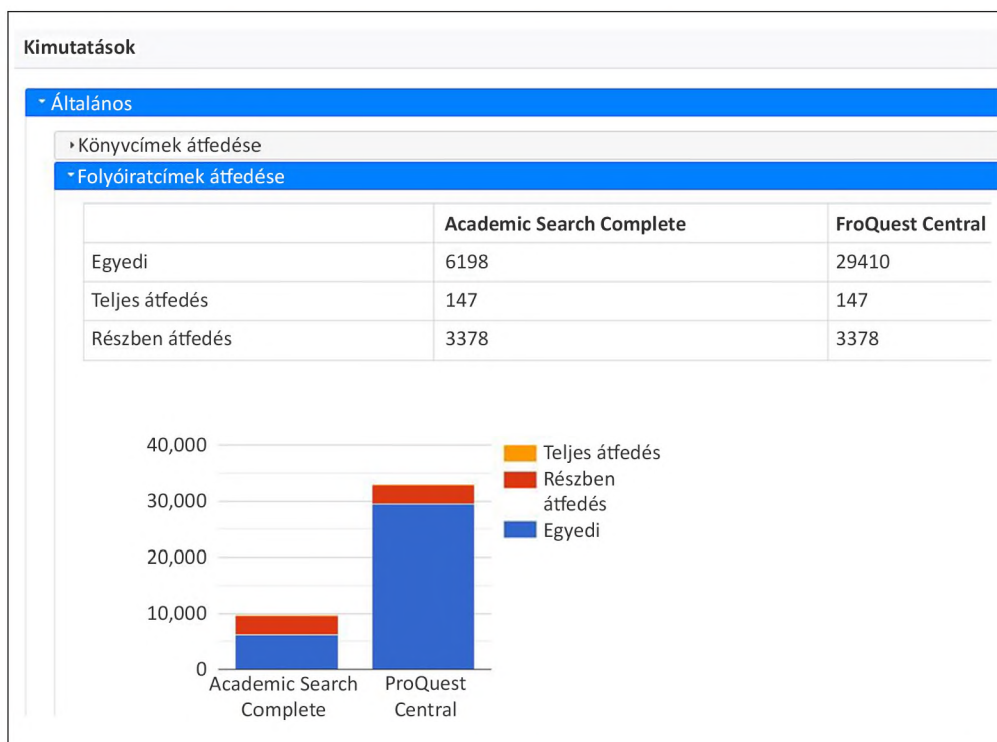
A vizsgálat alapvetően a címek átfedését és megoszlását mutatja be több szempont figyelembevételével. Az átfedéstípusok három kategóriába sorolhatók:

- teljes átfedés: azonos címek teljesen azonos időbeli lefedettséggel;
- részleges átfedés: azonos címek, részleges időbeli átfedés;
- nincs átfedés: teljesen különböző címek vagy azonos címek, de nincs időbeli átfedés.

Az alábbiakban a különböző címlisták átfedésére, illetve a címlisták évek szerinti eltérésére vonatkozó kimutatásokon keresztül ismertetjük e funkció működését.

Két adatbázis címlistájának átfedése

Főként a nem saját tartalmat szolgáltató adatbázisok esetében fordulhat elő, hogy jelentősebb átfedések mutathatók ki egyazon évben a címlisták alapján. A megfelelő adatok (adatbázisok neve, összehasonlítás éve) megadása után a felhasználó egy összetett találati listát kap, mely tartalmazza az egyes címeket azok státuszának megfelelően (átfedő cím-e, vagy ha nem, akkor melyik címlistában található) (4. ábra).

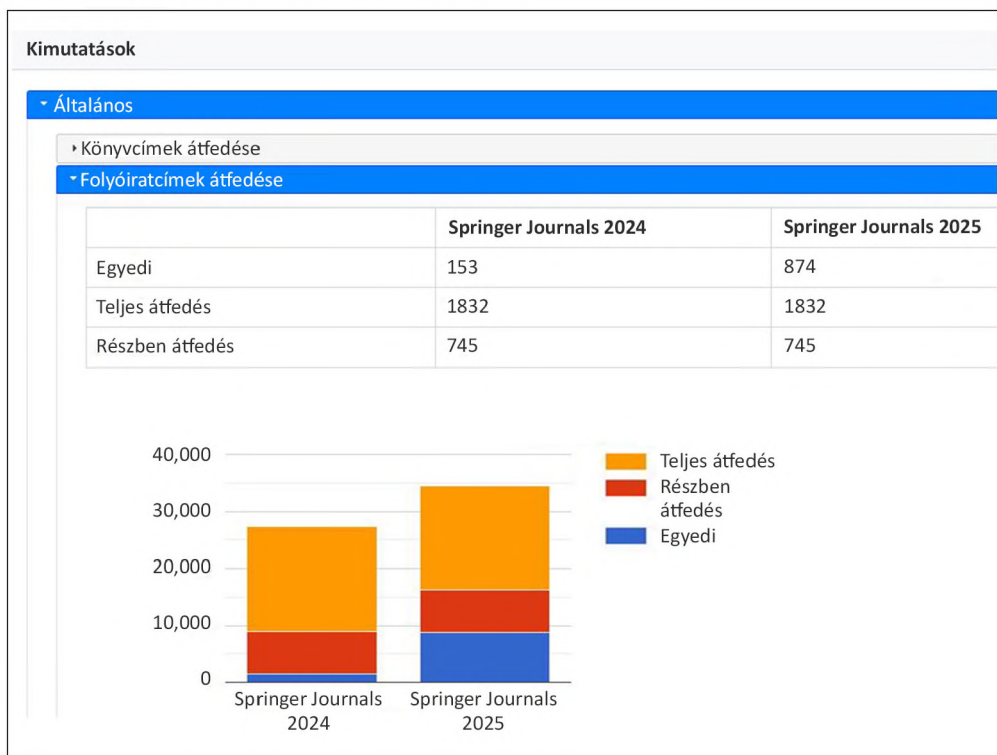

4. ábra. Két adatbázis címlistájának átfedése
Forrás: <https://admin-compass.mtak.hu/admin>

A címek listászerű összehasonlítása mellett számos kimutatás is elérhető a megadott paraméterek alapján. Ezek segítségével megállapítható, hogy mely adatbázis hány címet tartalmaz, ezek közül melyek és milyen mértékben mutatnak átfedést, milyen tudományterülethez tartoznak, mekkora hányaduk open access és mekkora a folyóiratok által lefedett átlagos időintervallum. A kimutatások alapján a felhasználók képet kaphatnak arról is, hogy a címlisták milyen SciMago kvartilis- (Q1–Q4) arányokkal rendelkeznek, illetve hogy a kurrens és archív tartalmak hogyan aránylanak egymáshoz az adott listákban.

Egy adatbázis címlistájának éves összehasonlítása

Ebben az esetben ugyanazt az adatbázist jelöli ki a felhasználó mindkét összehasonlítandó halmazban, a vizsgált év viszont eltérő (például 2024 és 2025). Az így létrehozott kimutatás segítségével megállapítható, hogy az egyes adatbázisok címlistája mennyiben változott egyik évről a másikra.

5. ábra. Egy adatbázis címlistájának éves összehasonlítása

Forrás: <https://admin-compass.mtak.hu/admin>

Az 5. ábra a Springer Journals folyóirat-adatbázis 2024-es és 2025-ös címlistájának összehasonlítását mutatja be. Ennek alapján megállapítható, hogy a 2025-ös évre a kiadó jelentősen (több száz új címmel) bővítette az előfizetés keretében elérhető folyóiratok körét. A két címlista összehasonlítása kapcsán említett kimutatások (például tudományterületi megoszlás, open access arányok) ez esetben is elérhetőek, annyi különbséggel, hogy nem két adatbázisra, hanem két összehasonlítandó évre vonatkoztatva.

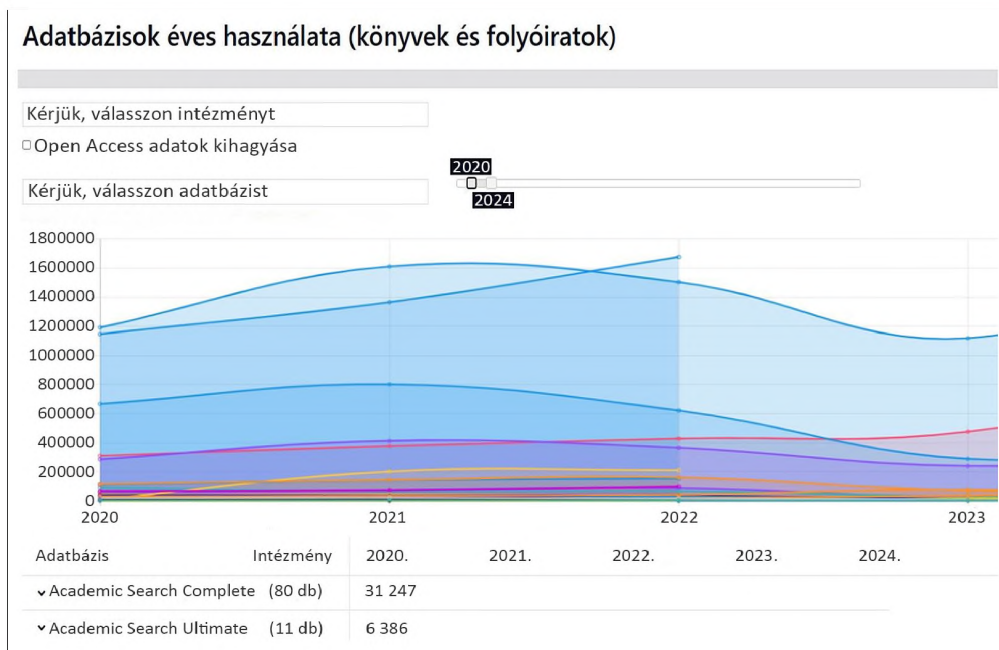
Kimutatások

Ebben a modulban háromféle kimutatáscsoport érhető el. Az eddig bemutatott funkciókkal szemben ezek a kimutatások külső, a Compass lelőhely-adatbázisában korábban nem használt adatforrásokat igényelnek. A modulban elérhető kimutatáscsoportok a következők:

- használati statisztika;
- tudományos kibocsátás;
- megtérüléskimutatás.

Mindegyik csoporton belül számtalan, táblázatos és grafikus formátumban megjeleníthető kimutatás érhető el, melyekhez rövid leírás tartozik, amelyek bemutatják a felhasználóknak a kimutatás működését és adatháttérét.

A „Használati statisztika” kimutatáscsoport adatháttérét az egyes adatbázisok címszintű, COUNTER- (Counting Online Usage of Networked Electronic Resources) szabványnak megfelelő használati adatai adják, melyek (kimutatástól függően) éves vagy havi bontásban jeleníthetők meg kiadói, illetve adatbázisszinten. A Compass+ által jelenleg alkalmazott használati adatok egy része automatikusan frissül (API-n keresztül), másik részüket ugyanakkor a rendszer-adminisztrátor tölti fel bizonyos időközönként a rendszerbe.

6. ábra. Adatbázisok éves használatának megjelenítése

Forrás: <https://admin-compass.mtak.hu/admin>

Az adatbázisok használatára vonatkozó kimutatások címszintű és összegző táblázatokat, valamint különböző grafikonokat jelenítenek meg. A táblázatos formában elérhető adatok a legtöbb esetben kinyerhetők a rendszerből (6. ábra).

A „Tudományos kibocsátás” kimutatáscsoport az egyes intézményekhez affiliált tudományos publikációkat gyűjti össze, és hoz létre különféle kimutatásokat az adatok felhasználásával. A Compass+ indulásakor az adathátteret a Dimensions adatbázis biztosította, majd a 2022-es évtől kezdődően – elsőként a folyóiratcikkekre korlátozódva, majd a későbbiekben a könyv és könyvrészlet típusú publikációkra, valamint a konferenciaközleményekre és -kötetekre is kiterjesztve – a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) publikációs rekordjai is bekerültek az adatforrások közé, mivel az MTMT jobban lefedte a hazai intézményhálózatot és kibocsátást. Jelenleg a felhasználók mind a Dimensions-, mind az MTMT-alapú tudományos kibocsátás-kimutatásokat elérhetik a Compass+ rendszerében, előbbi esetében 2022-ig, utóbbi kapcsán folyamatos frissítés mellett többé-kevésbé naprakészen (jelenleg 2025-ig).

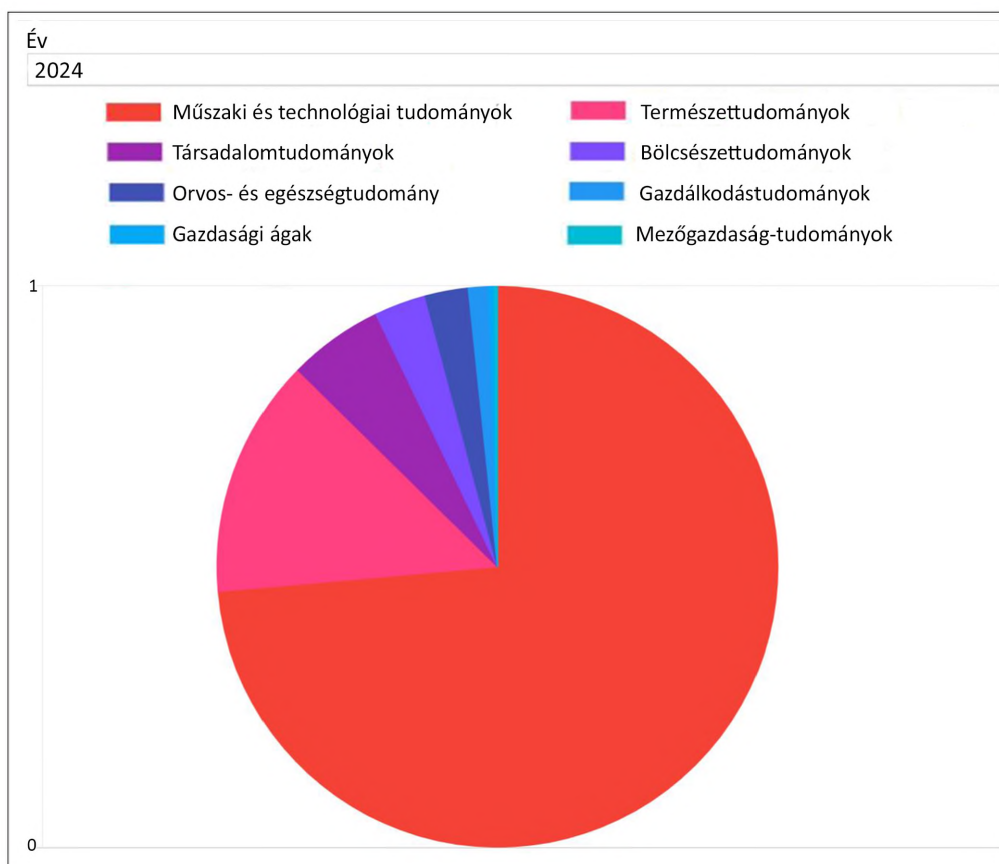
Mind a Dimensions-, mind az MTMT-alapú kimutatások azonos tartalmi és szerkezeti formával rendelkeznek, segítségével az alábbi kimutatások érhetők el:

- publikációk open access státusz szerinti megoszlása;
- intézményi megoszlás (ez akkor releváns, ha több intézmény publikációs teljesítményét hasonlítja össze a felhasználó);
- kiadók szerinti megoszlás;
- folyóiratok szerinti megoszlás (a folyóiratcikk típusú publikációk esetében);
- tudományterületek szerinti megoszlás;
- publikációs rekordok.

A Compass+ a kimutatásokat letölthető táblázatok és grafikonok formájában jeleníti meg. A grafikus megjelenítéshez a rendszer oszlop-, kör- és vonaldiagramokat egyaránt alkalmaz. Kör- és oszlopdiaagramok esetében egyszerre csak egy év adatait lehet megjeleníteni (7. ábra).

A publikációs kibocsátáson alapuló kimutatások azért lehetnek fontosak a felhasználók számára, mert bár a nyers adatokat más, szintén ingyenes platformon is elérhetik (például az MTMT felületén), a fent felsorolt kimutatásokhoz szélesebb körben a Compass+ mellett csak előfizetési adatbázisokban tudnak hozzáférni – ott is csak az intézmények szűkebb körére vonatkozóan.

A „Megtérülés kimutatás” blokkban a felhasználóknak lehetőségük van költség- és költséghatékonysági adatok lekérdezésére. Az előfizetési költségadatok táblázatos formában vagy grafikonon jeleníthetők meg, éves bontásban, ami lehetőséget biztosít az egyes adatbázisok előfizetési költségében bekövetkezett változások kimutatására, illetve az intézmény teljes, adatbázisok előfizetésére fordított költségadatainak nyomon követésére. Az egységnyi cikk és könyvfejezet letöltésére vonatkozó adatok táblázat és grafikon formájában is megjeleníthetők. A lekérdezés paramétereinek összeállítása során a felhasználó akár több adatbázist is kiválaszthat, így az előfizetett adatbázisok egységnyi letöltésre jutó költségét is összehasonlíthatja (8. ábra).

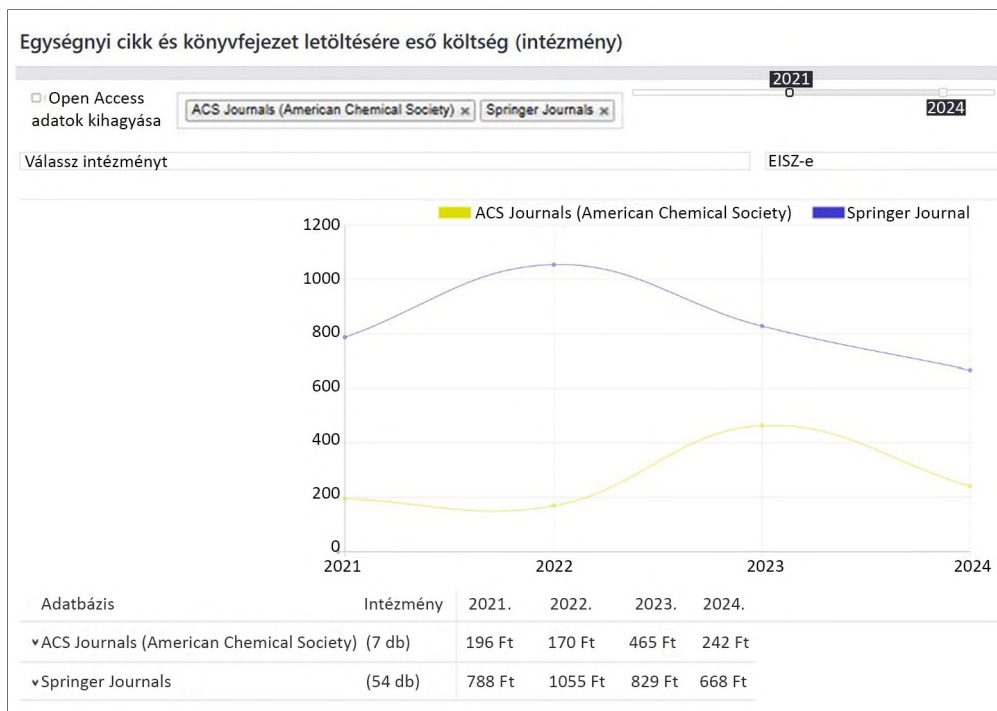

7. ábra. Egy felsőoktatási intézmény 2024-es publikációs kibocsátásának tudományterületi megoszlása az MTMT-adatok alapján

Forrás: <https://admin-compass.mtak.hu/admin>

E-learning

Az „E-learning” modul feladata, hogy gyakorlati útmutatót nyújtson az intézményi felhasználóknak, illetve a Compass+ rendszerével ismerkedőknek. A modul különböző segédanyagok, illetve oktatóvideók felhasználásával ismerteti meg az érdeklődőket a Compass+ rendszerével; az e-learning-tananyagok aprólékosan, lépésről lépésre haladva mutatják be a rendszer felépítését és használatát. A Compass+ fejlesztése során fontos szempont volt, hogy azok is megismerhessék a rendszer felépítését és működését, akik még nem regisztráltak felhasználóként az oldalon, ezért elkészült hat oktatóvideó, melyek egyrészt elérhetőek az „E-learning” modulon keresztül, másrészt viszont a széles nyilvánosság számára is hozzáférhetőek az MTA KIK YouTube-csatornáján („Compass+ e-learning oktatóvideók”).

8. ábra. Fajlagos költségeket ábrázoló kimutatás
 Forrás: <https://admin-compass.mtak.hu/admin>

Közelmúltbeli és jelenlegi fejlesztések

A Compass és a Compass+ dinamikus rendszerként folyamatos fejlesztést igényel. Ezek a fejlesztések egyszerre jelentik a már meglévő rendszer könnyebb felhasználhatóságának elérését, illetve teljesen új funkciók kiépítését. 2022 és 2024 között a fejlesztések fókuszában a Compass+ „Tudományos kibocsátás” modul adatforrásainak MTMT-adatokon alapuló bővítése állt. A három év alatt lezajlott fejlesztésnek köszönhetően a hazai intézmények tudományos kibocsátásának mintegy 95–99%-át becsatornázták a Compass+ rendszerébe, elősegítve, hogy a „Tudományos kibocsátás” modulban mind teljesebb körű kimutatásokat hozhassanak létre a felhasználók.

Emellett 2024-ben a Compass keresőfelületének angol nyelvű, teljes értékű változata is elkészült, mely segítséget nyújt a nem magyar anyanyelvű felhasználók (például külföldi diákok) számára a rendszer használatához. Ez a fejlesztés nem csupán a keresőmező kategóriáinak angol nyelvű változatát, hanem egy rövid angol nyelvű ismertetőt, illetve szintén angol nyelvű keresési segédletet is elérhetővé tett a Compass keresőfelületén.

Folyamatosan zajlik az API-alapú automatikus adatfrissítés bővítése is, mely a Compass+ „Használati statisztika” modul címszintű használati adatainak naprakészen tartásában jelent előrelépést. A fejlesztés eredményeként lehetővé válik mind több szolgáltató/adatbázis esetében a COUNTER-szabványnak megfelelő használati adatok havi rendszerességgű automatikus frissítése, ami kiváltja a féléves gyakoriságú „kézi” adatfeltöltést.

Zajlanak emellett olyan – felhasználók számára láthatatlan – fejlesztések, melyek kevésbé látványosak, ám a rendszer működéséhez elengedhetetlenek. Ilyen volt többek között a 2024–2025-ben végrehajtott Compass-szerver-reintegráció, mely elősegítette a rendszer zavartalan és gyors működését.

Irodalomjegyzék

- „Compass. A Magyarországon elérhető elektronikus tudományos tartalmak keresőfelülete”. *COMFASS* (letöltés 2025. szept. 16.). <https://compass.mtak.hu/>.
- „Compass Bejelentkezés”. *Compass+* (letöltés 2025. szept. 16.). <https://admin-compass.mtak.hu/admin/login>.
- „Compass+ e-learning oktatóvideók”. *YouTube* (letöltés 2025. szept. 16.). https://www.youtube.com/playlist?list=PLR4_bwLcaREIEW7gyHVibx_msj1FUQkVi.
- Dér Ádám (2017). „A COMPASS adatbázis új verziójának fejlesztése”. In: *Networkshop 2017*. [Budapest:] Kormányzati Informatikai Fejlesztési Ügynökség. <https://web.archive.org/web/20180513232159/http://www.niif.hu/hu>.
- „EISZ Nemzeti Program”. *MTA KIK* (letöltés 2026. márc. 11.). <https://konyvtar.mta.hu>.
- „Elektronikus Információszoolgáltatás Nemzeti Program”. *EISZ* (letöltés 2025. szept. 16.). <https://eisz.mtak.hu/index.php/hu/>.
- Páll Zoltán (2015). „COMPASS. Iránytű az információhoz”. In: *Networkshop 2015*. [Budapest:] Nemzeti Információs Infrastruktúra Fejlesztési Intézet. <https://hirlevel.mtak.hu/2014/10/13/compass-iranytu-az-informaciohoz/>.

A magyar tudomány tükré, a Magyar Tudományos Művek Tára

A Reflection of Hungarian Science, the Hungarian Science Bibliography

Áts József

osztályvezető

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ

Magyar Tudományos Művek Tára Osztály, Budapest

ats.jozsef@mtmt.hu

Absztrakt

A tanulmány hét paradoxon (P) feltárásán keresztül elemzi a Magyar Tudományos Művek Tárat (MTMT), amely a nemzeti tudományos bibliográfia és Kutatói Információs Rendszer (CRIS) szerepét is betölti. A paradoxonok bemutatják a rendszer kettős természetét: a kis nemzetállami tudomány kényszerpályáját és a különböző tudományterületekre alkalmazott uniformizált metrikák okozta feszültséget (P1, P2), a mérési paradoxon (Goodhart-törvény) hatását (P3) és az adminisztratív teher aránytalanságát (P4). A vizsgálat kitér a kulturális-technikai-szervezeti örökségből adódó átláthatatlanságra (P5), az adattulajdonlás feszültségére (P6) és a tájékoztatási potenciál kihasználatlanságára (P7). A konklúzió szerint a rendszer integritásának fenntartásához elengedhetetlen a metrikai rugalmasság és a CRIS-funkciók fejlesztése.

Abstract

Through the exploration of seven paradoxes (P), the study analyses the Hungarian Science Bibliography (MTMT), which also serves as the national scientific bibliography and Current Research Information System (CRIS). The paradoxes highlight the dual nature of the system: the constraints faced by the scientific community of a small nation-state and the tension caused by uniform metrics applied across diverse academic fields (P1, P2), the effect of the measurement paradox (Goodhart's law) (P3), and the disproportionate administrative burden (P4). The study also addresses the opacity resulting from cultural, technical, and organizational legacies (P5), the tensions over data ownership (P6), and the underutilization of the system's information potential (P7). The conclusion is that metric flexibility and the further development of CRIS functions are essential for maintaining the integrity of the system.

Kulcsszavak: Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT), Kutatói Információs Rendszer (CRIS), nemzeti tudományos bibliográfia, tudományos kommunikáció, tudományértékelés, tudománymetria

Keywords: Hungarian Science Bibliography (MTMT), Current Research Information System (CRIS), national scientific bibliography, scholarly communication, science evaluation, scientometrics

„A tudományos munka értékének eldöntése éppúgy,
 mint a művészié, nem egyszerű dolog.
 Ez bizony nem magasugrás (sajnos!),
 ahol a versenybíróság még hozzá nem értés esetén is
 (ha csak nem vak, de ilyet nem jelölnek)
 meg tudja ítélni: átugrotta-e az atléta a lécet,
 leverte-e, vagy átbújt alatta?”
 Bisztricsány Ede (1977)

Az MTA 200 éves Könyvtár és Információs Központja a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) közfeladatként ellátott működtetésével a teljes magyar tudományos infrastruktúra (intézmények, minősítők, finanszírozók) számára lehetővé teszi a publikációs teljesítmény értékelését a hazai tudományos publikációk (több mint 2,7 millió) és idézettségük (több mint 13 millió) közel teljes bázisán. A hazai tudomány aktorait lefedő MTMT irányító testületek, az MTA, illetve könyvtárának vezetése, kutatók, intézmények és a központi és intézményi MTMT-adminisztrátorok együtt dolgoznak a megbízható adatbázis fenntartásán. Számos publikáció méltatta és bírálta már az MTMT-t. Jelen cikk hét paradoxonon keresztül mutat rá az MTMT-vel kapcsolatos kihívásokra.

1. paradoxon: Megengedhetünk-e magunknak egy nemzeti tudományos adatbázist?

A nemzeti tudományos bibliográfiai adatbázisok létrehozása és fenntartása jelentős erőforrást igényel, így elsősorban a nagy nemzetállamok engedhetnék meg maguknak. Egy európai kutatás rávilágít (Sile et al. 2018), hogy paradox módon éppen a kis nemzetállamok körében jellemző, mert ők azok, akik nem engedhetik meg maguknak, hogy ne működtessenek ilyen rendszert.

Szükség van rájuk a nemzeti tudományok eredményeinek nyilvántartásában, mert ahogyan egy történész sarkítva fogalmaz, „a magyar történelem valójában csak minket, magyarokat érdekel igazán” (Zsoldos 2023, 403). Nemzetstratégiai kérdés a nemzeti szaknyelven megjelenő kiadványok felmutatása is, enélkül a hazai műszaki-természettudományos szakember-utánpótlás nem képzelhető el (Gánti 1982). Pragmatikus vetülete is van. A hazai tudományos informatikai rendszereket működtetők számára magától értetődik az integráció az MTMT-vel mint bibliográfiai adatbázissal (Kovács 2023). A kis nemzetek számára a tudományos ökoszisztéma fennmaradásának kényszerpályája, hogy nem engedhetik meg maguknak, hogy párhuzamosan több hazai robusztus tudományos bibliográfiai adatbázist tartsanak fenn.

2. paradoxon: Nemzeti adatbázis-e az MTMT a nemzeti tudományok számára?

A nemzeti bibliográfiák melletti legfőbb érv a nemzeti tudományok kiszolgálása (lásd 1. paradoxon). Hazai képviselői mégis úgy élik meg, hogy az MTMT-adatokon alapuló teljesítménymérés fogyatékoságai „főként, bár nem kizárólag, a humán és társadalomtudományi diszciplínák művelőit sértik, és hátrányos helyzetbe is hozzák a teljesítmények megfelelő elismeréséért és a szűkös forrásokért (tagválasztási kvótákért, kutatásfinanszírozási keretekért) folytatott versengésben” (Csaba–Szentés–Zalai 2014, 443).

Egy természettudományra irányuló bibliometriai elemzésnél megállja a helyét, hogy „a tudományos kommunikáció fő közegét változatlanul az elsőközlő tudományos folyóiratok jelentik. Nem lehet kétséges, hogy minden érdemleges tudományos eredménynek előbb-utóbb meg kell jelennie a tudományos közlés e nyilvános és ellenőrzött csatornáin” (Bíróné Vasvári–Braun–Schubert 1990, 964). Ez nem értelmezhető minden tudományterületre: „A »szakterületi folyóiratrangsor«-ra alapozott teljesítményértékelés során a bölcsészettudományok művelői esetében a valóságos teljesítménynek csupán töredéke kerül a vizsgálat látókörébe, így annak eredménye szükségképpen torz lesz” (Zsoldos 2023, 396).

A tudománymetria alapelvéből következik, hogy „arra lehet törekedni, hogy a tudománymetria által az adott értékelés céljaira kínált lehető legjobb olyan mutatószámokat és módszereket keressük ki, amelyeket a megrendelő elfogad és az értékelt elvisel” (Vinkler 1998, 339). A nemzeti bibliográfia küldetésének ellentmond, hogy éppen a nemzeti tudományok művelői értékelésére való használatát károsnak tartják.

3. paradoxon: Befolyásolják-e az MTMT által mért adatok a publikációs stratégiákat?

Az MTMT rendszerének létjogosultsága a publikációs teljesítmény hiteles bemutatásán alapul. Azonban az MTMT sem kerülheti el a Goodhart-törvény hatását, amely szerint amikor egy mutató mércévé válik, alkalmazkodnak hozzá, és megszűnik jó mutatónak lenni. Az MTMT nem tudja feloldani azt a feszültséget, hogy miközben objektív mérést végez, ezzel egyidejűleg ösztönzi azokat a stratégiákat, sőt visszaéléseket, amelyek aláássák azt a minőséget, aminek a fenntartása alapfeladata. „Ha pusztán számszerű indikátorokat alkalmazunk, akkor feloldhatatlan ellentmondásba ütközünk – pontosan ezt mondja ki Goodhart törvénye” (Kollár L. et al. 2024a, 67). Etikai elvárás a mérések átláthatósága, miközben minél átláthatóbbak, annál könnyebben játszhatók ki (Kollár L. et al. 2024a).

A Goodhart-törvény hatásának enyhítésére mindenekelőtt méréseket és elemzéseket kell végezni, például a magyar publikációs termés gyors és kevésbé szigorú lektorálást folytató kiadványok irányába való elmozdulásáról (Kollár L. et al. 2024a).

Intézkedéseket is foganatosítani kell, például hogy elkerüljük a publikálást a predátor lapokban (Kollár L. et al. 2024b), és új utakat is keresni kell a tudományértékelésben (Balla–Solymosi–Csuka 2024).

4. paradoxon: Megtérül-e a kutató számára az adminisztratív teher?

A publikációk nyilvántartásának adminisztratív terhei két módon is megkérdőjelezik a munka megtérülését: egyrészt a munka tűnhet redundánsnak, másrészt a bevitt adatok nagy része nem hasznosul az értékelésben.

A redundancia tipikusan a természet- és alkalmazott tudományokat érinti. Esetükben az adatok már szerepelnek a Web of Science (WoS) vagy a Scopus adatbázisban, így az MTMT-be való „átmásolás” adminisztratív teher (Scheuring 2012), annak ellenére, hogy az MTMT támogatja az idézettség összegyűjtését (Kollár I. 2012). Ezenfelül a rendszer olyan adatok bevitelét is kötelezővé teszi, amelyek mögött nincs minősítési mechanizmus. Ez az eljárás azokat a diszciplínákat terheli leginkább, amelyek a standard folyóirat-központú értékeléstől eleve hátrányt szenvednek (Zsoldos 2023). A folyóiratok értékelését többféle lista is támogatja (impaktfaktor, IF; SCImago Journal Rank, SJR; MTA-osztálylisták; norvég lista). Nincsenek viszont listák informatikai és mérnöki rangsorolt konferenciákhoz, bölcsészet- és társadalomtudományban értékelt tudományos kiadókhoz vagy a digitális bölcsészet (Maróthy 2020) tudományos adatbázisaihoz.

A ráfordított energia megtérülése (megbízható, teljes és állandóan rendelkezésre álló publikációs lista) csak akkor érvényesül, ha a teher egyezik az elvárt haszonnal. A közösségi haszon növeléséhez az érdekelteknek aktívan vizsgálniuk kell, hogy a kitűzött cél eléréséhez vezet-e jobb út (Csaba–Szentés–Zalai 2014; Kollár I. 2012). A terhek csökkentésére és a haszon növelésére az automatizmusok intenzív használata és kiterjesztésének álma kezdetektől jelen van (Kollár I. 2010), de ez önmagában a kutatók adminisztratív terheinek csökkenését a kereskedelmi és erőforrásbeli korlátok miatt azóta sem tudja megoldani. A paradoxon így a maximális beviteli kényszer és a minimális kimeneti haszon között feszül.

5. paradoxon: Láthatóbbá tehető-e a bölcsészet- és társadalomtudományok idézettsége?

Elsősorban a bölcsészet- és társadalomtudományok területén számtalan magyarázata van annak, hogy miért alacsonyabb az idézettség a természettudományokhoz képest. Ez fakadhat a publikációk korlátozottabb online eléréséből (Csaba–Szentés–Zalai 2014), a kisebb idézettségi hálózatokból a kisebb létszámú, kevesebbek által beszélt nyelvű nemzeteknél (Demeter 2020), valamint a jellemzően kevés társszerzővel rendelkező tudományterületeken való publikálásból (Csaba–Szentés–Zalai 2014).

Ezenfelül a kritikai/elméleti cikkekre ritkábban hivatkoznak, mint az empirikus cikkekre, melyeket gyakran csak felsorolásszerűen említene (Demeter 2020).

Bár egyes szakterületek szakítanak a hagyományos, könyvalapú publikálási szokásokkal (Nagy 2016), ez nem általános. Ígéretes kísérletek folynak az automatikus idézettséggyűjtésre (Holl–Andódy 2024), de ezt nem könnyíti meg a gyakran csak a lábjegyzetek magyarázó szövegébe elegyítő, rövidítéseket alkalmazó idézés hagyománya. Problémát okoz a magyar karakterek képi felismerése és eltérő kódolása is. Technikailag gyorsabb utat ígér a stabil folyóirat-szerkesztőségek informatikai integrációja az MTMT-vel (Holl–Bilicsi 2019). A szerzőknek is van lehetőségük arra, hogy cikkenként közvetlen az MTMT-be töltsék fel a digitális irodalomjegyzékeket. Bár ez azonnali nagy terhet jelentene az egyének számára, közösségi méretekben megtérülne. A hiteles, szélesebb körű idézettségi adatok javítanák az értékelések minőségét, növelnék az elismertséget, és csökkentenék a diszciplináris torzításból eredő hátrányokat.

A paradoxon abban csúcsosodik ki, hogy a bölcsészeti- és társadalomtudományok legfontosabb lokális és eleve jelentősen alacsonyabb idézettségét képtelenek vagyunk hatékonyan összegyűjteni kulturális, technikai és szervezeti örökségünk miatt.

6. paradoxon: Kinek a tulajdona az MTMT-közlemény?

Ez a paradoxon az MTMT-ben a publikációs rekordok tulajdonlásával kapcsolatos feszültséget tudatosítja a rendszer működtetői szempontjából. Jogi szempontból „[a] legtöbb tudományos közleményben feltüntetik a munkahelyet, és ennek jó oka van. A legtöbb tudományos közlemény szellemi tulajdona mind a szerzőinek, mind pedig az őket foglalkoztató munkahelyeknek” (Makara 1997, 1121). A közös tulajdonnal közös felelősségviselés is jár. Amikor a kutató belép az MTMT-be, a publikációs listáját látja, az adminisztrátor pedig az intézményéhez tartozó publikációs állományt. Mind a szerzők, mind az intézmények sajátjukként gondolkodnak a hozzájuk tartozó közleményekről, így a felhasználói autonómia igénye korlátlan módosítást feltételez.

A valóságban az MTMT-rekord egy közös adatállomány, amelynek integritása számos érdekelt szempontjából kritikus. A közleményeknek mind a leíró, mind a minősítő adatai értéket hordoznak. Ha egy szerző vagy egy MTMT-adminisztrátor módosít egy rekordot, az közvetlenül és azonnal befolyásolhatja a társszerzők, a közlemény szerzőihez affiliált intézmények, sőt az idézett szerzők érdekeit is. Például, ha egy folyóirat adatait módosítják, az elveszítheti a hozzá tartozó minősítő adatokat, vagy éppen fordítva, olyan minősítést vesz magához, amelyet nem érdemelt ki. A hibás vagy önkényes módosítás tehát a vétlen feleknek okozhat károkat.

Az MTMT-rekordok az akadémiai törvény értelmében is közös tudományos vagyontárgyak, nem magánjavak. A működtetők üzenete a kutatók felé, hogy a rendszer integritása csak akkor biztosítható, ha minden felhasználó tudatosítja, hogy az egyéni módosítások a közösség és más érdekelt kárára is válhatnak. A felhasználóknak ezért az MTMT-rekordok kezelésénél a maximális adatgondozói felelősséggel kell eljárniuk.

7. paradoxon: Kihaszználja-e az MTMT a benne rejlő tájékoztatási potenciált?

Az MTMT a hazai publikációs nyilvántartásban unikális potenciállal rendelkezik. Ellentétben a hagyományos könyvtári katalógusokkal, az MTMT a kiadványokon belüli tanulmányokat és az azokra később hivatkozó tanulmányokat is nyilvántartja. A rendszer gyűjtőköre teljes egészében lefedi a hazai tudományos szakterületeket, folyamatosan épül, és a szerzői, valamint intézményi érdekek miatt szinte a tanulmány megjelenése után azonnal bekerül a publikáció. Az MTMT-t értékelési céllal hozták létre, a tájékoztatási funkciót nem tekintik fontos feladatának (Kollár I. 2012). Az MTMT nyilvános felületén jelenleg csak egyszerű kulcsszavas keresés érhető el, miközben a nemzetközi adatbázisok által nyújtott, elvárható funkcionalitás (keresőkifejezések kombinálása, találati listák szűrése, keresőprofilok összeállítása újdonságértésítés céljából) teljesen hiányzik.

A paradoxon lényege, hogy egy unikális nemzeti tudományos adatbázis, amely a legfontosabb hazai eredmények szinte azonnali követésére képes, funkcionális erőforrás-optimalizálási okokból mellőzi a modern tájékoztatási eszközöket. Ezzel nem használja ki a benne rejlő potenciált, és elvásztja a rendszert a napi kutatói tájékozódási folyamatoktól, fenntartva azt a felfogást, hogy az MTMT nem egy hasznos tudományos információs eszköz, hanem csupán egy adminisztratív kényszer.

Konklúzió

A bemutatott paradoxonok rámutatnak, hogy szükségünk van ilyen rendszerre (1), fejleszteni kell az értékelést (2–3), csökkenteni kell a kutatói terheket (4), de nem minden csak technikai kérdés (5). Közös vagyónunk (6), amelyet vétek kihagyni a szakirodalmi tájékoztatásból (7).

Irodalomjegyzék

- Balla Andrea – Solymosi Katalin – Csuka Gyöngyi (2024). „Új utak a kutatásértékelésben”. *Magyar Tudomány* 185/1, 90–101. <https://doi.org/10.1556/2065.184.2024.1.11>.
- Bíróné Vasvári Lilian – Braun Tibor – Schubert András (1990). „Egy tudásmetria adattár tanulságai”. *Magyar Tudomány* 97/8, 962–968.
- Bisztricsány Ede (1977). „Minősített kutatók, kutatók és egyebek”. *Magyar Tudomány* 84/4, 282–283.
- Csaba László – Szentés Tamás – Zalai Ernő (2014). „Tudományos-e a tudánymérés? Megjegyzések a tudásmetria, az impaktfaktor és MTMT használatához”. *Magyar Tudomány* 175/4, 442–466.
- Demeter Márton (2020). „A 30 éves Replika rövid bemutatása kritikai tudásmetria módszerekkel”. *Replika* 30/115–116, 55–65. <https://doi.org/10.32564/115-116.3>.
- Gánti Tibor (1982). „Magyar nyelvű szaklapjaink”. *Magyar Tudomány* 89/4, 311–313.
- Holl András – Andódy Katalin (2024). „Adatbányászati gyakorlatok repozitóriumra és MTMT-re”. In: *Az oktatás, a kutatás és a közgyűjtemények digitális transzformációja felsőfokon: Networkshop 2024. Országos Informatikai Konferencia. 2024. április 3–5. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger*. Budapest: HUNGARNET Egyesület, 16–21. <https://doi.org/10.31915/NWS.2024.2>.

- Holl András – Bilicsi Erika (2019). „Nyílt publikálási szoftverek és platformok”. In: *Az oktatás, a kutatás és a közgyűjtemények digitális transzformációja felsőfokon: Workshop 2024. Országos Informatikai Konferencia. 2024. április 3–5. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger*. Budapest: HUNGARNET Egyesület, 54–60. <http://doi.org/10.31915/NWS.2019.7>.
- Kollár István (2010). „Álom vagy valóság? Egy (fél)automatikusan működő bibliográfiai adatbázis felé”. *Magyar Tudomány* 171/6, 684–693.
- Kollár István (2012). „Az MTMT adatbázisról és hatékony feltöltéséről. Hozzászólás Scheuring István: »Kinek van szüksége az MTMT-adatbázisra?« című cikkéhez” [MT, 2012/8]. *Magyar Tudomány* 173/11, 1383–1388.
- Kollár László et al. (2024a). „A tudományos eredmények közlésének és értékelésének változása, a publikációkkal kapcsolatos visszaélések új formái”. *Magyar Tudomány* 185/1, 54–70. <https://doi.org/10.1556/2065.184.2024.1.8>.
- Kollár László et al. (2024b). „Javaslatok a »predátor« jelenség hazai kezelésére”. *Magyar Tudomány* 185/1, 71–81. <https://doi.org/10.1556/2065.184.2024.1.9>.
- Kovács László (2023). „Az ELKH Adatrepozitórium Platform projekt a kutatási adattárolás és megosztás országos föderált rendszere”. *Magyar Tudomány* 184/7, 839–850. <https://doi.org/10.1556/2065.184.2023.7.3>.
- Makara B. Gábor (1997). „Kié a tudományos közlemény?” *Magyar Tudomány* 104/9, 1121–1123.
- Maróthy Szilvia (2020). „A vizuális és az adatközpontú szemlélet. Bevezető gondolatok”. *Helikon* 66/1, 5–15.
- Nagy Gyula (2016). „Tudománymetria és neveléstudomány”. *Iskolakultúra* 26/2, 50–62. <https://doi.org/10.17543/ISKKULT.2016.2.50>.
- Scheuring István (2012). „Kinek van szüksége az MTMT-adatbázisra?” *Magyar Tudomány* 173/8, 991–992.
- Sile, Linda et al. (2018). „Comprehensiveness of National Bibliographic Databases for Social Sciences and Humanities: Findings from a European Survey”. *Research Evaluation* 27/4, 310–322. <https://doi.org/10.1093/reseval/rvy016>.
- Vinkler Péter (1998). „Miért szükséges az Akadémiai Publikációs Adatbázis?” *Magyar Tudomány* 105/3, 338–342.
- Zsoldos Attila (2023). „Kalandozások Tudománymetriában”. *Educatio* 32/3, 396–407. <https://doi.org/10.1556/2063.32.2023.3.3>.

A könyvtár új gyűjteménye: a digitális repozitórium

The New Collection of the Library: The Digital Repository

Holl András

informatikai főigazgató-helyettes, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest
holl.andras@konyvtar.mta.hu

Absztrakt

Bemutatjuk a 200 éves Akadémiai Könyvtár modern digitális gyűjteményét, a REAL repozitóriumot. Felvázoljuk a szolgáltatás történetét, és az egyes gyűjteményi egységek ismertetése mellett foglalkozunk a repozitóriumok jelentőségével a kutatók és könyvtárak szempontjából.

Abstract

We present the REAL repository, the modern digital collection of the 200-year-old Library of the Academy and we outline the history of the service. In addition to describing the individual collection units, we discuss the significance of repositories from the perspective of researchers and libraries.

Kulcsszavak: digitális repozitórium, REAL, nyílt hozzáférés

Keywords: digital repository, REAL, open access

A repozitórium egyszerre a könyvtár digitális megjelenési formája és a tudományos kommunikáció új csatornája. Egyszerre könyvtári szolgáltatás és része a kutatói eszköztárnak. A könyvtári digitalizáció fontos komponense, ugyanakkor a hagyományos könyvtári működésmódtól némileg idegen szervezet, ahol nem az „olvasó”, hanem az olvasójeggyel nem is rendelkező „kutató” a partner. Olyan dokumentumtár, amelybe nem feltétlenül a már megjelent művek, hanem esetenként a megjelenés előtt álló kéziratok vagy könyvterjesztésbe sohasem kerülő dokumentációk kerülnek, a kutatási adatokról nem is beszélve. Ugyanakkor minőségbiztosított dokumentumtár: a preferált közleményállapot a megjelent kiadói pdf-fájl vagy legalábbis a közlésre elfogadott kézirat, ezen túl a repozitóriumba kerülő tételek könyvtárosi ellenőrzésen mennek át. További fontos követelmény a nyílt hozzáférés biztosítása: ugyan lehetőség van korlátozásra vagy a hozzáférés megnyitásának késleltetésére, ez azonban csak kivételes esetben alkalmazandó.

A REAL (Repository of the Academy's Library), az Akadémiai Könyvtár – és ezáltal a Magyar Tudományos Akadémia – repozitóriuma 2008-ban jött létre az OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok) felkérésére. A szolgáltatás a következő évben indult, és rövidesen a hazai repozitóriumi hálózat meghatározó elemévé vált. Tízezer nyi regisztrált felhasználó, 300 000-nél több tétel, 3,5 milliós éves letöltés,

valamint hazai szinten a tárolt dokumentumokra mutató linkek száma alapján kimagasló láthatóság jellemzik.

A repozitóriumi tételek leírásában alig több mint 60 000 utalás szerepel a könyvtári katalógusra, ami azt jelenti, hogy a könyvtár papíralapú dokumentumainak csak néhány százalékaról van digitális másolat a repozitóriumban, és az ott tárolt tételek ötöde származik a könyvtári állomány digitalizálásából. (Az állománydigitalizálás korábban kiszervezve, kampányszerűen történt, mára a saját digitalizáló műhely biztosít kisebb volumenű, ám folyamatos gyarapodást.) A REAL digitális dokumentumai többségükben nem találhatók meg a könyvtár raktárainak polcain.

A REAL alapozza meg az Akadémiai Könyvtár részvételét egyes hazai és nemzetközi projektekben, szervezetekben, esetenként pályázati bevételeket is biztosítva. Az *Akadémikusok* adatbázis a REAL-ra alapozva mutatja be az Akadémia tagjaihoz kapcsolódó dokumentumokat („Akadémikusok. A Magyar Tudományos Akadémia tagjai”).

A nyolc repozitóriumi gyűjtemény

REAL: a kutatási gyűjtemény

Ebbe a gyűjteménybe regisztrálhat minden magyar kutató, de regisztráció nélkül is feltölthet az MTMT-ből. Idekerültek az induláskor az OTKA-projektbeszámolók, ezt a gyűjteményt használhatták az open access közzétételi kötelezettségük teljesítésére az MTA kutatóhálózatában dolgozók, szintén ide kell feltölteniük az MTA pályázatai hasznélvezőinek támogatott kutatásaik publikációit. A már megjelent közleményeket vagy közlésre elfogadott kéziratokat várjuk, hogy a kutatások eredményei nyilvánosak lehessenek (előbb-utóbb). A REAL nyilvános, digitális könyvtár, nem pályázati beszámolási rendszer. (Persze indokolt esetben a feltöltött közlemények lehetnek meghatározott vagy határozatlan időre zárolva.) A könyvtárosok is töltenek fel ebbe a gyűjteménybe digitalizált folyóiratokból kivágott cikkeket – többnyire a néhai akadémikusok munkáit.

Ez a gyűjtemény teremti meg a biztonságos hátterét a könyvtári folyóiratplatform működtetésének, és a DOI Iroda által biztosított egyediazonosító-szolgáltatásnak. (Ugyanakkor ezek a szolgáltatások hozzájárulnak a REAL-gyűjtemények folyamatos gyarapításához.)

REAL-J: a folyóiratszámok vagy -kötetek gyűjteménye

Idekerültek a 2010-es évek közepén a könyvtár digitalizálási programja keretében elkészült folyóiratkötetek: mind az Akadémia folyóiratai, mind olyan régi folyóiratok, amelyek a könyvtár gyűjteményében megtalálhatóak voltak. Az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága által támogatott folyóiratok digitális kópiái is bekerülnek ebbe a gyűjteménybe, amennyiben rendelkezésre állnak füzetenként. Azok a folyóiratok, amelyek füzeteket már nem képeznek, a REAL-alapgyűjteménybe archiválhatnak,

ide csak mutatórekordok kerülnek, elvezetve egy adott évfolyam különálló cikkeihez. Elhelyezünk ide másolatokat a könyvtár Open Journal Systems rendszerében megjelenő folyóiratok füzetéből is.

Általában nyitva áll a gyűjtemény a hazai kiadású tudományos folyóiratok előtt, segítve biztonságos archiválásukat és nagyobb láthatóságot biztosítva cikkeiknek. Számos tudományos folyóirat jelzi honlapján a REAL archiválást, és vannak intézmények, amelyek megfelelő saját tárhely hiányában a REAL-J-ben „tartják” folyóiratukat.

REAL-EOD: a könyvgyűjtemény

Ez a gyűjtemény az „eBook on Demand” projekt támogatására jött létre, de idekerülnek a könyvtári digitalizálási programokban elkészült könyvek is, mint az Akadémiai Kiadó 8000 kötetes anyaga. Ezek többsége az Akadémia 200 éves évfordulójáig zárolt volt. Teljesen feltárt – tanulmányonként leírt – kötetek is megtalálhatóak ebben a gyűjteményben az Akadémia alapításától kezdve.

REAL-R: régi könyvek

Viszonylag kis gyűjtemény az Akadémia alapítása előtt kiadott nyomtatott könyveknek.

REAL-MS: kéziratos anyagok

A könyvtár különgyűjteményeinek, a Kézirattárnak és a Keleti Gyűjteménynek a kéziratos anyagait tesszük közzé ebben a gyűjteményben. Idekerültek a digitalizált gyászjelentések, Arany János hivatali levelezése és különféle levéltári anyagok külső intézményekből is, mint a Neumann János Számítógép-tudományi Társaság Informatikatörténeti Fóruma vagy a Nemzeti Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program.

A gyűjteményben megtalálhatóak kéziratos kódexek (mint például a *Rohonci kódex*) és olyan különleges kincsek, mint a *Bori notesz*. A Keleti Gyűjtemény arab, héber, mongol, perzsa, tibeti és török anyaga is e gyűjteményben található, részben szabadon olvashatóan, részben zárolva.

REAL-D: disszertációk

2010-től kötelezően idekerülnek az MTA doktori dolgozatok, de a korábbi tudomány doktora és a kandidátusi disszertációk közül is digitalizálásra került néhány. Amennyiben disszertációra másolási kérés érkezik, azt már digitalizálással teljesítjük. A kurrens dolgozatokat az MTA Doktori Tanács Titkárságának munkatársai töltik fel, további pályázati anyagok (például a bírálatok és az azokra adott válaszok) kíséretében.

REAL-PhD

Amennyiben egy egyetem nem tudja megoldani a PhD-dolgozatok digitális archiválását és nyilvános szolgáltatását, ezeket az „árva” dolgozatokat elhelyezheti hozzánk. A gyűjtemény létrejöttétől a mai napig az Andrassy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem, az Evangélikus Hittudományi Egyetem, a Kaposvári Egyetem, a Károli Gáspár Református Egyetem, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, a Pannon Egyetem, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, valamint a Magyar Testnevelési és Sporttudományi Egyetem archivált ebbe a gyűjteménybe. Amennyiben valamelyik intézménynek időközben saját repozitóriuma lett, a dolgozatok egy másolata oda is bekerült, de a REAL-ban is megmaradt. A gyűjteményben egy-egy szórványdolgozat szerepel más (esetenként külföldi) egyetemekről is, a szerzőjük szándéka szerint. A megállapodás alapján, szisztematikusan idearchiváló egyetemek esetében a feltöltést nem a szerző, hanem a doktori iskola munkatársa végzi.

REAL-I: képek (fényképfelvételek, könyvillusztrációk, festmények, térképek, képeslapok, kisnyomtatványok)

Legfiatalabb egységünk a képgyűjtemény. Itt megtalálhatóak például Stein Aurél digitalizált fényképfelvételei és a Szántai Lajos-féle térképgyűjtemény anyaga is. A könyvtár kiállításainak képanyagát is elhelyezzük ebben a gyűjteményben.

A kutatói eszköztár része

Nem a könyvtárak, a könyvtári szoftvereket gyártó cégek találták ki és indították el a repozitóriumokat, hanem kutatók: Paul Ginsparg, Herbert van de Sompel és Stevan Harnad (Hernád István). De a rendszerek hamarosan a tudományos szakkönyvtárakban kötöttek ki: az arXiv például a Cornell Egyetemen. Bár az integrált könyvtári rendszerekben, könyvtári platformokban is megjelentek a digitális anyagok kezelésére szolgáló funkciók, a repozitóriumok funkcionalitását ezek jelenleg nem képesek maradéktalanul megvalósítani, nyitottságukkal nem tudnak versenyezni. Az egyik repozitóriumlajstromban, a ROAR-ban (Registry of Open Access Repositories) található repozitóriumok szoftverei között 2530 Dspace-t és 766 EPrintset találunk (ezek a leggyakrabban használt szoftverek Magyarországon), viszont az ExLibris szoftverei közül csak 9 DigiToolt és 2 Esplorót. A repozitóriumok különböznek a hagyományos könyvtári szolgáltatásoktól: más felhasználói kört szolgálnak, más gyarapítási stratégiák, más leírási szabványok alkalmazásával, valamint sokkal nagyobb nyitottsággal. (A technikai különbségek része a hagyományos könyvtáraknál alkalmazott Z39.50 helyett a gyorsabb OAI-PMH-protokoll, a könyvtári MARC-metaadat-séma helyett a könnyedebb Dublin Core alkalmazása. Mindezt a teljes szövegek digitális

elérhetősége teszi lehetővé. A mesterséges intelligencia [MI] alkalmazása talán csökkenti majd a tartalmat leíró metaadatok szerepét, de ma a repozitóriumi modellben szereplő egyszerűbb leírások előnye még érezhetőek.)

Szerep a Gold OA korában

Egyszerre siker és kudarc a kiadói (gold) nyílt hozzáférés elterjedése. A tudományos publikációk hozzáférhetősége jelentősen javult, a publikálás költségei viszont drasztikusan emelkedtek. A repozitóriumi (zöld) út használata nélkül az árakat nem sikerülhet kordában tartani (jelenleg a szerzői jogok visszatartása – *right retention* – tűnik megoldásnak). Ám a szerzőnél maradó jogok semmit sem érnek, ha nincsenek repozitóriumok, ahova a cikkeket elhelyezhetik. (A másik megoldás a gyémánt open access – a független, közlési díjat nem alkalmazó folyóiratok használatának elterjesztése. Az óriás kiadóvállalatok ellenében azonban mindkét megoldás párhuzamos alkalmazására, minden lehetőség megragadására szükség lesz.)

A REAL szerepe egyfelől az Akadémiához kötődő publikációk, dokumentumok egy helyre gyűjtése, láthatóságának növelése, MI-vel történő feltárása lehet. Másfelől a változó igények kiszolgálása: a távoli olvasás támogatása, a sérülékeny dokumentumok digitális kópiáinak használata. A REAL – mint a többi repozitórium – látványraktár, ahol nagy tömegű dokumentum a közönség számára is láthatóan (bár nem látványosan) tárolható. Nem dekoratív, nemigen orientálja az olvasót. Szükség lesz tematikus honlapokra, időszakos webes kiállításokra – de az ezekben szereplő dokumentumok a hosszú távú megőrzést biztosító repozitóriumból kell, hogy jöjjenek.

Repozitórium mint digitális információvagyon

A REAL tartalma – pedig a REAL működtetése, a dokumentumok digitalizálása és kezelése is pénzbe kerül – nincs benne az Akadémiai Könyvtár leltárában (más könyvtáraknál is ugyanez a helyzet). Ez a digitális információvagyon megőrzendő – a megőrzés informatikai, jogi, szervezési kérdéseit ki kell dolgozni. A digitális információk lehetnek sérülékenyebbek a papírnál – sok CD és hajlékonylemez, amely a könyvtárba került, mára már nem olvasható. A REAL-ban található anyagok hosszú távú megőrzéséről gondoskodni kell. A repozitórium a könyvtár alapszolgáltatása, folyamatosan fenntartandó, a szükséges szoftverváltoztatás esetén pedig mind az információk, mind a repozitóriumi tartalmakra mutató külső hivatkozásaik megőrzését biztosítani kell.

Repozitórium mint szövegtörzs

A digitális szövegfeldolgozás, a digitális bölcsészet eszközparkja kibővíti a szövegek kezelésének, feltárásának lehetőségeit. A REAL-ban található magyar nyelvű, modern szövegek nagy nyelvi modellekkel való feldolgozása az Akadémia támogatásával

(az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program „A magyar nyelv digitális támogatása a magyar tudományosság szolgálatában” alprogramja keretében) elkezdődött. A REAL-ban található tudományos szövegek a nyelvmodellfejlesztés tanító anyagai lehetnek, a REAL jövőbeli olvasói pedig remélhetőleg MI-asszisztensek támogatását is élvezhetik majd.

A REAL szövegeinek nyelvtchnológiai feldolgozása azonban nem akadálymentes. Fel kellett ismernünk, hogy a repozitóriumban tárolt szövegek gépi elemzéséhez jelentős előfeldolgozásra van szükség. Még a digitálisan született anyagok is az emberi olvasónak készültek, folyamatos, tiszta szöveget kinyerni belőlük nem könnyű. Míg az OCR (Optical Character Recognition) az egyszerű, teljes szövegben való keresést teszi lehetővé, az MI-vel való feldolgozáshoz gyakran magasabb minőség szükséges.

Mivel a magyar tudományos kibocsátás egészének nemzetközi folyóiratokban vagy más publikációs platformokon való elhelyezése nem lehetséges, sőt állítjuk, hogy nem is mindig elégséges a hazai felhasználás minden formájának támogatása szempontjából, a hazai szöveges archívumokra – így a REAL-ra – továbbra is nagy szükség lesz.

Irodalomjegyzék

- „Akadémikusok. A Magyar Tudományos Akadémia tagjai”. *MTAK* (letöltés 2026. márc. 14.). <https://akademikus.mtak.hu>.
- Holl András (2022). „Repozitóriumok – különleges terület a könyvtárak világában”. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 69/7, 358–365. <https://doi.org/10.3311/tmt.13180>.
- Holl András et al. (2019). „Folyóirat- és könyvdigitalizálás az MTA Könyvtárában. Lezárult az első szakasz”. *Könyvtári Figyelő* 65/3, 375–382. <http://real.mtak.hu/103280>.

Akadémikusok az Akadémiai Könyvtárban

Mit keres egy fizikus az Akadémiai Levéltárban?

What Is a Physicist Doing in the Archives of the Academy?

Sólyom Jenő

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Fizikai és Csillagászati Intézet, Budapest;
HUN-REN Wigner Fizikai Kutatóközpont, Budapest
solyom.jeno@wigner.hu

Absztrakt

Elméleti szilárdtest-fizikusként kezdtem hozzá a fizika és csillagászat 200 éves akadémiai jelenléte történetének feldolgozásához, így kerültem az Akadémia Kézirattárába és a Levéltárba. Az így szerzett tapasztalataimról, gondolataimról szól a cikk.

Abstract

As a theoretical solid-state physicist, I started researching the 200-year history of physics and astronomy at the Academy, which is how I came to work in the Academy's Manuscript Collection and Archives. This article discusses the experiences and insights I gained from this work.

Kulcsszavak: fizika, levéltár, digitalizáció

Keywords: physics, archives, digitalization

Kutatói pályám elején szinte napi rutin volt az intézet könyvtárának fölkeresése. Már egyetemi hallgató korunkban egy-egy üres óra alatt beültünk a Fizikai Intézet könyvtárába, később pedig a kutatómunka megkerülhetetlen része lett a frissen érkezett folyóiratok olvasása és korábban megjelent, de éppen érdekessé vált munkák tanulmányozása. Előbb a fénymásolatok készítésének lehetősége, majd a cikkek elektronikus elérhetősége mindent megváltoztatott. Ma már ritka kivételek azok a folyóiratok és cikkek, amelyeket nem lehet akár otthonról is elérni, s emiatt alapvetően megváltozott a könyvtárak szerepe.

Fizikusként nem volt ilyen jellegű kapcsolatom levéltárakkal. Annak, hogy fiatalon többször megfordultam egy levéltárban, személyes okai voltak. Édesapámat 1956 után az egyetemi katedráról az Evangélikus Egyház Országos Levéltárába száműzték. Ennek révén kaptam valamifajta bepillantást a levéltárban folyó munkába, az iratok gyűjtésével, rendezésével, kutathatóvá tételével kapcsolatos feladatokba.

Azután évtizedekig nem jártam levéltárban. Fizikusi kutatómunkámhoz nem volt szükségem rá. Ezért a címben szereplő „Mit keres?” kérdés két értelemben is feltehető. Mi dolga van egy fizikusnak a levéltárban, illetve milyen iratokat keres?

Az, hogy levéltárakban is kell kutatni, akkor vált fontossá számomra, amikor jóval formális nyugdíjazásom után már az egyetemi óráimat is átadtam fiatalabbaknak, és – jelentős részben a Fizikai Tudományok Osztálya kérésére – elkezdtem a magyarországi fizika modern kori történetével foglalkozni. Ehhez pedig levéltárakban lehetett anyagot találni. Nemcsak az Akadémia 1949-es átszervezése előtti iratokat őrző Kézirattárban és a később keletkezett iratokat gyűjtő Akadémiai Levéltárban, hanem az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltárában és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában. Óriási előny, hogy a Magyar Dolgozók Pártja (MDP), illetve a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Titkársága és Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei és az ülésekre készült előterjesztések szabadon elérhetők elektronikusan, hiszen nemcsak az 1949-es átalakítás történetét, de a következő évtizedek Akadémiával és a fizikával kapcsolatos eseményei néhány részletét sem lehet nélkülük megérteni.

A Kézirattárban a fizikára vonatkozó adatok elsősorban a Matematikai és Természettudományi Osztály, illetve a Matematikai és Természettudományi Bizottság dokumentumaiban találhatók, de ezek az akkori hazai fizikus tudományos életnek csak egy szűk részébe engednek betekintést. Az osztály nyílt üléseinek szűkszavú jegyzőkönyvei többnyire csak a tényeket rögzítették, azt, hogy a felolvasóüléseken kik voltak jelen, és kinek a munkáját mutatták be. A zárt ülések és a bizottság ülései jegyzőkönyveiből már többet tudhatunk meg arról, hogyan működött az osztály, milyen bírálatok születtek a beterjesztett értekezésekről és az alapítványi jutalomdíjakra kiírt pályázatokra érkezett művekről, milyen támogatásokat adtak az osztály, illetve a bizottság rendelkezésére álló keretből tudományos kutatások, „buvárlatok” végzésére, illetve kiket miért ajánlottak vagy nem ajánlottak akadémiai tagságra.

Jelentősen színezik a jegyzőkönyvekből kialakuló képet a fizikusoktól származó, a Kézirattárban található levelek, például Ortvy Rudolff kiterjedt levelezése többek között Neumann Jánossal és Wigner Jenővel. Az Akadémia ekkori irataiból viszont alig érzékelhető, hogy a Matematikai és Fizikai Társulat, 1891-es megalakulása után fokozatosan a hazai fizika fontos szellemi központjává nőtte ki magát, és a 20. század első felében a modern fizika sokkal inkább volt jelen ebben a társulatban és a budapesti egyetem elméleti fizikai intézetében vagy akár az Egyesült Izzó kutatólaboratóriumában, mint az Akadémián.

A magyarországi fizika utolsó háromnegyed évszázadának a története viszont, egy kis túlzással, megírható lenne az Akadémiai Levéltárban található, a III. Matematikai és Fizikai Tudományok Osztályán, illetve az utóbbi három évtizedben a XI. Fizikai Tudományok Osztályán keletkezett vagy odaérkezett iratok alapján. Hiszen az 1949-es átszervezéskor az egész magyar tudományosság irányítását az Akadémiára bízták, így az ottani iratokból nemcsak az osztályok és bizottságaik tevékenységéről, az akadémiai intézetekben folyó kutatómunkáról találunk információt, hanem az egyetemi

tanszékeken folyóról is. A rengeteg adminisztratív, tudományirányítási feladattal megterhelt ülésekről szóló emlékeztetők, az ülésekhez készült előterjesztések, az intézetvezetőkkel folytatott levelezések olvasása közben pedig a kor vezető fizikusai közötti, a mélyben lappangó feszültségeket, személyes ellentéteket is megérezhetjük.

Ami a magamfajta, természettudományon nevelkedett kutatót eljlesztzi, amikor ilyen levéltári kutatásba kezd, az az iratok végeláthatatlan sora. Csak a III. Osztállyal kapcsolatban az 1949 és 1990 közötti időszakban született és az Akadémiai Levéltárba került iratok – az osztályülések és a bizottsági ülések jegyzőkönyveitől, az ülések előkészítő anyagától kezdve a kutatási munkaterveken és az intézeti beszámolókon keresztül az osztálytitkárság iktatott vagy nem is iktatott levelezéséig – több mint 200 dobozt töltenek meg, az osztályhoz kapcsolódó elnöki, elnökségi, főtítkári, természettudományi főosztályi anyagokról nem is beszélve. Pedig sok minden, aminek ott lenne a helye, például az egykori Központi Fizikai Kutatóintézet iratanyaga, be sem került, és nem is tudható, hogy hol rejtőzik, ha nem semmisítették meg. A Levéltár munkatársainak segítségével nélkül lehetetlen lenne eligazodni ebben az irathalmazban. Így is gyakran többdoboznyi iratot kell átnézni, mire egy-egy esemény dokumentumai előkerülnek.

A digitalizáció már most is segít a levéltári kutatásban, a jövőben pedig biztosan alaposan átalakítja azt, ahogyan a könyvek és folyóiratok esetében ez már megtörtént. A Kézirattár anyagának egy jelentős része – elég nehezen áttekinthetően ugyan, de – már mindenki számára elérhető elektronikusan az Akadémia Könyvtárának repozitóriumban. Az 1949 után keletkezett iratoknak viszont csak egy kis töredékét szkennelték be, például az elnökségi ülések anyagát 1958-ig. Az iratok döntő többsége, így az osztályok anyaga azonban csak helyben, papíralapon tanulmányozható. Már az is nagy segítség lenne, ami nyilván sok embert és rengeteg sok pénzt igényelne, ha ezek is elérhetők lennének elektronikusan, és különösen, ha valamilyen áttekinthető rendszerben, az ülések típusa, dátuma, az iratok tárgya, dátuma, szerzője, címezte vagy más címszavak szerint keresni lehetne közöttük.

Igazi áttörést jelentene, ha ennél tovább menve, az iratokat nemcsak képileg lehetne megjeleníteni, hanem tartalmuk is kereshető lenne. A géppel írt iratok esetén ez technikailag már ma is megvalósítható. Hamarosan pedig bizonyára a kézzel írt szövegek olvasására is meg lehet tanítani a gépeket, hogy a régi, kézzel írt iratok és az iratokra kézzel írt megjegyzések is kereshetővé váljanak.

A digitalizáció kihívásai hamarosan még élesebben vetődnek majd fel, amikor olyan iratok, levelek, jegyzőkönyvek kerülnek levéltári archiválásra, amelyek már eleve nem papírra íródtak, hanem szövegszerkesztővel fájlba. Osztályelnöki időmben rengeteg levelet írtam alá, de szinte mindegyiket csak elektronikusan. A Levéltárban is találkoztam már olyan anyaggal, amelyhez csatolmányként lemez is kapcsolódott, de olyan lemez, amelyet a mai laptopok már el sem tudnak olvasni. És hol vannak már azok a gépek, amelyek kezelni tudták azokat a szövegszerkesztőket, amelyeket az első személyi számítógépek, PC-k megjelenésekor használtunk?

Ezeknek a problémáknak a kezelésével az Akadémiának előbb-utóbb szembe kell néznie. Fizikus kollégáimnak pedig, különösen, akik egy-egy bizottság iratait kezelték, meg kell tanulniuk, hogy a szobájukban őrzött régi iratok nem fölösleges szemektek, amelyeket ki kell selejtezni, hanem lehetnek közöttük a Levéltárban megőrzendő dokumentumok is.

Aki keres, talál?

Esszé a történeti forráskutatás lehetőségeiről és nehézségeiről

Those Who Seek Shall Find?

An Essay on the Possibilities and Difficulties of Researching Historical Sources

Kövér György

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
kover.gyorgy@btk.elte.hu

Absztrakt

A történetírás és a történész nem létezhet történeti források használata nélkül. Ez a kutatástörténeti esszé olyan eseteket elemez az MTA Könyvtár Kézirattárából és az MTA Levéltárából, amelyek során az egyikben hiányzik az eredeti forrás, és legfeljebb a másik archívumban található meg szorgos keresés után. Olyan példát is idézünk kutatási tapasztalatunkból, amikor egy régóta hiányzó kézirat váratlanul és véletlenül kerül elő.

Abstract

Historiography and historians cannot exist without the use of historical sources. This essay on the history of different research projects analyses cases from the Manuscript Collection and Archives of the Library of the Hungarian Academy of Sciences, where the original source was missing from one repository and could only be found in the other after a thorough search. We also cite an example from our own research experience of a long-lost manuscript that turned up unexpectedly and accidentally.

Kulcsszavak: levéltár, kézirattár, történeti források, társadalomtörténet, vita, opponensi vélemény, gyorsírási jegyzőkönyv

Keywords: archive, manuscript collection, historical sources, social history, discussion, reviewer's report, stenographic proceedings

A történészek azon fajtájához tartozom, amelyik ha egy héten belül legalább egyszer nem jut el levéltárba vagy kézirattárba, máris kényelmetlenül érzi magát. Nem a tárgyi siker reménye ösztönöz az elsődleges források felkutatására, nem pusztán az, hogy kézbe és szemügyre vehessek valami olyat, amit eddig senki nem tárt fel s nem aknázott ki, hanem egyfajta lelki szükség, belső igény hajt arra, hogy érezzem, újra meg újra meg tudok-e birkózni a kihívással, amit a feltett kérdés megválaszolása, a megfogalmazott hipotézis megoldása jelent. A „szarvasgombavadász”, avagy „ejtőernyős” szélső típusok alternatíváját sohasem éreztem magamra alkalmazhatónak. A „truffle hunters” és „parachutists” szembeállítását Lawrence Stone-nál

olvastam először (Stone 1987, 8), aki viszont a metaforapár eredetét Emmanuel Le Roy Ladurie-től származtatta. Általában előbb indultam neki egy ötlet nyomán az anyag feltérképezésének, s csak miután kezdtem eligazodni a forráslelőhelyek sokaságában, dolgoztam ki az elemzés lehetséges szempontjait. Ebben az értelemben egyik szint elválaszthatatlanul ösztönözte a másikat, és viszont. De most nem a mikro- és makro- megkülönböztetéséről és összeszövődéséről akarok szólni, hanem arról, hogy amikor a kutatás során már megszülettek a kérdéseink, akkor min múlik valójában, hogy megtaláljuk-e az azokra választ adó forrásokat. Vagy másképp fogalmazva: arra bukkanunk-e, amit kerestünk?

A legutóbbi nagyobb historiográfiai munkám tapasztalataiból választok ki néhány esetet (Kövér 2025), ezúton próbálok eleget tenni Monok István főigazgató úr invitálásának. Persze valószínűleg nem kerülök be a felkértek közé, ha nem botlik belém időnként hol az MTA Levéltárában, hol a Kézirattárban. Én ugyanis azok közé tartozom, akik mind a kettőben sűrűn megfordulnak, ha a kutatás úgy kívánja. Vegyünk egy egyszerű példát, amely megmagyarázza ezt a kettősséget. Ha arra vagyok kíváncsi, hogy valamelyik történész hogyan vette a szakmai pálya akadályait, akkor első nekifutásra elegendő megnézni a szakfolyóiratok beszámolóját a kandidátusi vagy doktori védésekről. Ha mélyebben is érdekelnek a történetek, kikérhetem magát a disszertációt, amely a Kézirattár külső raktárában található. Ha viszont magára a vitára vagyok kíváncsi, akkor a Tudományos Minősítő Bizottság (TMB) jegyzőkönyveit az MTA Levéltárából kell, szintén külső raktárból, bekérni. A helyzet tehát az, hogy mindkét intézménnyel szoros kapcsolatban kell lennem, s ez nem is esik nehezemre, mert mind a két intézményt, ahogy érdemeiket nevezzük, „kutatóbarátnak” ismerem meg. Ha a vita minden részletét ismerni akarom, arra az ötvenes évek TMB-forrásanyaga nagyszerű, ugyanis akkor még gyorsírással készültek a jegyzőkönyvek. Ennek persze az is következménye, hogy a felolvasott opponensi véleményeket nem írják le a sztenográfusok, csak bejegyzik, hogy „mellékelve”. S itt kezdődhet a gond: mi van, ha az opponensi vélemények valamelyike elkeveredett az évek során?

Hogy egy konkrét példát említsek: Szabad György kandidátusi vitájának jegyzőkönyve mellett nem volt megtalálható az egyik opponencia. Pedig azt is megtudhattam a gyorsírással jegyzőkönyvből, amiről a publikált beszámoló nem szólt, hogy Szimonidesz Lajos, tábori püspök, kandidátus – nem tudni, mi okból – kellemetlenkedett a vita elején.¹ A két opponens közül Szabó Istváné ott volt a TMB-anyagban (mellesleg megtalálható a Kézirattár Szabó István hagyatékában is), Pach Zsigmond Pálé azonban hiányzott. Szerencsére az MTA Levéltárban a Történettudományi Intézet anyagában Pach iratait is átnéztem, így onnan pótolható lett a másik opponensi vélemény is.² Előfordulhat így olyan eset, amikor a kutató lehet a levéltárosok segítségével, ami persze aránytalanul csekély ellenérték a kapott támogatásokért. Ebben az esetben tehát különböző helyekről majdnem mindent össze lehetett gyűjteni, ami

¹ MTA Levéltár VII. 200. TMB kandid. 881_3.

² MTA Levéltár VIII. 224. Vegyes ir. 74. d.

a vita megítélése szempontjából fontos. Hogy Pachnak volt második hozzászólása, és hogy Szabad viszontválaszában derekasan megfelelt erre. Sőt 1957-ben maga a könyv is megjelent (Szabad 1957), így annak alapján akár azt is megállapíthatjuk, hogy mit fogadott meg Szabad az opponensi véleményekből. Az is világossá lesz, hogy a kötetben már csak egyetlen lektor, Szabó István neve maradt feltüntetve.

Amikor a historiográfiai munkához fogtam, fogalmam sem volt, hogy a hatvanas évek elején voltak tervek és viták a magyar társadalomtörténet kidolgozásáról. Nem is lehetett, hiszen legfeljebb ennyit közölt a *Századok* Krónika rovata az „egyéb hírek” sorában: „A Történettudományi Intézet Tudományos Tanácsa az MSZMP Párttörténeti Intézet Tudományos Tanácsával közösen vitatta meg a társadalomtörténeti kutatás feladatait és módszertani problémáit” (*Századok* 1963, 906). Arról, hogy a vitáról gyorsírással jegyzőkönyv készült, Pach Zsigmond Pálnak egy Molnár Erik halála után megjelent emlékezéséből szereztem tudomást (Pach 1967, 1125), amelyben hosszasan, egyetértően idézte Molnárnak a vitán elhangzott hozzászólását. S megadta – jelzet nélkül – még a gyorsírással jegyzőkönyv oldalszámát is. Miután az MTA Történettudományi Intézet iratanyaga a 2016-os költözködéskor az MTA Levéltárába került, „csak” az lehetett kérdéses, hogy fennmaradt-e ez a jegyzőkönyv. Az iktatott iratok sorozatában szálanként kutatva végül megtaláltuk a keresett jegyzőkönyvet, sőt magát a vita-előterjesztést is, amelyet Makkai László, Kolossa Tibor és Lackó Miklós készített.

Közben az is kiderült, hogy valójában két vita is volt (bár gyorsírással jegyzőkönyv csak a másodikról készült), s a Pach által jelzett 10. oldalon előkerült a Molnár Erik által elmondott szöveg is. Molnár egyébként valójában Pach korábbi felszólalásából indult ki, miszerint: „a társadalomtörténet a társadalom fő folyamatának a története, marxista szellemben ez azt jelenti, hogy az osztályok fejlődésének az alapvető osztályok és a közbeeső rétegek, osztályok és ezek kölcsönhatásának és fejlődésének története”.³ Nem érdemes bolygatni, hogy az-e a társadalomtörténet, amit a marxista ideológia fő korifeusai gondoltak, hiszen az ekkor tervezett társadalomtörténeti munkálatokból úgysem lett semmi. Viszont egyáltalán nem mellékes, hogy Molnár Erik szövegét Pach kihagyásokkal idézte. Pontosan citált egy, a korban meglehetősen talányos mondatot: „Szakítani kellene azzal az eddigi magatartással, hogy fejből konstruált ideológiát feltételezünk, ahelyett, hogy a történeti forrásokból igyekeznénk a történeti valóságnak megfelelő helyre állítanunk.” Vajon kikre gondolt Molnár? De az igazán zavarba ejtő a következő mondat lehetett: „A polgári társadalomtörténeti kutatás egyik feladatának az osztályok és rétegek ideológiájának kutatását kellene kitűzni.” Ebből Pach egyszerűen kihagyta a „polgári” jelzőt, aminek az lehetett az oka, hogy a gyorsírással jegyzőkönyv mondata értelmetlen volt, vagy eredetileg is, vagy csak a jegyzőkönyv írója nem értette Molnár mondandóját. Pach viszont kulcsmondatként akart hivatkozni erre a részre, ezért nem hagyhatott benne egy marxista szempontból

³ Jegyzőkönyv, készült az MTA TI Tudományos Tanácsának 1962. december 14-én (du. 4 h) megtartott üléséről. MTA Levéltár. VIII. 224. Iktatott ir. 11. d. 40/1963.

értelmezhetetlennek tűnő jelzőt. Nem érdemes erőlködni, hogy megpróbáljuk kitalálni, mi is hangozhatott el eredetileg (gondolhatott Molnár esetleg a polgári *korszak* társadalomtörténetére, de azt a következtetést talán nem túlzás levonni, hogy az eredeti források megtalálásakor sem lehet örömről teljes, mivel úgy látszik, a sztenografált szövegek is emberi alkotások lévén ezeket sem lehet forráskritika nélkül elfogadni).

A viták forrásnyomait keresve tanulságos talán egy olyan alkalomra utalni, amikor minden szorgos forráskutatás ellenére sem sikerült a vita jegyzőkönyvét megtalálnunk. Sőt, a vita időpontját is meglehetősen homály fedte. Az MTA Történettudományi Intézetében Lackó Miklós által irányított és Kemény István ifjú szociológus csapatával együtt végzett munkaszakosztály-kutatásról van szó, amelynek történetét szintén összefoglalta a könyvem (Kövér 2025, 242–263). Mint kiderült, itt is két vitára került sor: először 1973. október 22-én az Intézet Igazgató Tanácsa beszélte meg Lackó Miklós szóbeli előterjesztését, amelyről a hozzászólók nevét és az összegző határozatot tartalmazó feljegyzés maradt fenn. A kibővített nagy intézeti vita dátumát azonban a kutatási beszámoló és a visszaemlékezések sem tartalmazták. Csak egy véletlen adta kezünkre azt a meghívót, amelynek a hátára írták azoknak a névsorát, akik hivatalosak voltak a rendezvényre. Így már tudjuk, hogy a vitát 1973. december 19-én 10 órára hívták össze a Történettudományi Intézet akkori várbeli, Üri utcai épületébe. A beszámoló és visszaemlékezések parázs vitáról szólnak, de hogy készült-e egyáltalán jegyzőkönyv, azt ma sem tudhatjuk. Az azonban tény, hogy az összeállított kutatási anyag, amelynek 593 oldalas befejezetlen fénymásolt nyersfogalmazványa került csak közgyűjteménybe,⁴ végül sohasem jutott el a publikálásig, sőt a kulcsszereplőt, Kemény Istvánt állásvesztésre ítélték, publikálási tilalommal sújtották, majd 1977-ben emigrációba kényszerítették. Később Párizsban jelent meg egy erősen rövidített kiadás 1985-ben, amely aztán egy rövid változatban a rendszerváltozás idején itthon is napvilágot látott (Kemény 1985; Kemény 1990).

Még mielőtt azt hinné az olvasó, hogy a történészeket kutatás közben csupán negatív tapasztalatok érik, részben azért, mert mások feldolgozásával mindig elégedetlenek, részben mert mindig hiányosnak tűnhet az iratanyag, az elsüllyedt vagy elveszettnek hitt kéziratok kapcsán nem hagyhatok említés nélkül egy olyan könyvet, amely épp az elmúlt években folytatott kutatások során véletlenül került elő. Erdei Ferencnek a második világháború vége felé írott könyvéről van szó (*A magyar társadalom a két világháború között*), amelyből Erdei halála után Huszár Tibor tett közzé részleteket 1976-ban a *Valóságban* (Erdi 1976). Az ún. kettős társadalomról (történelmi nemzeti *versus* modern polgári társadalom) alkotott koncepció hosszú időre meghatározónak bizonyult a magyar társadalomtudományi gondolkodásban, miközben mindig is viták kísérték. A befejezetlennek tartott kézirat eredetijét keresve, ám azt nem találva az Erdei-hagyatékban, bukkant rá Halmos Károly kollégám és barátom az Erdei-kézirat hiányzó részére („A történelmi népi társadalom”), s tette

⁴ Open Society Archive 368-1-5:4/1.

közzé az Erdei-jubileum alkalmából a *Szociológiai Szemle* hasábjain (Halmos 2010; Erdei 2010). Tulajdonképpen mindnyájan azt hittük, hogy tovább nincs is mit keresni ebben az ügyben, de a historiográfiai bűvárkodás nyughatatlan szelleme ellenőrző böngészésekre indított.

Mivel a Covid-járvány melléktermékeként a kéziratári katalógusok digitalizálása azóta is töretlenül halad, tettem egy netes keresést az MTA Kézirattárában, s legnagyobb meglepetésemre egy általam korábban nem ismert 10 000 feletti számozású jelzeten megkerült a könyv egy gépelt, bekötött példánya.⁵ A kétkötetes gépiratban egy névjegy és a címodalra gépelve és kézírással beírott szöveg feltárta a lelet történetét: „Az eredeti kéziratot Erdei Ferencné 1971 nyarán adta át legépeltetésre – dr. Pál Józsefnek egy példányát azzal adta át, hogy azt az OSzT – amelynek Erdei Ferenc haláláig elnöke volt – irattárában helyezze el. Az OSzT a kéziratot 2002-ben a Szövetkezeti Kutató Intézet könyvtárában helyezte letétbe.” Majlát Jolán semmit nem bízott a véletlenre: Erdei bizalmi emberét, dr. Pál Józsefet, az Országos Szövetkezeti Tanács titkárárt kérte meg a kézirat megmentésére, aki 2003-ban ajándékozta azt az MTA Kézirattárának. Így újra megnyílt a lehetőség Erdei Ferenc szociográfiai korpuszának megfejtésére. Erdei kéziratok hagyatéka alapján – ha ki tudjuk olvasni és pontosan értelmezzük az előzményvázlatokat – genetikusan rekonstruálható a majdnem kész könyv fogantatása (az elcsatolt területekről szóló rész azonban ekkor sem készült el), a korábbi művek fejezeteinek sajátosan átírt beépülése az új műbe (természetesen kihúzásokkal, kihagyásokkal együtt!) (Kövér 2023).

S bár néha arra bukkanunk, amit nem is kerestünk, az sem kizárt, hogy sehogy sem találjuk a tárgyat, amit fontosnak tartottunk volna, hogy megerősítse társadalommagyarázatunkat (vagy cáfolja mások nézeteit). Akárhogy alakult is, a mindig nyitva maradó kérdések miatt továbbra sem dőlhetünk hátra. Mert iratok természetesen nem csak az MTA Kézirattárában és Levéltárában várnak megtalálójukra, nem kevés további fejtörést okozva a kalandvágó kutatóknak. Hatalmas csáberővel még egy sor más intézmény tár elénk szinte kimeríthetetlen újabb és újabb bűvárkodási lehetőségeket. Ezeknek a gyűjteményeknek a feltárt anyagából (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltár és Kézirattár, Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára) szintén kitelne egy bőséges kutatástörténeti beszámoló.

⁵ MTA KIK Kézirattár. Ms 11 211/1–2.

Irodalomjegyzék

- Erdei Ferenc (1976). „A magyar társadalom a két háború között” I–II. *Valóság* 19/4, 23–53; 19/5, 36–58.
- Erdei Ferenc (2010). „A történelmi népi társadalom. (IV. A paraszttársadalom)”. *Szociológiai Szemle* 20/4, 12–42.
- Halmos Károly (2010). „A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része”. *Szociológiai Szemle* 20/4, 4–11.
- Kemény, István (1985). *Ouvriers hongrois 1956–1985*. Ford. Charaire, Véronique. Paris: L’Harmattan Könyvkiadó.
- Kemény István (1990). *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: Vita K. – SKV.
- Kövér György (2023). „Egy elveszettnek hitt könyv nyomában. Erdei Ferenc: A magyar társadalom története a két világháború között”. *Aetas* 38/2, 149–161. <https://doi.org/10.14232/aetas.2023.2.149-161>.
- Kövér György (2025). *A magyar társadalomtörténet-írás historikuma*. Budapest: Korall.
- „Krónika” (1963). *Századok* 97/4, 906.
- Pach Zsigmond Pál (1967). „Molnár Erik társadalomtörténet-írásáról”. *Századok* 101/6, 1119–1125.
- Stone, Lawrence (1987). „History and the Social Sciences in the Twentieth Century”. In: Stone, Lawrence. *The Past and the Present Revisited*. London – New York: Routledge & Kegan Paul, 3–44.
- Szabad György (1957). *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Irat- és szöveghalmok szóra bírása, „ahaélmények” és váratlan főnyeremények

Making Sense of Piles of Documents and Texts, “Aha Moments”, and Unexpected Rewards

Deák Ágnes

az MTA doktora, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Történeti Intézet Modernkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged

Absztrakt

Egy politikatörténész számára a forrásfeltárás fő színhelyei az állami hatósági iratokat gyűjtő levéltárak lehetnek. A 19. század kutatója azonban nem nélkülözheti a tudósok, irodalmárok, művészek magániratait, hiszen a politika-tudomány-irodalom a legszorosabban fonódott össze a korban. Az MTA iratanyaga lehetőséget nyújtott számomra működésének feltérképezésén túl kiemelkedő személyiségei, például Dessewffy Emil gróf és Eötvös József báró portréjának s a közöttük levő hivatali és emberi kapcsolatoknak a rekonstrukciójára. Mindemellett a váratlan találatok jelenthetik a történész számára a bónusznyereményt, amire egyáltalán nem számíthatott. Az MTA Könyvtár Kézirattára gazdag tárháza a tervezett és váratlan intellektuális kalandoknak.

Abstract

For a political historian, the primary venue to conduct source research is likely to be archives that collect government records. However, researchers of the 19th century cannot do without private papers, as politics, science, and literature were closely intertwined during that era. The archival materials of the Hungarian Academy of Sciences gave me the chance to not only map out its operations, but also to reconstruct portraits of its notable figures, such as Count Emil Dessewffy and Baron József Eötvös, and the official and personal relationships between them. Unexpected discoveries can also be a bonus for historians—a windfall they could never have anticipated. The Manuscript Collection of the Library of the Academy is a rich repository of planned and unexpected intellectual adventures.

Kulcsszavak: emberi portrék és kapcsolatrendszerek rekonstrukciója „holt” iratok alapján, Dessewffy Emil gróf, Eötvös József báró, „ahaélmények”, váratlan bónusznyeremények

Keywords: reconstruction of human portraits and relationships based on “dead” documents, Count Emil Dessewffy, Baron József Eötvös, “aha moments”, unexpected bonus rewards

Egyáltalán nem emlékszem már, mikor léptem át először az Akadémia Könyvtárának, majd (vagy talán előbb?) Kézirattárának ajtaján. Mind a Könyvtár, mind a Kézirattár azután hosszú távon, ha nagyon is változó intenzitással, végigkísérte eddigi pályámat. Egy-egy nagyobb projekt kapcsán hónapokig, sőt évekig rendszeres látogató voltam.

A Könyvtárban elsősorban a 19. század közepi napi- és hetilapok hozzáférése jelentett számomra hatalmas segítséget. Már az 1990-es években írott PhD-dolgozatom (az 1850-es évekbeli birodalmi kormányzat magyarországi nemzetiségi politikájáról) nagy részben épített napilapok, mindenekelőtt a *Pesti Napló* apróhíreire. Aligha tudtam volna az anyaggyűjtést a tervezett mélységben véghezvinni, ha az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilm-leolvasó gépein és filmjein kellett volna a néhány soros kis rövid híreket bogarászgatnom. Amikor belekezdtem az 1860-as évek ún. Schmerling-provizóriumának kutatásába, már természetes volt számomra, hogy újra, most már szélesebb tematikai merítéssel kell nekilátnom az apróhírek feldolgozásának, ami ismét csak évekig rendszeres könyvtárhasználatot jelentett számomra a 2000-es évek első évtizedében. Az utóbbi években a könyvtárlátogatásaim megritkultak, de meg nem szűntek.

A Kézirattár használata talán Deák Ferenc levelezésének összegyűjtésével kezdődött az 1980–1990-es évek fordulóján, de azután akár évek is elszaladtak úgy, hogy nem jártam ott. Kutatásaim elsősorban az 1849 és 1867 közötti időszak politikatörténetére irányulnak, ezért mindenekelőtt állami hatóságok iratanyagát kellett és kell dobozsámra átnyálaznom a Magyar Országos Levéltárban. Az elsődleges iratfellelő helyem így a levéltár lett. Kezdetől törekedtem azonban arra, hogy a kormányzati politikát széles értelemben fogjam fel, aminek magától értetődő része például az oktatás-, de a művelődéspolitiká is – ez utóbbi részeként természetesen a színházak, újságok és irodalmi lapok világa, az ezekben mozgó kortársak irathagyatéka. A 19. század közepére egyébként is olyannyira jellemző volt a politikai és a tudományos, valamint az irodalmi szcéná magától értetődő egymásba fonódása, hogy nehéz lenne olyan szereplőt találni, akinek az életművét rekonstruálni lehetne kortárs írók, költők és színészek visszaemlékezései és levelezése nélkül. Ennek pedig nélkülözhetetlen kincsestára egy magamfajta politikatörténész számára is az Akadémia Kézirattára.

Pályám elején sokat foglalkoztam Eötvös József báró gondolkodói-politikusi életművével, s hogy ehhez elengedhetetlen volt a Kézirattárban található Eötvös-iratok áttekintése, nem igényel bővebb magyarázatot. Ahogy az sem, hogy a fent említett Schmerling-provizórium kormányzata sajtópolitikájának tárgyalása az újságíróként is aktív Jókai Mór vagy Tóth Kálmán kapcsán szintén megkövetelte, hogy kiegészítő háttérforrásokat keressek egy-egy publikáció születésére vagy magánlevelekbe rejtett véleményeket a kor sajtóviszonyairól. Első ránézésre csak távolabbi és áttételes kapcsolódást rejtett magában az 1850–1860-as évekbeli államrendőrségi tevékenység felfejtése. Ám a források feltárták, hogy a bécsi államrendőrség információs szolgálatában különböző intenzitással és jelentőséggel, de felbukkantak irodalmárok is, mindenekelőtt az újságíró Ludasi Mór, aki évekig a bécsi rendőrminiszterek bizalmasának számított, vagy az inkább kalandorként a rendőrséggel szerencsét próbáló Kertbeny Károly.

A rendőrség által betiltott könyvek és nyomtatványok, illetve színdarabok listái is bőven elláttak kutathatóval, mivel jól ismert szerzők és műveik mellett jó néhány

ma már csak legfeljebb irodalomtörténészek által számontartott alkotó még kevésbé ismert munkáit is tartalmazták. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára mellett leginkább az Akadémia Kézirattárában remélhettem szerzők és műveik azonosítását. De még a kor „csúcs”-rendőrügynökének, Wargha Istvánnak az életrajzához is koptatnom kellett a kutatóterem sokat látott asztalait. Wargha ugyanis az óvodai mozgalom propagálása nyomán 1840-ben az Akadémia levelező tagja lett, majd az 1840-es évek második felében Kossuth legközelebbi munkatársaként („táskahordozójaként”, ahogy azt már a kortársak is nevezték) részt vett a fővárosi kör mozgalmaiban, s aktív szerepet játszott a háttérben az Ellenzéki Párt megalakításában. Így a kör mozgalma történetének felfejtéséhez foglalkoznom kellett Vörösmarty Mihály vagy Bajza József ott kifejtett tevékenységével. S persze a rendőrbesúgók figyelme kiterjedt az irodalmárok alkotásaira is, Toldy Ferenc 1853-ban megjelent *Magyar Chrestomatiájának* hányatott sorsa a hivatali útvesszőkben csak Toldy levelezésének áttekintése nyomán vált számomra követhetővé.

Történeti barangolásaim során egyébként is gyakran tévedtem az irodalomtörténet határvidékére, mivel úgy gondolom, a forráskutatás nem lehet szűk spektrumú, racionálisan célirányos. Pontosabban: lehet, ám csak rövid távon célszerű. Én a széles merítésben hiszek, amelynek során a tudományos publikációk nem egyenként gondosan előre kiválasztott kis témák feldolgozásának sorozatát alkotják – megszakítva egy-egy nagylélegzetű disszertációval, monográfiával –, hanem nagy projektek évekig, sőt évtizedekig tartó anyaggyűjtésére épülnek, melynek során a véletlenszerűen elém kerülő források „írják” a kis résztémák forgatókönyveit a nagyobb vállalkozások árnyékában, s adják az ötletet egy-egy téma feldolgozására. Így született egy-egy publikációm Sárosi Gyula, Vachott Sándor, Arany János, Sasku Károly (az MTA korrekтора az 1860-as években), Vachott Sándorné Csapó Mária életművének valamely részkérdéséről vagy Vörösmarty Mihály „Szózat”-ának az 1850–1860-as évtizedek politikai mentalitástörténetében játszott szerepéről. Ezek a publikációk az Akadémia Kézirattárának felhasználása nélkül egészen másként néznének ki, vagy meg sem születtek volna.

A Kézirattár gazdag gyűjteményét eddig alapvetően kétféle módon hasznosítottam: egyrészt lehetőséget kínált számomra arra, hogy akár „élettelen” hivatali iratanyag halmából megpróbáljak jellemrajzot és emberek közötti kapcsolattörténetet rekonstruálni. Az Akadémia 1849 és 1867 közötti iratanyagának szisztematikus áttekintésére akkor kellett sort kerítenem, amikor Eötvös József levelezésének kiadási munkálatai során szembesültem azzal, hogy a korábbi anyaggyűjtés, amely katalóguscédulák és adatbázisok alapján gereblyézte össze az Eötvös Józseffel kapcsolatba hozható akadémiai levélkéziratokat, nagyon hiányos. Vettem egy nagy lélegzetet, s elkezdtem dobozról dobozra, iratról iratra áttekinteni a Régi Akadémiai Levéltár (RAL) dokumentumait – mindent kézbe kellett vennem, hogy eldönthessem, kapcsolatba hozható-e Eötvössel, vagy sem, s persze az érdekesnek talált iratokat végigböngészetem, akár volt közülük a másodelnökhöz, majd elnökhöz, akár nem.

Más kutatások és ösztönzések nyomán pedig Dessewffy Emil gróf életműve keltette fel az érdeklődésemet, s néhány év múlva érkezett a felkérés, hogy az MTA200 ünnepség-sorozat keretében az MTA elnökeinek életrajzait összegyűjtő kötetben Dessewffy tevékenységét az Akadémia élén (1855 és 1866 között) én foglaljam össze. Kiszakadt belőlem egy újabb mély sóhaj, mivel tudtam, ehhez ismét csak a RAL-dobozokhoz kell fordulnom, lehetőleg újra iratról iratra. Néhány szavas kis levélkékből, levélfogalmazványokból és utasításokból kellett kialakítanom magamban az MTA-elnök Dessewffy portréját. Csábító lett volna azt gondolni, hogy a Pozsonyban lakó s csak időnként Pestre látogató Dessewffy tulajdonképpen csak reprezentált és képviselte az Akadémiát a bécsi és budai hatóságok hatalmasai körében, de az iratok egyáltalán nem ezt mutatták. Dessewffy állandó és rendszeres jelentéseket várt az Akadémia titkárától, pénztárnokától és ügyészétől, a személyesen az elnökhöz címzett leveleket bontatlanul Pozsonyba kellett küldeni. Dessewffy rendelkezett, számonkért, sürgett, szemrehányást tett, elszámoltatott. Mielőtt távozott a fővárosból, hosszú listát készített a teendőkről, 1865-ben egy alkalommal Csengery Antal szerint egyívnyi terjedelemre rúgott a kiadott feladatlista, amire azután persze panaszkodott is (Régi Akadémiai Levéltár 829/1865.). Alkalmanként a legkisebb dolgokba is beleszólt: 1859 elején például pontos utasításokat adott az új tagoknak küldendő diploma külalakját, az egyes szövegrészek betűnagyságát illetően (RAL 44/1858.); de az Akadémia palotája előtt álló Széchenyi-szobor mintájának kiválasztásában is perdöntő volt, mit is gondolt Dessewffy egy-egy Széchenyi ábrázolás élethűségéről (RAL 1362/1865.).

Az iratok forgatása közben az is kirajzolódott, milyen főnök is lehetett Dessewffy: a helyettes Eötvös volt az egyetlen, akit társának („elnöktársam”) s nem beosztottjának tekintett. Azok is inkább tisztelettudó, de hideg távolságtartással szemlélték őt. Ugyanakkor a pontos és lelkiismeretes feladatvégzést Dessewffy nagyra értékelte, s a nehéz helyzetbe került akadémiai kisalkalmazottak (kályhafűtőné, könyvtári szolgák, korrektorok) számíthattak segítségére. Továbbá maga is tisztában volt vele, hogy a „konok makacsság és önfejlőség”, ahogy egy magánlevelében fogalmazott, mennyire is jellemzi, ha valamilyen biztosnak érezte magát – de persze csak utólag, visszatekintve (Dessewffy levele Szőgyény Lászlóhoz, 1860. május 3. Szőgyény-Marich 1913/III/187).

Az iratok mellett arról is „szóltak”, természetesen csak az én interpretációmban, hogy Dessewffy és Eötvös, a két egykori jóbarát, majd politikai ellenfél hogyan tudott együttműködni, amikor hosszú évek után a legszorosabb munkatársakként egymás mellett találták magukat. A korábbi történeti értékelések (R. Várkonyi 1975a, 95; R. Várkonyi 1975b, 92, 95) inkább szembeállították kettejüket: Eötvöst egyfajta polgári tudományosság képviselőjének tekintették, míg Dessewffy konzervatív voltát hangsúlyozták. A politikai nézeteltérések persze nem tűntek el, amit majd az 1860-as évek politikatörténete is bizonyít, de az Akadémia vezetése sokkal inkább az egyetértés és kooperáció terepe volt mindkettejük számára. Ami persze nem jelentette, hogy egy-egy konkrét kérdésben véleményük ne térjen el, akár neheztelést is kiváltva egyik vagy másik oldalon. Láthatólag mindketten tudták azonban, a másik is legalább olyan

fontos nemzeti ügynek tekinti az Akadémia felvirágoztatását, mint saját maguk. Ugyanakkor már az 1840-es évekbeli publicisztikai csörtéik közepette is érezhető volt bizonyos különbség: míg Dessewffy igyekezett fenntartani a barátság legalább vékony szálait, Eötvös mereven elzárkózott ettől. Az 1850-es évek közepe utáni akadémiai hivatali iratok is azt mutatják, hogy Eötvös csak fokozatosan engedett fel, például lassan tért át a formális „Tisztelt Barátom” formuláról a „Kedves Barátom” megszólításra.

Az irathalmazokat „szóra bírni” nagyon inspiráló feladat, hetekre, hónapokra ad bizsergető „ahaélményeket”. A nagy felvillanyozó percek azonban inkább váratlanul törnek rá az emberre a családiasan szűk kutatóteremben ülve egy-egy forrás kézbevételekor. Ez a váratlan, nagy találatok pillanata, rábukkanni valamire, amire nem is számít az ember. S ebből is tartogat bőven feltárnivalót a Kézirattár, a már említett kitérőm az irodalomtörténet és történettudomány határterületeire jobbra ilyen percekben indultak el.

De említhetek további példákat is. Rácsodálkoztam például Lónyay Menyhért 1860/1861-es naplójának világára (Lónyay Menyhért hagyaték. Jegyzetek. Ms 5305/252.): ahogy kéznyújtásnyira hozza olvasója elé a kor politikus figuráit, az 1861. évi országgyűlés kulisszatitkait, addig soha nem hallott történetekkel és álláspontokkal. Vagy nagy élvezetet okozott rátalálni a Deák Ferenc halála után meghirdetett, Deákot dicsőítő verspályázatra beküldött költemények kézírataira is (Deák Ferenc pályaművek. Magyar Régi és új Irodalom 4-r. 99. sz.) – melyek azonnal alkalmat nyújtottak elgondolkodni azon, a legnagyobbak is milyen kiszolgáltatottak az utókor interpretációival szemben. Deák egész életében tüntetett a puritán erkölcsével és életvitelével. S még alig halt meg, máris a „magyarok Mózes”, magyar Szolón, Washington, Démoszthenész és Arisztideusz s persze a „nemzet apja” lett belőle.

De amikor a szemem-szám elállt a csodálkozástól, az a „Vachott Sándor letartóztatására és a szabadon bocsátására vonatkozó iratok” (Ms 6226/2-15.) átlapozása volt. Évtizedekkel korábban az 1850–1860-as évekbeli titkosrendőrség működésének feldolgozását célzó pályázati program keretében vállaltam a Hadtörténelmi Levéltárban az 1850-es évekbeli magyarországi haditörvényszékek iratanyagának áttekintését, ha jól emlékszem, 60-70 doboznyi iratanyagot. Az első 10 doboz után már világos volt, hogy nagyon kevés haszonnal jár majd mindez, mivel a jelenlegi iratállomány jobbra csak az ügyek összefoglalóit és az ítéletek szövegét tartalmazza. A bizonyító nyomozati mellékleteket és vallomásokat (nagyon kevés kivétellel) régen kiselejtezték, talán levéltárosok, talán még a hadsereg gondos illetékesei. Ugyan kötelességtudóan végigragtam magam a dobozhalmon, valóban csak azt találtam, ami várható volt. S akkor évekkel később hirtelen elém kerül itt, az MTA Kézirattárában egy olyan irategyüttes, amely nyilvánvalóan Vachott Sándor 1852/53. évi haditörvényszéki eljárásának iratanyaga: a 6. csendőrezred Gyöngyös környékén állomásozó 2. egységének jelentése Vachott letartóztatásáról, az otthonában tartott házkutatásról és az ott talált „veszedelmes” iratokról, beadványok a szabadon bocsátása érdekében, azokra válaszok és így tovább. A Kézirattár növekedénaplójának tanúbizonysága szerint 2001-ben Máramaroszigetről ajándékozták az Akadémiának a kéziratgyűttest!

Hogy milyen kacskaringókon keresztül kerülhetett oda, nem tudom, de az egyik állomás biztosan Bécs lehetett, mivel az államrendőrségi és a katonai (csendőrségi) iratokat a kiegyezéssel párhuzamosan gondosan kimenekítették a bécsi hatóságok Magyarországról, s azok egy része csak az első világháború után a Magyarország és Ausztria közötti államközi szerződés eredményeképpen tért vissza Magyarországra, részben a Hadtörténelmi Levéltárba, részben pedig a Magyar Országos Levéltárba. A Vachott-tal kapcsolatos iratok részletes személyleírást adnak a költőről és letartóztatásakor viselt ruházatáról, eddig ismeretlen kéziratokat tárnak elénk, s egészen más megvilágításba helyezik Vachott tragikus véghez vezető letartóztatását, mint ahogy azt irodalomtörténet-írásunk eddig más források alapján tudta.

Hogy valamely katona vagy levéltáros mentette-e meg az iratokat (bármiféle célból is) a selejtezést követő megsemmisítéstől, vagy pusztán véletlen sodorta-e a kézirat-együttest más irányokba, nem tudom. De az biztos, hogy ez volt a legmeghökkenőbb és azonnal felvillanyozó találatom a Kézirattárban az elmúlt évtizedek során. De ki tudja, milyen felfedezések várnak még rám?

Irodalomjegyzék

- Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai* (1913). Harmadik kötet, 1860–1861. Budapest: Kiadja fia.
- R. Várkonyi Ágnes (1975a). „Törvényen kívüliségben”. In: Pach Zsigmond Pál, főszerk. – Vörös Antal, szerk. *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1925–1975*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 87–89.
- R. Várkonyi Ágnes (1975b). „Polgári és nemesi, racionális és romantikus tudománypolitikai elvek ütközőjén”. In: Pach Zsigmond Pál, főszerk. – Vörös Antal szerk. *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1925–1975*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 90–97.

Szabados László képeslapgyűjteményéből

A képen a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára látszik egy 1865-ben készített metszet részletén, továbbá az MTA Könyvtára alapításának 175. évfordulója alkalmából a Magyar Posta Rt. adta ki

Forrás: Szabados László képeslapgyűjteménye, <https://real-i.mtak.hu/16508/>

Az első napi bélyegzővel ellátott képeslap hátoldalára nyomtatott bélyeg gróf Teleki Józsefet (1790–1855), a Tudós Társaság első elnökét ábrázolja Barabás Miklós festménye alapján. Teleki József adománya – 30 000 kötetes családi könyvtára – teremtette meg az MTA Könyvtárának alapjait. Barabás Miklós (1810–1898) festőművészként ugyancsak az MTA tagja volt

Forrás: Szabados László képeslapgyűjteménye, <https://real-i.mtak.hu/16508/>

TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS

A történész és egyetemi tanár Szabad György emlékezete

Memory of Historian and Professor György Szabad

Vendégszerkesztő: Erdődy Gábor

Szabad György, 1991
Forrás: a család tulajdona

Bevezetés

Introduction

Erdődy Gábor

az MTA doktora, történész, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem
erdodyg@yahoo.com

Szabad György 1924. augusztus 4-én született Aradon. A centenárium alkalmából az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (ELTE BTK) Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszéke konferenciával adózott a tudós egyetemi tanár emlékének. A rendezvény tematikájának meghatározását messzemenően befolyásolta, hogy Szabad György 2015. július 3-án bekövetkezett halálát követően két jelentős tanulmánykötet mutatta be a történetírásban és a történészszakmában elfoglalt helyét.

A Gerő András szerkesztésében megjelent összeállításban (Gerő 2016) a tanítványok (Borsi-Kálmán Béla, Csorba Csilla, Csorba László, Erdmann Gyula, Erdődy Gábor, Frank Tibor, Gergely András, Gerő András, J. Újváry Zsuzsanna, Jeszenszky Géza, Kovács István, Miskolczy Ambrus, Pajkossy Gábor, Pálmány Béla, Ress Imre) emlékeztek mesterüknek pályájuk alakulására gyakorolt meghatározó hatásáról. A Dénes Iván Zoltán által életre hívott kötet (Dénes 2018) tematikus bontásban dolgozta fel Szabad történeti önéletrajza fejezeteit (Kaposi Zoltán: „A nagybirtok-átalakulás strukturális kérdései Szabad György »A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom átterése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra« című munkájában”; Orosz István: „Szabó István és Szabad György történetírói kapcsolatáról”; Fülöp Éva Mária: „A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom agrártörténeti monográfiája a volt uradalmi központ, Tata kulturális életében”; Deák Ágnes: „»Számon tartó és példává emelő ítélkezés« – forradalom és kiegyezés metszéspontjában”; Frank Tibor: „Egy nagyszabású történelmi parabola”; Dobszay Tamás: „Szabad György és Kosáry Domokos Kossuth reformkori pályájáról”; Erdődy Gábor: „Kossuth külpolitikája 1848–1849-ben”; Miru György: „Szabad György Kossuth-értelmezése”; Gergely András: „Hanák Péter és Szabad György vitája a kiegyezésről 1960-ban”; Csorba László: „Ki lehet a jövőnek mestere?”; Hermann Róbert: „Kosáry Domokos és Szabad György vitája”; Dénes Iván Zoltán: „Értelmezők és értelmezési keretek”).

Mivel az ezt követő időszakban nem születtek Szabad György tudományos megítélését érdemben módosító, kiegészítő alkotások, az önisméltás csapdájának elkerülése jegyében a 2024. szeptember 19-én, az ELTE BTK Kari Tanácsstermében rendezett emlékkonferencia szereplői, a „tanítványok tanítványai” – az ELTE rektora, Borhy László, az Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék vezetője, Varga Zsuzsanna, valamint Szabad György özvegye, Suján Andrea ünnepi köszöntő szavait és Dénes Iván Zoltán bevezető előadását követően Csorba László és Hermann Róbert szekcióvezetők irányítása mellett – jelenítették meg iskolateremtő mesterük szakmai kisugárzását, a szabadi történetfeldolgozás továbbélését. Az emlékkonferencián a következő előadások hangzottak el (zárójelben az előadók egykori doktori témavezetői): Bárány Zsófia (Erdődy Gábor): „»A reformert erősítő élmény« – Egyházfegyelmi kérdések a reformkori Csanádi egyházmegyéből”; Farkas Katalin (Pajkossy Gábor): Kossuth Lajos és a honvédegyleti mozgalom”; Manhercz Orsolya (Gergely András): „Sem forradalom, sem kiegyezés – az uralkodó és a magyarországi politikai élet 1860–1861-ben”; Melkovics Tamás (Erdődy Gábor): „»Az eltévedt lovas« – Szabad György politikatörténeti »modellje«”; Miru György (Veliky János): „Az alkotmányosság értelmezése 1848–49-ben”; Solymosi József (Hermann Róbert): „Forradalom és kiegyezés válaszútján. Az emigráció katonai tervei a szabadságharc újrakezdésére”; Szilágyi Adrienn (Dobszay Tamás): „A 19. századi nagybirtok és birtokkormányzatok hálózata”; Tóth-Barbalics Veronika (Pajkossy Gábor): „Felsőház, főrendek, felirat 1861-ben”; Velkey Ferenc (Veliky János): „Szabad György autobiográfiái”; Völgyesi Orsolya (Pajkossy Gábor): „Eötvös József báró az utolsó rendi országgyűlés időszakában”. A rendezvényt Erdődy Gábor összegző szavai zárták.

A konferencia célja a mester előtti tiszteletadás jegyében annak bemutatása volt, hogy Szabad György örökségét vállalva és ápolva a Szabad-iskola működik. Az elhangzott előadásokból készült alábbi válogatást az eredeti szövegek továbbgondolt, kiegészített változatai alkotják.

Irodalomjegyzék

- Dénes Iván Zoltán, szerk. (2018). *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Gerő András, szerk. (2016). *A polgári átalakulásért. Emlékkötet Szabad György tiszteletére*. Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.

Nemzet és demokrácia – gondolatok/fejezetek az iskolateremtő történész és egyetemi tanár Szabad György életművéről

Nation and Democracy: Reflections and Chapters on the Life's Work of Pioneering Historian and Professor György Szabad

Erdődy Gábor

az MTA doktora, történész, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem
erdodyg@yahoo.com

Absztrakt

A tanulmány a történészprofesszor Szabad György egyetemi oktatói és történetírói pályáját követi nyomon, elemzi annak meghatározó tendenciáit, megragadja fő csomópontjait. Vizsgálja az iskolateremtő mester rendkívüli népszerűségének motivációit, magas színvonalon érvényesített szakmai és morális értékrendjének összetevőit. Kiemeli, hogy széles műveltségre alapozott látóköre hiteles küldetéstudattal párosult. Hangsúlyozza, hogy Szabad György tanítása a demokratikus és a nemzeti értékek szintézisét egyetemes kontextusban helyezte el, hazafisága a szomszédos népekkel való történelmi megbékélést a szabadság bázisán szorgalmazta. A tanulmány a kortársaival folytatott szakmai vitákat középpontba állítva rekonstruálja Szabad György szerepét a marxista tanításokkal szemben formálódó nemzeti liberális ellenkánon alapvetésében.

Abstract

This study traces the academic and historical writing career of the historian and professor György Szabad, analysing its defining trends and capturing its main turning points. It examines the motivations behind the extraordinary popularity of this master teacher and the components of his high standards of professional and moral values. It highlights that his broad-based education was coupled with a genuine sense of mission. It emphasizes that Szabad's teaching placed the synthesis of democratic and national values in a universal context, and that his patriotism promoted historical reconciliation with neighbouring peoples on the basis of freedom. Focusing on professional debates with his contemporaries, the study reconstructs Szabad's role in the formation of a national liberal counter-canon to compulsory Marxist teachings.

Kulcsszavak: nemzet és demokrácia, a történész felelőssége, helytörténetírás, determinizmus, egyetemes kontextus, szakmaiság és morál, nemzeti liberális alternatíva

Keywords: nation and democracy, the responsibility of the historian, local historiography, determinism, universal context, professionalism and morality, national liberal alternative

Tanulmányok

„Mert kérem! A származás nem bűn, de nem is érdem” – ezzel a megállapítással zárta Szabad György 1973 őszén az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (ELTE) a zsidó-emancipáció reformkori történetéről tartott, sokak által nagy érdeklődéssel kísért előadását. Örök érvényű üzenete nem csupán hallgatói számára szolgált útavalóul, történetírói munkásságának és egyetemi oktatói működésének mindvégig meghatározó ideológiai alapelemét jelentette. A diszkrimináció valamennyi formájának elutasítása sokban gyermek- és ifjúkorának személyes drámai élményeiből fakadt. Életútját alapvetően meghatározta, hogy – amint ő fogalmazott –: „Magyarnak születtem [1924. augusztus 4-én Aradon – E. G.] a trianoni döntés nyomán Romániába frissen bekebelezett földön, évszázados hazai gyökerekkel bíró zsidó vallású család tagjának az antiszemitizmus felívelése idején, és polgárnak e létforma fenyegetetté válásának küszöbén” (Gulyás 2015). A hármas identitás harmonikus összhangját családja bensőséges világa biztosította, annak érvényességét a 20. században bekövetkezett nemzeti és családi tragédiák sem kérdőjelezték meg számára. Miután édesapját a vaskárdisták életveszélyesen bántalmazták, a család 1932-ben Budapestre települt át, ahol azonban a választott hazában is felerősödő antiszemitizmus szorításában a másodrendű állampolgárrá való lefokozását feldolgozni nem tudó családfő 1941-ben véget vetett életének. A félárává lett fiatalember helyzetét tovább nehezítette, hogy gimnáziumi éveit követően az érvényben lévő, a zsidó származásúak továbbtanulási lehetőségét korlátozó *numerus clausus* megakadályozta abban, hogy felvételt nyerjen a budapesti egyetem bölcsészkarára.

A háború megpróbáltatásai Szabad György családját sem kímélték. Öt magát munkaszolgálatos táborba hurcolták, majd orosz fogságba esett, amelyből bravúros szökéssel sikerült kiszabadulnia. 1945 után történelem–könyvtár–társadalomtudomány szakos hallgatóként végezte tanulmányait. Az egyetemi képzés mellett a felesége révén örökölt mintegy 17-18 hold nagyságú, Nagykőrös határában fekvő birtokon gazdálkodott a kollektivizálás 1950-ben bekövetkezett kiteljesedéséig. Egyetemi tanulmányai befejezése után az Országos Levéltár munkatársa lett, 1950 őszétől pedig egyetemi aspirantúrában részesült, kezdetben Andics Erzsébet, majd a kutatómunka érdemi részében Léderer Emma irányításával, s a folytatásban a tanszék egyetlen párton kívüli oktatójaként agrár- és társadalomtörténettel foglalkozó kurzusokat vezetett. 1954 tavaszától az Eötvös Loránd Tudományegyetem főállású munkatársa lett, több mint négy évtizedes oktatói tevékenysége meghatározta az intézmény történetét.

Szabad György egyetemi népszerűségének motivációi

Egyetemi hallgatói éveimben (1970–1975) még úgy történt a speciális kollégiumi menetrend kialakítása, hogy az oktató meghirdette az első találkozást, ahol a jelentkezőkkel közösen meghatározta a szeminárium időpontját. Így zajlott le Szabad György Kossuth Lajos polgári demokratikus felfogását elemző kurzusának első konzultációja

az 1973/74-es tanév második szemesztere nyitányán is. A kb. 20 egyetemi hallgatónak és oktatójuknak több próbálkozás ellenére sem sikerült mindenki számára megfelelő időpontot találnia, amikor Karsai László felvetette: legyen szombaton. Szabad György szemrebbenés nélkül azonnal rábólintott: jó, de akkor reggel 8-kor. És szombatonként, reggel 8-kor mindenki ott volt, köztük többen olyanok is, akik ekkor már másik korszak mellett kötelezték el magukat, mint például Draskóczy István vagy Karsai László.

De miben is ragadhatjuk meg Szabad György rendkívüli népszerűségének motívációit, mivel vonzotta magához a hallgatókat? Egyetemi oktatóként Szabad György nagy népszerűségnek örvendett, megkülönböztetett elismerést vívott ki magas színvonalon érvényesített szakmai és morális értékrendjével. Iránytűt jelentett, amely nem csupán a múlt rejtélyeiben, hanem a jelen problémáiban is segített eligazodni, jövőbe mutató érvényességgel. Történelmi példákkal tudatosította, hogy bár a mindenkori politikai eredményes működéséhez hozzátartozik az alkalmazkodás, Madách Imre politikai hitvallomását idézve emlékeztetett rá, hogy „vannak általános elvek [...], melyeket még hasznosság tekintetéből is feladni tilos, melyek elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat” (Szabad 1973, 365). Személyes példájával bizonyította, hogy kiemelkedő szakmai karriert futhat be akkor is, ha nem tesz elvtelen engedményeket az elnyomó rendszernek. Határozott kiállásával és történelmi tapasztalatokkal érvelve érzékeltette, hogy egyetlen diktatúra sem tart örökké, az értelmiségi feladata pedig a kilátástalannak tűnő helyzetekben is életben tartani a reményt, s a pozitív alternatíva felmutatásával felkészíteni környezetét egy esetleg kínálkozó kedvező történelmi esély megragadására. Aktuálpolitikai megnyilvánulásokról azonban következetesen és nagy önfegyelemmel távol tartotta magát, s az ilyen tartalmú közeledéseket egyik legendássá váló mondásával – „hát kérem” – hárította.

Szabad György karizmatikus személyisége, széles műveltségre alapozott európai látóköre, hiteles küldetésstudattal párosuló, szenvedélyes, a reformkori liberális értékrendből kiteljesedő kossuthi polgári demokratikus örökség, valamint a magyar nemzeti tradíciók melletti elkötelezettsége generációk egész sorát ragadta magával. Kossuth Lajos pályáját nyomon követve fogalmazta meg a demokratikus és a nemzeti értékek szintézisét egyetemes kontextusban elhelyező tanítását, a szomszédos népekkel a szabadság bázisán történelmi megbékélést szorgalmazó hazafiságát. Az öncélú harsány nemzetieskedést elutasítva ugyanakkor arra figyelmeztetett, hogy a demokratikus alapértékeket nélkülöző legelszántabb patrióta törekvések is károsak és veszélyesek lehetnek a valódi nemzeti érdekekre nézve.

Vonzó volt mindenekelőtt személyes hitele, magatartásában a hallgatói iránt érzett szolgálat megnyilvánuló ethosza. Az egyetemi autonómia mellett elkötelezett oktatóként a humboldti modellt érvényesítve hivatása értelmét nem a történelmi tényanyag egyszerű megtanításában, öncélú elsajátíttatásában, hanem az önállóan gondolkodó és cselekvő szuverén személyiség kibontakozásának előmozdításában határozta meg. Személyes beszélgetések során tanításának lényegét a következőképpen foglalta össze: „Az a korunkban nagyon is sokoldalúan bizonyított igazság, hogy értelmiségivé

nem a diploma, hanem az alkotóképes szellemi önállóság tesz, a történészképzésben is feltétlenül megkívánja, hogy az egyetemi tanulmányok ne merüljenek ki tények és módszerek olyannyira szükséges megismerésében, illetve pusztá reprodukálásukban” (E. Csorba 2016, 152). Hallgatóiban az együtt gondolkodó társat kereste szemináriumain, az általa vezetett tudományos diákkör foglalkozásain, személyes beszélgetéseiben, akár még vizsgáztatóként is. Személyes példájával jelenítette meg a folyamatos kutatómunka és az eredményes oktatói tevékenység egységét, érzékeltetve, hogy a sikeres tanári pálya elválaszthatatlan a magas színvonalú tudományos teljesítménytől.

A történészprofesszor hivatásáról és felelősségéről, a tudományos diákkörök szerepéről, a helytörténetírásról

Az egymást követő nemzedékek szakmai és morális felkészítését Szabad György a történészprofesszor hivatásából következő kiemelkedő feladatának tekintette. Hitvallását a történész felelősségéről a fiatal történészek írásait közlő *Tiszatáj* hasábjain fogalmazta meg (Szabad 1974, 3–7). Kiemelte az etikai és szaktudományi követelmények egybeesésének, harmóniájának szükségességét, a szakmai felkészültség és az erkölcsi felelősségérzet, valamint a hivatástudat szétválaszthatatlanságát. Hangsúlyozva, hogy a történetírás nem lehet aktuálpolitikai célok kiszolgálója, elutasította a heroizálás vagy az öncélú deheroizálás, továbbá a leegyszerűsítő kisajátítás sokszor visszatérő gyakorlatát. A felelősségteljesen működő történész tudatformáló szerepére emlékeztetve óvott a megfellebbezhetetlennek szánt megállapításoktól, és különös jelentőséget tulajdonított a fontos történelmi döntéseket hozó szereplők számára kínákozó alternatívák bemutatásának. A hiteles történész további attribútumai közé sorolta az önkorrekcióra való képességet, a korábbi álláspont megváltoztatásának vállalását, a tudományos polémia „becsületes megvívását”.

„Minden mesterséggel bíró embernek, így a tudomány minden munkásának, a történésznek is elsőrangú feladata az utódnevelés [...] Az utánpótlás nevelésében a legnagyobb felelősség az oktatás, a felsőoktatás irányítóié” – állapította meg örök érvényű üzenetében, és elsőrendű követelményként sürgette a fiatal diplomások kibontakozási lehetőségeinek biztosítását (Szabad 1974, 6). Megkülönböztetett fontosságot tulajdonított annak, hogy a fiatal kutatójelölt mentesüljön a csoportok, irányzatok, személyek „lecsatlakoztató nyomásától”, s arra biztatta a fiatal nemzedéket, hogy bátran hárítsa el az epigonizmus kísértését, ugyanakkor vállalja is a rendelkezésre álló pozitív örökség „valós elemeit”.

Szabad György a pályakezdő fiatalok képzésében kiemelkedő fontosságú fórumnak tekintette a tudományos diákköröket, és jelentős szerepet vállalt kari működtetésükben. A Suján Andrea által – Szabad György még publikálatlan kéziratosa hagyatéka alapján – készített összefoglalóból megtudható, hogy a fiatal oktató I. Tóth Zoltán dékántól kapott megbízást az 1954/55-ös, valamint az 1955/56-os tanévben az ELTE Történettudományi Kar tudományos diákköreinek vezetésére. Három éven át tartó

működése során arra törekedett, hogy „a diákkör ne süllyedjen a szemináriumi munka második előadó helyévé”, s fórumain csak olyan előadások hangozzanak el, amelyek önálló kutatómunkán, forrásfeldolgozáson alapulnak. Úgy vélte, hogy a diákkörök az előadások és az új történelmi munkák megvitatása révén a szabad tudományos viták fórumává válhatnak. Törekvéseinek azonban nem tudott teljes mértékben érvényt szerezni. Az 1955 áprilisában megrendezett I. Országos Tudományos Diákköri Konferenciára a bírálóbizottság az általa javasolt kari diákköri dolgozatok közül az ideológiailag vezérelt vagy tudományos szempontból marginális témákról szólókat részesítette előnyben, miközben több önálló kutatáson, forrásfeldolgozáson alapuló dolgozat (pl. Gedai István és Gunst Péter pályamunkája) előadását nem tette lehetővé.

Az 1956. évi forradalom és szabadságharc leverését követően az egyetemi „rendteremtés” jegyében Szabad Györgyöt eltiltották a diákköri tevékenység folytatásától, újjászervezésétől (Szabad 2017, 83). Az újrakezdés lehetősége az 1970-es évek elején teremődött meg, amikor Szabad élére állt a diákköri szakmai fórumok újjászervezésének, és Pajkossy Gábor, Gerő András, Erdődy Gábor, valamint a titkári feladatkört is betöltő Csorba Csilla kezdeményezésére elvállalta az 1972-ben megalakult Újkori Magyar Történelmi Diákkör vezetését. A későbbiekben Csorba László csatlakozása jelentős minőségi erősítést jelentett. Szabad György az első hívó szóra igent mondott, de jelezte, hogy az ötlet megvalósításához szükség van a tanszékvezető engedélyére. Elmentünk Pölöskei Ferenc professzor úrhoz, aki egy elsőre meglepőnek tűnő megjegyzés mellett nyilvánította ki egyértelmű támogatását: „Jó, akkor Galántai elvtárs, Siklós elvtárs és Szabad elvtárs is alakít egy TDK-t”. Hamar ráébredtünk azonban a válasz mögött meghúzódó bölcs taktikai megfontolásra: az előzmények alapján Szabad György egymagában, párhuzamos szerveződések nélkül nem lehetett újra egy diákkör vezetője. Más kérdés, hogy Galántai és Siklós professzor urak valószínűleg nem is tudtak a fejleményekről, vezetésük mellett diákkör nem jött létre. A Szabad György által irányított csapat viszont nagy lelkesedéssel folytatta munkáját, s tagjai produkcióit az 1973., illetve 1975. évi nyíregyházi, illetve debreceni országos diákköri konferencián jelentős díjakkal jutalmazták.

Történetírói munkássága során Szabad György nagy jelentőséget tulajdonított a helytörténetírás magas színvonalú művelésének. Kiemelte az országos történet és a helytörténet közötti munkamegosztás fontosságát, de bírálta mechanikus alkalmazását. Elutasította, és „primitív dedukciónak” minősítette azt az eljárást, amely pusztán illusztrációként használva a helyi adatokat megelégszik az országos történelmi fejlődésmenetről kialakított sémába való „behajigálásukkal”. Pártolta az egészséges lokálpatriotizmus erősítésére irányuló kezdeményezéseket, de figyelmeztetett a helyi értékeket túlbecsülő s a hibákat elhallgató „vulgáris lokálpatriotizmus” veszélyeire. A helytörténetet a történettudomány speciális szakágának tekintette, amely a helyi keretek között kialakult történelmi képződmények szakszerű feltárással és bemutatásával hozzájárulhat az országos történetírás megállapításainak érdemi megerősítéséhez vagy éppen módosításához, újragondolásához. A helytörténelmi és az országos történelmi kutatómunka megfelelő kooperációjában jelölte meg annak biztosítékát, hogy

ne csapjon át „a konkrétság provincializmusba, a kíváncsi általánosítás sematizmusba”. A megfelelő gyakorlat kialakításában kulcsszereplőnek nevezte a levéltárosokat, akik „örzői, sőt feltárói és feldolgozói is a legfontosabb történeti forrásanyagoknak”, és küldetésükként jelölte meg, hogy „céltudatos befolyásolói, sőt irányítói legyenek” a monografikus igényű helytörténeti munkálatoknak (Szabad 1973, 34–38).

A jelentős személyes tapasztalatok birtokában megfogalmazott filozófia gyakorlatba való átültetése érdekében Szabad György már oktatói pályája korai szakaszában fontos kezdeményezések élére állt. Meghatározó szerepe volt az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1962 tavaszán (a korábbi években végzett 70-80 középiskolai tanár és néhány hallgató részvételével) megalakult Új- és Jelenkori Helytörténeti Munkacsoport létrehozásában, majd 1970 őszén a Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztálya életre hívásában. A szakosztály elnökeként a helytörténet funkcióját a következőképpen határozta meg: „a kellő szinten művelt helytörténet-kutatás a történettudománynak [...] a többivel egyenrangú szakága [...]”. A helytörténet-kutatásnak mint a helyi keretek közt kialakult szerves történeti összefüggések vizsgálatára hivatott szaktudománynak nem az a feladata, hogy adalékokat, még kevésbé az, hogy kuriózumokat szolgáltatson a történettudomány szakágai, illetve szintézisei számára. Éppen ellenkezőleg, az a feladata, hogy olyan teljes átfogásra törekvő fejlődésvizsgálatokat folytasson, amilyenek csupán a helyhez kötött, szerves kötésekkel egybefűzött társadalmi képletek és intézmények mikrokozmoszainak a mozgásterében végezhetők el” (Kövér 2025, 199). Kövér György kiemelt jelentőséget tulajdonít annak, hogy Szabad György komoly kísérletet tett a társadalomtörténeti tematika beépítésére az egyetemi oktatásba, amit a gazdaság- és társadalomtörténeti témakörökben szakmai irányítása alatt megszületett szakdolgozatok és doktori értekezések magas száma is érzékeltet (Kövér 2025, 199–204).

A sztálinista tudományos diktatúra világában

Tudományos polémiaiak megvívására pályafutása során az 1950-estől aspirantúrában részesülő, 1954 tavaszától az Eötvös Loránd Tudományegyetem főállású munkatársaként működő Szabad Györgynek gyakran nyílt lehetősége, még ha egyes ellenfeleinek stílusa olykor meglehetősen távol állt is a „becsületesség” normáitól. Az 1950-es évek elejétől kiteljesedő marxista-leninista-sztálinista tudományos diktatúra a történetírás kíváncsi tartalmát is meghatározta, s a korrekt és érdemi munkálkodáshoz ragaszkodók szakmai mozgásterét messzemenően behatárolta. Míg a kényszerpályák és csapdahelyzetek elől menekülve Barta István a hatalmas jelentőségű Kossuth-forráskiadványok világába, Szabad György az uradalomtörténet-írásba menekült.

Kétségtelen, hogy Andics Erzsébet befolyása hatékony védőhálót jelentett aspiránsa és későbbi tanszéki beosztott munkatársa számára a nemzeti kommunista támadásokkal, majd az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követő megtorlásokkal szemben. A sztálinista propaganda művelői ugyanis igyekeztek a maguk számára hasznosítani az általuk demokratikus alapelemeitől megfosztott, meghamisított

Kossuth-kép nemzeti elkötelezettségű üzenetét. Szabad György életművének mindig meghatározó alapvonása azonban, hogy nem tett gesztust a dogmatikus marxista elvárásoknak, és a kényszerítő törekvésekkel következetesen szembehelyezkedve sosem írt le nemzeti demokratikus felfogásával ellentétes megállapításokat.

Szabad György 1955 őszén védte meg „A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra” című kandidátusi disszertációját. 1957-ben megjelent, hatalmas forrásanyagot feldolgozó munkája az 1820-astól az 1870-es évekig kíséri nyomon a történelmi átalakulás folyamatát. A valóságos csapattmunka dimenzióit felidéző, a vizsgált latifundiumot a földesúri és paraszti gazdaság egységében bemutató (sokban Wellmann Imrének a gödöllői Grassalkovich-uradalomról készült elemzésére rímelő) műben egy jól működő, piacorientált, 1848 előtti majorsági gazdálkodás képe bontakozik ki. Amint arra Kaposi Zoltán kiváló elemzésében rámutatott (Kaposi 2018), az újszerű és bátor, a kortárs elvárásoktól eltérően nem a porosz utas fejlődés dogmáját igazoló és az osztályharcos szólásokat következetesen mellőző ábrázolás a paraszti társadalom sokoldalú tagoltságát és belső megosztottságát rekonstruálta, s példákkal illusztrálta, hogy a szegények sorsa nem mindig volt reménytelen, az elnyomott parasztságról megfogalmazott korabeli osztályharcos kritikánál árnyaltabb képet festett. Mindez azonban nem jelentette a jobbágyszabadítás végrehajtása nyomán az 1853 után lezajlott perek során jelentős földvesztést elszenvedő parasztság, különösen a zsellérek iránt érzett empátia mérséklődését. Megítélésem szerint Szabad György megfogalmazásaiból mindenekelőtt a kossuthi *Pesti Hírlap*nak a jobbágyok sanyarú helyzetét szenvedélyesen ostromozó, de távolról sem a marxista osztályharcos megközelítés árulkodó nyomai köszönnek vissza.

A hazai agrártörténeti kutatásokban inspiráló szerepet betöltő monográfia az 1930-as években kibontakozó Domanovszky-iskola legjobb hagyományait elevenítette fel és fejlesztette tovább. Megjelenése kapcsán a politika által ellenforradalmárként, a népi demokrácia ellenségeként megbélyegzett Szabó István, akit tudományos teljesítménye, erkölcsi tartása és hatalmas forrásfeltáró munkássága alapján Szabad György megkülönböztetett elismeréssel tisztelt, megjegyezte: „nagy magyar történetíró született” (Orosz 2018, 35).

A forradalomban

1956 nyarán Szabad György aktívan részt vett a Petőfi Kör ülésein. Az október 23-án lezajló tüntetésen az ELTE menetének egyik szervezőjeként haladt az élen. Aktív és felelősségteljes szerepvállalása – szoros együttműködésben I. Tóth Zoltán dékánal és Varga János történész kollégájával – meghatározó mértékben alakította a Bölcsészettudományi Kar részvételét a forradalmi folyamatban. Az október 30-án megalakult Oktatók Ideiglenes Forradalmi Bizottságának tagjaként élen járt a korábban politikai okok miatt eltávolítottak – közöttük későbbi szenvedélyes bírálója, Kosáry Domokos – rehabilitációjának kezdeményezésében (Szabad György 1956-os szerepvállalásáról lásd Szabad 2017, 63–77).

Az újmarxisták célkeresztjében

A forradalom és szabadságharc leverését követően Szabad Györgyöt oktatóként és történészként egyaránt folyamatos támadások érték, de a személyes megtorlást elkerülte. A dogmatikus marxizmus „darutollas marxizmusát” bíráló, ún. „újmarxisták” a szerintük „déliabókat kergető kossuthianus felfogás” elutasítását és a „kiegyezés realpolitikai értelmezését” állították érvelésük középpontjába. A támadások fő céltáblájaként bírált és a provinciális romantikus nacionalizmus utóvédharcosaként feltüntetett Szabad György a „józan” deáki gondolkodás dicséretéből, a megszálló idegen hatalommal kötött kompromisszum igenléséből a kádári politika igazolásának szándékát olvasta ki. A kibontakozó szakmai vitában elutasította a kiegyezést elkerülhetetlen és szükségszerűen bekövetkezett történelmi adottságként értelmező felfogást. A marxista magyarázatok szemléleti determinizmusával az alternatívák sokszínűségét állította szembe, és az egyén történelemformáló szerepét kidomborítva elutasította az utólagos tudás magaslatából való ítélkezés gyakorlatát (Gergely 2018).

„Forradalom és kiegyezés válaszfútján” – Szabad György akadémiai doktori védése

1965 nyarára elkészült a „Forradalom és kiegyezés válaszfútján (1860–1861)” című nagymonográfiája, amelyet egy „forradalomba át nem ment forradalmi válság anatómiájaként” definiált (a forradalmi helyzet szabadi értelmezéséről lásd Deák 2018, 67). Könyv alakban a kiegyezés centenáriumának évében, 1967-ben jelent meg, amit két évvel később tartott nagydoktori vitája során a Kossuthot a nemesi mozgalmat idealizáló szerepben értelmező Kosáry Domokos a nacionalizmus feltámasztására irányuló kísérletként értékelt. Opponensi bírálatában felrótta a jelöltnek, hogy „nem tulajdonít megfelelő jelentőséget” a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulásának, és „figyelman kívül hagyja”, hogy a függetlenségi háborúban rejlő kockázatoktól tartó nemesség döntésekor társadalmi pozíciói és nemzeti hegemoniája biztosítását helyezte előtérbe (vö. Romsics 2025, 386). Az 1970-ben egyetemi tanárnak kinevezett Szabad György nemzet és demokrácia összetartozását hangsúlyozta, s a különböző fórumokon visszatérően leszögezte, hogy a demokráciát a nemzet érdekeire való hivatkozással sem lehet korlátozni. 1987-ben a Magyar Demokrata Fórum zászlóbontó rendezvényén elmondott lakiteleki beszédében örök érvényű üzenetként kifejtette: „a magyarság múltjának igazi felívelését mindig [...] a demokratikus és a nemzeti törekvések összhangjának létrehozása teremtette meg [...]. És fordítva: ha a kettő konfliktusba kerül egymással, akkor állnak elő a nemzet nagy válságai” (Agócs 1991, 61; a nemzeti és demokratikus szétbonthatatlan egységéről lásd még Kónya 2016, 49).

A Magyar Tudományos Akadémián 1967. október 27–28-án lezajlott Szabad György akadémiai doktori nyilvános védése, amelynek menetét Dénes Iván Zoltán részletekbe menő pontossággal rekonstruálta (Dénes 2018, 246–255). Az akadémiai

doktori védések történetének példátlan fejezetét jelentő rendezvény során Szabad György ellenfelei/ellenségei a dualista parlamentarizmus történetéből jól ismert obstrukció fegyverét is bevetették. Az esemény különleges jelentőségét mutatta, hogy az ülésről készült jegyzőkönyvet bekérte az MSZMP Központi Bizottsága is. Hozzászólásában Siklós András tanszéki kollégáját nem marxista, hanem polgári történésznek nevezte (tegyük hozzá, hogy ellenséges szándékától függetlenül egyébként teljes joggal), miközben Lukács Lajos mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy a szerző a társadalmi mozgalmakat nem osztálytartalmukhoz mérve minősíti, és különösen szembetűnő hiányosságának nevezte, hogy nem Marx és Engels Kossuth-kritikájára épít.

Szabad Györgynek a marxista megfogalmazásoktól óvatos távolságot tartó gondolkodására már kandidátusi disszertációjának egyik opponense, Pach Zsigmond Pál is felhívta a figyelmet, amikor rámutatott, hogy a szerző nem használja a „porosz fejlődés” fogalmát. Az új egyetemi tankönyvről rendezett vitasorozat keretében 1957-ben Lackó Miklós pedig azt kifogásolta, hogy Szabad „teljesen mellőzi a marxista terminusokat” (Kövér 2025, 183, 195). Az idézett megállapítások tükrében Siklós András megsemmisítőnek szánt kritikus értékelése nem nevezhető a történettudományban előzmények nélküli minősítésnek.

Szabad György és Kosáry Domokos vitája 1.

Az akadémiai védést követően elmélyülő vitában – amint arra Hermann Róbert rámutatott – a közjogi radikalizmust szenvedélyesen elutasító, Szekfűt marxizálva a determinista pozíciót újrafogalmazó Kosáry Domokos kritikai érvelése középpontjába azt a több szempontból is pontatlan feltételezést állította, miszerint a szabadságharc során a nemzetiségi parasztsággal szembekerülő magyar nemesség politikáját 1849-et követően az elszenvedett sokkhatás határozta meg. Azaz az 1861-ben lejátszódó kedvezőtlen fordulat során a nemzetközi helyzet romlása mellett mindenekelőtt a nemzeti és társadalmi hegemoniáját féltő hazai nemesség zömének politikai gondolkodását meghatározó alaptendencia érvényesült. A „nemzeti illúziókat” elvető „realista önismeret” nevében fellépve a szerinte a nemesi nacionalizmus régi eszményítését felújító vitapartnerével szemben Kosáry Domokos az objektív adottságok törvényszerű érvényesülésére hivatkozott. Vele szemben Szabad György a történelmi alternatívák meglétét hangsúlyozta, s az általa plasztikusan ábrázolt differenciált nemességen belül a nemzeti és a társadalmi kérdésekben egyaránt kiéleződő ellentéteket bemutatva hatékonyan lépett fel Szekfű Gyula konzervatív antiliberalis hanyatlástörténetével, a dogmatikus sztálinista, valamint a hatvanas évek kiegyezéspárti marxista felfogásával szemben (Hermann 2018; vö. Miru 2018, 155–157).

A dogmatikus sztálinista felfogás kritikáját megfogalmazó Szabad György által megrajzolt Kossuth-kép pozitív üzenetének Deák Ágnes mindenekelőtt a demokráta-patrióta nemzeti örökség középpontba állítását minősíti. A neoabszolutizmus/önkényuralom koráról írt műveit értékelve méltatja gazdaság- és társadalomtörténeti

összefoglalóit, a nemzetiségi kérdést részletesen tárgyaló megközelítést. Kritikusan utal ugyanakkor arra, hogy a hazai politikusok szűkkeblűségét folyamatosan bíráló kossuthi állásponttal azonosulva Szabad György érdemi válasz nélkül veszi tudomásul, hogy a kossuthi alkotmánytervben felvázolt demokratikus megyei önkormányzati keretek között biztosított jogokat a magyar integritás továbbétetését elutasító nemzetiségi vezetők nem tekintették tárgyalási alapnak. Bírálja továbbá a szabadi megközelítés szerinte „egyoldalú Magyarország-központúságát” (Deák 2018, 76, 81).

Szabad György és a Molnár Erik-vita – a nemzeti-liberális ellenkánon alapvetése

Nagymonográfiája írása közben az 1956 élményétől motivált hivatalos politika ösztönzésére bontakozott ki 1959–1963 között az ún. Molnár Erik-vita, melynek kezdeményezője hadat üzent a „romantikus nacionalista” felfogásnak, s a marxista történetiszemlélet „burzsoá nacionalizmustól” való megtisztítását hirdette. Az osztályharcot középpontba állítva a „kettős lelkű” liberális nemességet és a „nemzetáruló” arisztokráciát ostromozó, a polgári demokratikus jellegétől megfosztott Kossuth történelmi szerepét meghamisító, a dogmatikus marxizmus szabadságharcos felfogásának felülvizsgálatát követelő irányadás a függetlenségi küzdelmeket a nemesi kiváltságörzés szintjére fokozta le. Kétségbe vonta 1848 demokratikus jellegét és a Habsburg Birodalom megkerülhetetlenségét hangsúlyozta. A polémia folytatásaként Király István 1973-ban „Hazafiság és internacionalizmus” címmel megfogalmazott állásfoglalása rehabilitálta a függetlenségi hagyományokat, s azokat immár a szocialista hazafiság előtörténeteként elemezte. A felvetett kérdések megvitatására rendezett vácrátóti vitaülésen Szabad György – amint arra Dénes Iván Zoltán rámutatott – a „sem Révai, sem Molnár” álláspontjára helyezkedett, és „a sematizmus és dogmatizmus váltógazdaságának meghaladására” szólított fel. Állásfoglalásával és történetírói munkásságával a magyar progresszív patrióta örökség képviselőjeként elzárkózott a marxista kánonok küzdelmében való részvételtől, és legkiválóbb kollégáival (többek között Barta István, Hajnal István, Szabó István, Trócsányi Zsolt, Urbán Aladár, Varga János, Várkonyi Ágnes) összhangban kezdeményezően járult hozzá a nemzeti liberális narratíva, az alternatív ellenkánonképzés alapvetéséhez (Dénes 2018, 244–245; vö. Miru 2018, 154–155; Romsics 2025, 349).

Kossuth politikai pályája

A szabadi életmű kiemelkedő állomását jelentette a *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében* címmel 1977-ben megjelent könyve, amelyet a szerző az 1970-es évekbeli kutatásai melléktermékének nevezett ugyan, valójában azonban – amint arra Dobszay Tamás rámutatott – életműve egyik legnagyobb hatású, Kossuth és a 19. századi magyar történelem értelmezésében megkerülhetetlen

alkotásának bizonyult. Elemzésében Dobszay hangsúlyozta (Dobszay 2018), hogy a Kossuth történeti szerepének értékelésében alapként bizonyuló kötet a korábbi korok ábrázolásaival szemben új, a nemzeti polgárosodás programját szolgáló Kossuth képét jelenítette meg. A Kossuth személyét illúziókat kergető romantikus nemzeti hősként vagy éppen felelőtlenül politizáló provinciális nacionalistaként látató beállításokkal ellentétben Szabad György azt a politikust mutatta be, aki nemzete helyét a szabad európai népek családjában jelölte meg, és a magyarországi polgári átalakulás és a nemzeti önrendelkezés programját az európai liberális minták és a nemzeti történelmi tradíciók szintézisének megalkotásával fogalmazta meg. Szabad újfajta Kossuth-képe úttörő jelentőséggel bírt a szekfűi felfogás, valamint az 1946-ban megjelent kiemelkedő színvonalú monográfiájával a szakszerű Kossuth-kutatást megalapozó Kosáry Domokos értelmezésének meghaladásában (Kosáry Domokos *Kossuth Lajos és a reformkor* című könyvéről lásd Miru 2018, 144–145).

Szabad György és Kosáry Domokos vitája 2.

Kosáry Domokos a kiegyezést történelmi szükségszerűségnek, a dualista rendszert az általa determinisztikusnak ábrázolt külpolitikai feltételekből következően egyetlen realitásnak tekintette, ami alapvetően befolyásolta Kossuth reformkori szereplésének értékelésében. A kettős lelkületű forradalmár ikonját megrajzoló Révayt felidézve Kossuthot a rendiségből kiemelkedő, de ahhoz több szálon ragaszkodó politikusként láttatta, akinek külpolitikai gondolkodását (mindenekelőtt 1848–49-es politikáját) a nacionalista szűklátókörűség határozta meg. A Kossuth-portré megalkotása során – amint arra Dobszay Tamás rámutatott – eltekintett a fiatal ellenzéki politikus 1833-ban megírt, az alkotmányos önrendelkezés és a kötelező örökváltság elengedhetetlen szükségszerűségére rámutató tanulmánya megemlézésétől, s hasonlóképpen negligálta 1844. augusztus 27-én elmondott, a felelős parlamentarizmus mellett magát a nyilvánosság előtt is elkötelező beszédét. Az 1840-es években kibontakozó vitában egyoldalúan a centralistáknak tulajdonította a parlamentáris kormányzat tézisének megfogalmazását és képviselőségét, összességében kisebbítve Kossuth érdemeit a liberális reformprogram kidolgozásában. Szekfűhöz hasonlóan a felmutatott hiányosságokat Kossuthnak a rendies sérelmi ellenzékiességhez való erős kötődésére vezette vissza, és pozitív ellenpéldaként Széchenyi Istvánt és Eötvös Józsefet mutatta fel. A két politikust egyenesen a bécsi abszolutizmus és a kossuthi demokratikus liberális program között szerinte létező 3. alternatíva képviselőiként méltatta (Dobszay 2018, 98–105).

Elemzésében Dobszay Tamás hangsúlyozta, hogy a Kossuth működésével kapcsolatos kritikus észrevételeit sem elhallgatva Szabad György rámutatott: a feudális megyéről megsemmisítő kritikát megfogalmazó, a polgári modernizált megye mellett elkötelezett Kossuth „hiányosságai” távolról sem gondolkodása feltételezett rendies korlátaiból fakadtak. Taktikai visszafogottsága a polgári átalakulás levezenylésére hivatott „nemesség tűrőképességének” figyelembevételéből, az érdekegyesítő politika sikerének érdekében kötött kompromisszumokból következett, aminek eszmei

és politikai fogyatékoságként való bemutatása „hibás és indokolatlan”. Kiemelte, hogy Kossuth a liberális etatista felfogással ellentétben az egyéni és a közösségi-társadalmi szabadság összekapcsolásával az egyéni szabadságjogok lehető leghatékonyabb kiterjesztését szorgalmazta. „Nemzetteremtő polgári nacionalizmusa” egyesült a társadalmi emancipáció igényével, a demokratikus jogkiterjesztés követelményével. „Municipalizmusa felvillantotta a nemzetiségi törekvések megyei keretek közötti kanalizálásának lehetőségét”, nemzeti/nemzetiségi politikája társadalompolitikájával szoros egységben magában rejtette a „nemzetiségi érdekegyesítés” megteremtésének esélyét (Dobszay 2018, 106–108).

Szabad György és Hanák Péter polémiája

Szabad György történész társaival folytatott vitái közül megkülönböztetett jelentőséggel bírt polémiája Hanák Péterrel. Vitapartnere szembefordulva a kiegyezést gyalázatos alkuként, nemzetárulásként megbélyegző kommunista nacionalista tanítással az MTA Történettudományi Bizottságának 1960 decemberében a dualizmus kora történetéről rendezett vitájában egyaránt fellépett a „historizáló dogmatizmus”, valamint a „kuruckodó hagyomány” ellen, s a kiegyezést – bár annak hosszú távú végzetes következményeit is elismerte – „elkerülhetetlen, egyedül lehetséges és szükségyszerű reális kompromisszumnak” nevezte (Gergely 2018; vö. Miru 2018, 151–152; Deák 2018, 60).

Az 1969-ben megtartott akadémiai védés Szabad-ellenes kirohanásokkal tarkított túlfűtött hangulatában higgadt hangvételű hozzászólásában Hanák Péter megállapította, hogy a szabadi rekonstrukció több fejlődési lehetőséget vázolt fel, a kossuthi program potenciális hívei azonban alulmaradtak. A sikerhez szükséges érdekegyesítés feltételei ugyanis alapvetően eltértek az 1848-as adottságoktól, mivel a feudalizmust 1861-re már felszámolták, s immár a feudális maradványok megszüntetése került napirendre. A magyar vezető réteg többsége ugyanakkor nem kívánta a Monarchia felbomlását. Gergely András bírálata szerint Hanák Péter valójában a kiegyezés új, neomarxista értékelését vezette be, alternatívákkal operált, hogy jogosultságukat kétségbe vonva bebizonyítsa, nincs alternatíva. Hozzászólásában Szabad György elfogadta a kiegyezés reális kompromisszumként való értékelését, de szükségyszerűségét és elkerülhetetlenségét határozottan visszautasította. Kiemelte, hogy a kiegyezés politikai erők produktumaként jött létre, azaz nem objektív eredők következménye, nem fátum volt (Gergely 2018, 180).

1973-ban publikált historiográfiai áttekintésében – amint arra Csorba László rámutatott – Hanák Péter kifejtette, hogy a kiegyezés elkerülhetetlenségéről és szükségyszerűségéről felállított korábbi tézise nem volt mentes az elvontságtól és a doktriner-ségtől, továbbá Szabad György álláspontjához közeledve megállapította: a kiegyezés „nem eleve az egyedüli alternatíva volt, hanem feltételei a korszak kiélezett társadalmi és pártküzdelmei során fokozatosan érlelődtek meg” (Csorba 2018, 192). *1867 – európai térben és időben* címmel Somogyi Éva által sajtó alá rendezett posztumusz kötetében

Hanák Péter rámutatott: „1860 végén a radikális függetlenségi értelmezés nem volt pusztán csodavárás, önáltatás, hanem nagyrészt a nemzetközi realitások számbavételén alapult. [...] Az évtizedes vágyakat reális tények avatták meggyőződéssé, a korabeli politikai gondolkodás külpolitikai axiómájává.” Majd mintegy Kosáry Domokos álláspontjával vitázva hozzátette: „1848 tavaszán egy történelmi pillanatra reális esélynek látszott az Olaszországból kiszorított, illetve az egységes Németországhoz csatlakozó Ausztria helyén a történelmi Magyarország feltámasztása. [...] Az 1859 nyaratól 1860 végéig tartó másfél év reális lehetőséggel biztatta a radikális irányzat számvetéseit” (Hanák 2001, 48–49, 83).

A Szabad–Hanák kapcsolattörténet „záró epizódja”, a Szabad György által elengedhetetlen történetírói tulajdonságként megjelölt önkritikai készség elegáns gyakorlása önmagában is érzékelteti, mekkora hatással volt Szabad György nemcsak hallgatói, hanem kortársai gondolkodásának alakulására is.

A rendszerváltoztatás élharcosa

A történelem igazi ajándékát jelentette Szabad György számára (is), hogy az általa képviselt nemzeti demokratikus eszmék megvalósításának történelmi esélye alkotóereje teljében megadatott. A Magyar Demokrata Fórum politikáját meghatározó aktivitással vett részt a rendszerváltoztatás kibontakoztatásában, az európai szabad népek családjába visszatérő független magyar polgári jogállam megteremtésében. Antall József miniszterelnök elkötelezett szövetségeseiként 1990–1994 között a Magyar Országgyűlés elnöke volt. Mindeközben a nyugdíjkorhatárt elérve 1994-ben professor emeritusnak nevezték ki, 1998-ban pedig a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választották. 2006. március 15-én tudományos életművéért Széchenyi-díjjal tüntették ki.

Szabad György 2015. július 3-án távozott az élők sorából, feleségét, Suján Andreát, leányát, Júliát és egy kiemelkedően sikeres történetírói, egyetemi oktatói pályát hagyva örökségként az utókorra. Ravatalánál kérésére a „Szózat”-nak az élete lényegét magyarázó, s az utókornak szánt üzenetét közvetítő soraival búcsúztatták: „A nagy világon e kívül / Nincsen számodra hely; / Áldjon vagy verjen sors keze: / Itt élned, halnod kell.”

Irodalomjegyzék

- Agócs Sándor, szerk. (1991). *A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek 1987. szept. 27.* Budapest–Lakitelek: Antológia Kiadó – Püski Kiadó.
- Csorba László (2018). „Ki lehet a jövőnek mestere?” In: Dénes Iván Zoltán, szerk. *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága.* Budapest: Ráció Kiadó, 191–211.
- Deák Ágnes (2018). „Számon tartó és példává emelő ítélkezés» – forradalom és kiegyezés metszéspontján”. In: Dénes Iván Zoltán, szerk. *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága.* Budapest: Ráció Kiadó, 57–81.
- Dénes Iván Zoltán (2018). „Értelmezők és értelmezései keretek”. In: Dénes Iván Zoltán, szerk. *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága.* Budapest: Ráció Kiadó, 243–270.

- Dénes Iván Zoltán, szerk. (2018). *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Dobszay Tamás (2018). „Szabad György és Kosáry Domokos Kossuth reformkori pályájáról”. In: Dénes Iván Zoltán, szerk. *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Budapest: Ráció Kiadó, 91–109.
- E. Csorba Csilla (2016). „De keblemben... él s fog élni halálomig a kötelesség érzete”. In: Gerő András, szerk. *A polgári átalakulásért. Emlékkötet Szabad György tiszteletére*. Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 149–160.
- Gergely András (2018). „Hanák Péter és Szabad György vitája a kiegyezésről 1960-ban”. In: Dénes Iván Zoltán, szerk. *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Budapest: Ráció Kiadó, 171–190.
- Gerő András, szerk. (2016). *A polgári átalakulásért. Emlékkötet Szabad György tiszteletére*. Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.
- Gulyás Gergely (2015). „Menedéke lett a halhatatlanság. Szabad György emlékére”. *Valasz.hu* (2015. júl. 21.). <https://web.archive.org/web/20150723015413/http://valasz.hu/publi/menedeke-lett-a-halhatatlansag-114090>.
- Hanák Péter (2001). *1867 – európai térben és időben*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet.
- Hermann Róbert (2018). „Kosáry Domokos és Szabad György vitája”. In: Dénes Iván Zoltán, szerk. *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Budapest: Ráció Kiadó, 212–242.
- Kaposi Zoltán (2018). „A nagybirtok-átalakulás strukturális kérdései. Szabad György A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra című munkájában”. In: Dénes Iván Zoltán, szerk. *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Budapest: Ráció Kiadó, 15–33.
- Kónya Imre (2016). „Egy nemzeti kötődésű demokrata. Emlékképek Szabad Györgyről”. In: Gerő András, szerk. *A polgári átalakulásért. Emlékkötet Szabad György tiszteletére*. Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 31–56.
- Kövér György (2025). *A magyar társadalomtörténet-írás historikuma*. Budapest: Korall.
- Miru György (2018). „Szabad György Kossuth-értelmezése”. In: Dénes Iván Zoltán, szerk. *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Budapest: Ráció Kiadó, 143–170.
- Orosz István (2018). „Szabó István és Szabad György történetírói kapcsolatáról”. In: Dénes Iván Zoltán, szerk. *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Budapest: Ráció Kiadó, 34–40.
- Romsics Ignác (2025). *Kosáry Domokos. A történetíró, a tudománypolitikus és az ember, 1913–2007*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Szabad György (1973). „A helytörténet és az országos történet viszonyáról”. *Levéltári Szemle* 23, 34–38.
- Szabad György (1974). „A történész felelősségéről”. *Tiszatáj* 28/6, 3–7.
- Szabad György (2017). *Aradtól az Országgyűlésig. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel 1991–1992*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

A névválasztástól az alternatív kánonig

From the Choice of Name to the Alternative Canon

Dénes Iván Zoltán

a történettudományok doktora, eszmetörténész, kutatócsoport-vezető, Marczali Henrik Kutatócsoport
denes.ivan.zoltan@gmail.com

Absztrakt

A tanulmány egy iskolateremtő történész, Schwartz/Szabad György történészi és tanári szerepfelfogásának hátterét és kontextusát tárja fel és értelmezi. Édesapja, Schwartz Imre a zsidótörvények miatt 1941-ben öngyilkos lett, ő pedig az egyik zsarnokságból a másikba került. 1945-ben nevet változtatott, ami egyúttal életprogramot jelentett a számára, és a traumatizált szerepek közül a *megmentő* szerepét választotta. Az indoktrináció voluntarista és determinista kánonjaival szemben Kossuth-értelmezésével alternatív kánont, ellentörténelmi mércét alkotott. A feldolgozás széles körű levéltári és nyomtatott forrásbázisra épült. Módszere a cambridge-i beszédaktus-elmélet kontextualista diskurzuselemzése és a Karpman-féle – áldozat, elkövető, megmentő traumatizált szerepeire épülő – traumaháromszög alkalmazása.

Abstract

This study explores and interprets the background and context of the historical and pedagogical perspectives of György Schwartz/Szabad, a pioneering historian who founded a historiographical school. His father, Imre Schwartz, committed suicide in 1941 due to the anti-Jewish laws, and the son himself experienced the transition from one tyranny to another. In 1945, he changed his name to Szabad (meaning *free*), a decision that signified a life programme for him. Among the traumatizing roles he could have chosen, he opted for that of the *rescuer*. In opposition to the voluntarist and deterministic canons of indoctrination, he created an alternative canon and a counterhistorical standard through his interpretation of Kossuth. His approach was based on a wide range of archival and printed sources. His method involves contextualist discourse analysis based on the Cambridge speech act theory and the application of Karpman's drama triangle—which is based on the traumatized roles of victim, persecutor, and rescuer.

Kulcsszavak: trauma, traumaháromszög, indoktrináció, választott név, történészi szerepfelfogás, alternatív kánon

Keywords: trauma, drama triangle, indoctrination, chosen name, concept of the vocation of the historian, alternative canon

Bevezetés

Szabad György (Arad, 1924 – Budapest, 2015) 1953-tól 1989-ig példamutató tudományos teljesítményű autonóm történész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán oktató iskolateremtő tanár, szakmai és erkölcsi mintát adó értelmiségi volt. Tanulmányomban traumatizált ifjúkora (édesapja öngyilkossága – 1941, a vészidőszak életveszélye és traumatizáló tapasztalatai, élményei – 1944, a felszabadulás és megsemmisítés együttese – 1945), névválasztása (1945), a zsidósággal való megismerése (1945 után), a forradalom és az újabb megsemmisítés (1956), a voluntarizmus és a determinizmus csapdáját kikerülő szakmai és erkölcsi teljesítménye (1969, 1973), szerepfelfogása (1973, 1974) és alternatív kánonja (1977) összefüggéseinek bemutatására vállalkozom a gondolati rekonstrukció, a diskurzuselemzés és Karpman traumaháromszöge (az áldozat, az elkövető és a megmentő traumatizált szerepei közötti választás – 1968, 1972) alkalmazásával.

A tanulmányban a következő kérdésekre keresek választ: Miért választotta Schwartz György 1945-ben a Szabad György nevet? Milyen szerepfelfogást társított választott névéhez? Mivel szemben és miért alkotott alternatív kánon? Milyen összefüggést találunk traumái, névválasztása, szerepfelfogása és alternatív kánonja között?

Traumák

„Édesapám, aki szakemberként a meggyesfalvi bőrgyár igazgatói tisztségét nyerte el, egy bukaresti utazás alkalmával terrortámadás áldozata lett. A nyílt pályán vasgárdisták állították meg a vonatot, és igazoltatták az utasokat. Apám magyar útlevéllel igazolta magát, de az útlevélből kitetszett, hogy nemcsak magyar, hanem zsidó vallású is. Ez a vasgárdisták számára kettős »örömet« jelentett. Vasrudakkal úgy ellátták a baját, hogy amikor a vonatról ledobták, azt hitték, halott. Parasztok találták meg, és szekéren szállították be a brassói szanatóriumba, ahol hosszú lábadozás, elég súlyos utókövetkezmények nyomán sem jött teljesen rendbe” (Szabad 2017, 20).

Schwartz Imrét a bántalmazás fizikailag és lelkileg nagyon megviselte. Annyira, hogy 1941-ben, a harmadik zsidótörvény elfogadása idején öngyilkos lett. Az édesanya elvesztette férjét, két gyermeke apa nélkül maradt. Schwartz György ekkor 17 éves volt. Egy évvel később, 1942-ben érettségizett a Berzsenyi Dániel Gimnáziumban. Mivel a zsidótörvények miatt nem mehetett egyetemre, 1942–1943-ban a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület kőbányai, Keresztúri úti kertésztelepén kertésztanonc lett.

Az 1944. március 19-i német megszállás után munkaszolgálatos volt. A Bükkben erdőirtáson dolgozott, Rákosrendezőn romeltakarítást végzett. 1944. október 15-én megszökött a munkásszázadból, és anyai nagybátyja özvegyénél bujkált a Hollán Ernő utca 37.-ben. A felszabadulás után elvitték az oroszok – onnan is sikerült megszöknie.

A névválasztástól a csapdahelyzet elutasításáig

1945-ben nevet változtatott, és megházasodott. Nevét Schwartz Györgyről Szabad Györgyre magyarosította. Névválasztása tudatos volt, életprogramot jelentett. Felesége, Szabad Györgyné Szegő Judit a vészkorszak túlélője volt.

Szabad 1945-ben belépett a Független Kisgazdapártba, amelyből Sulyok Dezső kizárásakor, 1946 tavaszán kilépett. Néhány évig Nagykőrös és Tiszakécske környékén, felesége földjén gazdálkodott, s közben Budapesten egyetemi tanulmányokat folytatott. Az ötvenes években feleségével Budapesten, egy Szemere utcai bérlakásban, a hatvanas–hetvenes években a Rippl-Rónai utcában egy kis saját lakásban lakott.

Egyetemi tanulmányait – a gazdálkodás mellett (amíg a kényszerítő körülmények miatt a földet fel nem kellett ajánlania az államnak) – 1945-től 1949-ig a Pázmány Péter Tudományegyetemen, majd 1949-től 1950-ig annak jogutódján, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (ELTE) végezte. Amíg lehetett, szabad bölcsész volt, és Domanovszky Sándor, Hajnal István, valamint a Szekfű Gyulát helyettesítő Kosáry Domokos óráit látogatta. 1949 nyarán levéltári előkészítő tanfolyamra járt, majd a történelem mellett levéltár szakos egyetemista lett. Ott Szentpétery Imre, Borsa Iván, Sinkovics István és Léderer Emma tanította. Szakdolgozatát az „Agrárszegénységünk és a magyar mezőgazdaság munkaerő-szükséglete 1849–1867 között” címmel írta meg. Tanulmányait 1950-ben fejezte be. Amikor elvégezte az egyetemet, már egy éve gyakornokként dolgozott a Magyar Országos Levéltárban. 1951-től 1954-ig az ELTE-n aspiráns, 1954-től az ELTE adjunktusa, 1956-tól docense volt.

Az Országos Levéltárban sokat tanult Paulinyi Oszkártól, s bár nem volt tanítványa, kandidátusi értekezése opponensétől és monográfiája lektorától, Szabó Istvántól. Pályatársai közül jó szakmai kapcsolatban volt Varga Jánossal, R. [Ruttkay Kálmánné] Várkonyi Ágnessel és Vörös Károllyal.

Amikor Szabad György kandidátusi értekezését írta, amelyet 1955-ben védett meg, a társadalmi formációk (ösközösség, rabszolgatartó, feudális, kapitalista, kommunista társadalom) ötosztatú sztálini sémája, az osztályharc, a forradalom és a forradalmi erőszak marxi-lenini-sztálini értelmezésének illusztrálása volt a totalitárius pártállam ideológiai elvárása. Szabad első monográfiája nem az eredeti tőkefelhalmozás kanonizált tételét illusztrálta, hanem a Domanovszky-iskola uradalomtörténeti irányvonalát folytatta és múlta felül (Szabad 1957). Akkori tanítványai szakdolgozati témaként uradalomtörténeti témákat dolgoztak fel.

Szabad György soha nem volt az állampárt tagja. Hallgatói már 1956 előtt mint igényes tanárt és kiváló előadót tartották számon. Szabad részt vett a Petőfi Kör ülésein, Rajk László és társai október 6-i újratemetésén és az október 23-i tüntetésen. Ott volt a Bem-szobornál és a Kossuth téren. A forradalom napjaiban az Oktatók Ideiglenes Forradalmi Bizottsága tagjának, november 4. után pedig az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság titkárának választották meg. A kádári restauráció idején megfigyelték. Siklós András, 1957-ben Szabad főnöke és több meg nem nevezett párttag oktató

folyamatos politikai nyomás alá helyezte, ezért előadásairól gyorsírással jegyzeteket készíttetett. Kniezsa István dékán védte, Pais Dezső pedig erkölcsileg támogatta.

Egyetemi előadásait az 1790 és 1849 közötti magyar történelemről, speciális kollégiumait, szemináriumait és levéltári demonstrációit tematikus kérdésekről és esetfeldolgozásokból tartotta, miként szakdolgozati és egyetemi doktori témajavaslatait, szakdolgozat-vezetéseit és konzultációit is. Igényes előadásai nagy népszerűségnek örvendtek, és hallgatói számára szakmai, értékrendszerbeli, előadói és viselkedési mintát jelentettek. Szemináriumai a történeti kutatómunka feltételeinek, készségeinek és technikájának elsajátítására irányultak az egyéni feladatmegoldás, a csoportdinamika és a személyre szabott figyelem együttes segítségével.

Szemináriumain a részvételt előzetes írásbeli jelentkezéshez kötötte, és a létszámot maximálta. Egyetemi és Eötvös collegiumi órái, szakkollégiumai a továbbképzés formái voltak, ahol szakmai ismereteket és tapasztalatokat osztott meg fiatalabb kollégáival. Az Országos Levéltárban és a Pest Megyei Levéltárban tartott levéltári demonstrációi sokak számára az első találkozást jelentették a kézíratos forrásanyaggal. Olyan személyes élményt, amelynek motiváló ereje meghatározó volt. Akit érdeklődőnek és tehetségesnek látott, azoknak szakdolgozati témákat javasolt, és mindenki előtt nyitva álló heti konzultációin segített abban, hogy a diákok témájukat önállóan fel tudják dolgozni. A szakdolgozatokról és a doktori értekezésekről igényes (alapos, lelkiismeretes, tárgyilagos és kritikus), a források és a szakirodalom felhasználásától a téma feldolgozásának tartalmi, szerkezeti és stiláris értékeléséig terjedő írásbeli véleményt készített, amelyből egy példányt leadott a dékáni hivatalnak, egyet pedig átadott az értekezés szerzőjének. Tanítványaival államvizsgájuk után kezdeményezte, hogy tegeződjenek. A mintaadó mester-tanítvány viszony nyomán a tanítványok között is kollegiális és baráti kapcsolatok szövődtek, illetve a már kialakult kapcsolatok megerősödtek. Soha nem volt tanszékvezető, tanárként semmiféle pozíciója nem volt: nem rendelkezett pénzek és státuszok felett. Amit nyújtott, az tudás, figyelem, szellemi és erkölcsi példa, egyéni és közösségi értékelési és magatartásminta volt. Erre épült a nemzedékeken átívelő Szabad-iskola.

Szabad György számos tanulmányt, két nagymonográfiát, egy kismonográfiát, egy, a forrásbemutatás és a feldolgozás határán elhelyezhető könyvet írt, és annak nyomán két szemelvénygyűjteményt, a kétkötetes *Magyarország története* 1849 és 1890 közötti részének, az egyetemi tankönyv és a tízkötetes szintézis neoabszolutizmus/önkényuralom korabeli részének a szerzője volt. Tanulmányait nem gyűjtötte össze, és nem adta ki tanulmánykötetekben, azt csak jóval halála után tették meg mások (Csorba–Hermann–Bárány 2019; Melkovics 2019a; Melkovics 2019b).

1964-ben írta meg nagymonográfiáját, amely 1967-ben jelent meg, és amelyet 1969. október végén védett meg akadémiai doktori értekezésként (Szabad 1967). A kétnapos vitában az indoktrináció és a pártállami károntól elszakadó törekvések hívei csaptak össze egymással. Az ideológiai számonkérés nyílt, szélsőséges és anakronisztikus változatát Lukács Lajos és Siklós András képviselték. Rajtuk kívül szinte mindenki a merev, megcsontosodott értelmezési keret módosítására tett kísérletet.

Szerepfelfogás

A pártállami kánonok sorában Révai József értelmezését az 1960-as években Molnár Eriké, Molnár Erikét pedig 1973-ban Király Istváné váltotta fel. Király István a rendi-függetlenségi hagyományok fel- és a Habsburg birodalmi örökség leértékelésével rehabilitálta Révait és a nemzeti függetlenségi hagyományt. Ám felfogása már nem vált olyan meghatározóvá, mint Révai Józsefé és Molnár Eriké. A pártállami irányítású Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, illetve II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya Vácrátóton 1973. szeptember 26-án vitát rendezett Király akadémiai előadásáról. A meghívottak között találjuk Szabad Györgyöt, aki a vitán felszólalt.

Míg a vita résztvevőinek túlnyomó többsége Molnár Erik nacionalizmusellenes történelemfelfogása mellett tört lándzsát, kis részük pedig Király s közvetve Révai népnemzeti szemléletét védte, Szabad felszólalásában sorjázta a két kánontól független megállapítások. Király előadását nagy jelentőségűnek tartotta, de azt állította, hogy Révain és Molnár Eriken túl kell lépni. A sematizmussal ugyanis nem az ellensematizmust, hanem a sematizmusellenességet kell szembeállítani, és szakszerű megközelítéssel ki kell jutni „az illúziók váltogazdaságából” (Szabad 1974a, 32–35, 52–53).

Szabad 1974-ben „A történész felelősségéről” címmel bevezető esszét írt a *Tiszatáj* „Fiatal történészek írásai” című tematikus számához. Ebben a történész szakmai és erkölcsi ódiumának számbavétele során a halottak iránti felelősségre hívta fel a figyelmet (Szabad 1974b, 3–7).

Több állásfoglalásában is kifejezte meggyőződését, hogy a történészszakma teljesítménye és az eredményeit népszerűsítő ismeretterjesztés által megalkotott/megalkotandó kollektív emlékezet veszi át a köztudatban a transzcendencia helyét. A megalkotandó kollektív emlékezet a teljes megsemmisülés félelmével és az egyéni felelősség elhárításával szemben lehetővé teszi, hogy kinek-kinek fennmaradjon az emlékezete, s így jó és rossz cselekedetei ne évjülenek és ne is évjülhessenek el (Szabad 1969; Szabad 1971). Szerepfelfogása láthatóan öndefiníció volt, önmeghatározása és szerepfelfogása pedig szorosan összekapcsolódott egymással.

Alternatív kánon

Szabad György Kossuth születésének 175. évfordulójára könyvet jelentetett meg (Szabad 2003). Értelmezésében épített Hajnal István, Szabó István, Barta István, Sinkovics István és Varga János munkásságának eredményeire és saját kutatásaira. Összegző, a Kossuthról folytatott közéleti és tudományos diskurzusban fordulatot jelentő műve szerint Kossuth politikai pályája folytonosságot mutat az első (reformkori, sikerre vitt) érdekegyesítéstől (amely a 48-as áttörés programja lett, és a nemzetiségi polgárháborúk kivételével a korábbi kiváltságosok és kiváltság nélküliek összefogását eredményezte) a második érdekegyesítés programjáig, a kiegyezéssel szemben a társadalmi osztályok, a nemzetiségek és a kelet-európai államok közötti megegyezés

tervéig. Egyértelművé tette, hogy 1848–1849-ben nem a háború és a béke között lehetett választani, hanem aközött, hogy kinek az oldalán háborúzik Magyarország. Abban is állást foglalt, hogy Kossuth nem volt sem radikális, sem forradalmár, és a diktatúrára és a terrorra irányuló minden kísérletet elhárított.

Szabad György a *Kossuth politikai pályájában* túllépett az „illúziók váltogazdaságán”. Nem választott Révai József és Szabó Ervin „következetlen forradalmár” és „a kiváltságokat átmentő kisnemes” sémái közül. De nem is cserélte fel azokat Szekfű Gyula vagy Mályusz Elemér – „séreلمي radikális”, illetve „sikeres kisnemes” – Kossuth-képeire. Kossuth-értelmezését megtisztította a különböző (konzervatív, szocialista és kommunista) indoktrinációk elemeitől, sémáitól és konstrukcióitól.

Szabad számára az emigráns Kossuth helyzetképe, diagnózisa és terápiajavaslata (dualizmuskritikája, új érdekegyesítési és kelet-európai államszövetségterve) azt az utat jelezte, amelyet követnie kellett volna a magyar nemzetnek, hogy „a jövőnek mestere” lehessen. Ahhoz, hogy ne tévesszen utat, ne tévedjen el, ne induljon rossz irányba.

Azzal, hogy Szabad György az emigráns Kossuth nézeteit és tevékenységét Kossuth helyzetképével azonosulva fejtette ki, lehetővé tette, hogy a kialakult politikai konstrukcióhoz és társadalmi helyzethez kritikusán viszonyuljon. Ezzel el tudta kerülni, hogy a nagyhatalmi erőviszonyokat hosszú távon megváltoztathatatlan adottságnak tekintse (mint tette Szekfű Gyula és Kosáry Domokos).

Ám ennek a megközelítésnek nemcsak értéke, hanem ára is volt. A teljes és kizárólagos azonosulás az emigráns Kossuth nézeteivel és politikai koncepciójával elvezethetett a „túlfeszült lényeglátó” szerepéhez, az „ádáz prófétasághoz”, az ítélkezéshez, a kinyilatkoztatáshoz, az iránymutatáshoz. Annak meghatározásához, hogy „hol tévesztettünk utat”. Azt az utat, amelyről „az eltévedt lovas” letért, és rossz útra tévedt (Bibó 1948; Szabad 1986).

Arról az útról tért le, amely nem vezetett volna sem Trianonhoz (a történelmi Magyarország felbomlása elvtelen, méltánytalan és igazságtalan változatához), sem a „nacionalista jelmezbe bújtatott nemzeti alárendelődéshez” és annak következményei között a vészkorszakhoz. Magyarország második világháborús legnagyobb embervesztéséhez, a magyar zsidók jogfosztásához, kirekesztéséhez, dehumanizálásához és többségük kiirtásához. Azokhoz a traumákhoz, amelyeket Schwartz György átélt, és amelyekkel szemben a Szabad György nevet választotta, és értelmezte a történész szerepét és hivatását.

Névválasztás, szerepfelfogás és alternatív kánon

Szabad György önmeghatározása, szerepfelfogása és kollektívmélekezet-interpretációja háttérben mélyre nyúló, súlyos traumák húzódtak meg. Olyanok, amelyekkel szemben Schwartz György a Szabad György programnevet, az *áldozat*, az *elkövető* és a *megmentő* traumatizált szerepmintái közül a *megmentő* szerepét választotta. Az alternatív történelem kánonja pedig Kossuth-értelmezése volt (Karpman 1968).

Tanári és tudósi példájával cáfolta az antiszemita zsidóképet, egyéni és közösségi értékelési és magatartásmintája bizonyította tanítványai előtt a tudomány becsületét és a demokrácia lehetőségét. Azt, hogy senkinek se kelljen választania *emberbarát és hazafi, haladás és haza, modernitás és identitás / valahova tartozás* között. A történész erkölcsi felelősségének összekapcsolása az egyéni és a kollektív emlékezet megalkotásával, a számontartó és példává emelő ítélkezéssel viszont a *megmentő* szerepe.

A zsarnokságok és a kiváltságrendszerek ellen választott név és alternatív kánon egyúttal talán a traumától való megszabadulás és a lehetséges traumák mások általi elkerülésének vágyát is kifejezte.

Irodalomjegyzék

- Bibó István (1948). „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem”. *Válasz* 8/4, 289–319.
- Csorba László – Hermann Róbert – Bárány Zsófia, szerk. (2019). *Polgári átalakulás és nemzeti önrendelkezés. Válogatás Szabad György írásaiból*. Budapest: Line Design.
- Karpman, Stephen B. (1968). „Fairy Tales and Script Drama Analysis”. *Transactional Analysis Bulletin* 26/7, 39–43. <https://karpmandramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf>.
- Melkovics Tamás, szerk. (2019a). *Az agrárvilág vonzásában. Válogatás Szabad György gazdaság- és társadalomtörténeti írásaiból*. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum.
- Melkovics Tamás, szerk. (2019b). *Katedrától a pulpitusig. Válogatás Szabad György politikatörténeti munkáiból*. Budapest: Országház.
- Szabad György (1957). *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szabad György (1967). *Forradalom és kiegyezés választóján, 1860–61*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szabad György (1969). „Történettudomány és történeti tudatformálás. Szabad György válasza”. *Történelmi Szemle* 12/3–4, 200–202.
- Szabad György (1971). „Szabad György felszólalása”. In: Spira György, szerk. *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat* 55. Budapest: Akadémiai Kiadó, 87–96. https://real-eod.mtak.hu/16322/1/AkademiaiKiado_000138.pdf.
- Szabad György (1974a). „Felszólalás a Király István Hazafiság és internacionalizmus című írásáról 1973. szeptember 26-án Vácrátóton rendezett vitán”. *Magyar Tudomány* 51/1, 32–35, 52–53. https://real-j.mtak.hu/128/1/MATUD_1974.pdf.
- Szabad György (1974b). „A történész felelősségéről”. *Tiszatáj* 23/6, 3–7.
- Szabad György (1986). „Történelmi üttévesztésünk értelmezője. Bibó István tanulmányai”. *Kortárs* 30/11, 147–152.
- Szabad György (2003). *Kossuth politikai pályája*. Budapest: Neumann Kht. <https://mek.oszk.hu/04800/04881/html/>.
- Szabad György (2017). *Aradtól az Országgyűlésig. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel 1991–1992*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

„Az eltévedt lovas” – Szabad György politikatörténeti modellje*

“The Lost Rider” – György Szabad’s “Model” of Political History

Melkovics Tamás

PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézet
melkovics.tamas@btk.elte.hu

Absztrakt

A tanulmány Szabad György történész életművének központi politikatörténeti narratíváját elemzi, amelyet az Ady Endre nyomán választott „eltévedt lovas” metaforája fémjelez. A szerző érvelése szerint Szabad munkássága koherens modellt alkot, amely a magyar történelmet nem külső kényszerpályák, hanem a hazai politikai elit felelős döntéseinek láncolataként értelmezi.

Abstract

This study analyses the central political-historical narrative of historian György Szabad’s oeuvre, characterized by the “lost horseman” metaphor adopted from the poetry of Endre Ady. According to the author, Szabad’s work provides a coherent model for interpreting Hungarian history, presenting it as a series of responsible decisions made by the domestic political elite rather than a series of forced paths determined by external factors.

Kulcsszavak: Szabad György, 19. század, polgárosodás, parlamentáris kormányrendszer, önálló állami-ság

Keywords: György Szabad, 19th century, civic transformation, parliamentary system of government, independent statehood

„1911-ben [...] a magyarság még a Monarchia nagyhatalmi kulisszái között élte boldog-boldogtalan életét. A társuralkodó nemzet elitjének szerepében sütkérező vezető rétegek körében alig akadt, aki értette, mi indokolja Ady kétségbeesetten ismételtgetett »Miért is?« kérdését, alig volt, aki csak megsejtette is, micsoda rettenetes okozat okára kérdez rá az »érthetetlen« költő. S még a háborúba sodró válság is kevés volt, hogy – szoros kivételektől eltekintve – nosztalgias búsongásnál mélyebben reagáljanak Az eltévedt lovas »vak ügétése« a nemzet sorsának hivatott formálói és értelmezői” (Szabad 1986b, 147). Szabad György történészszakmai munkássága során – tudomásunk szerint – két ízben alkalmazta a magyarságra Ady Endre költészetéből

* Jelen értekezés a *Katedrától a pulpitusig. Válogatás Szabad György politikatörténeti munkáiból* című kötet (szerk. Melkovics Tamás. Budapest: Országház Könyvkiadó, 2019) bevezető tanulmányának rövidített változata.

átvett példával az „eltévedt lovas” metaforáját. Első ízben 1986-ban a *Kortárs* hasábjain, Bibó István háromkötetes válogatott tanulmányainak megjelenéséhez írt recenziójában. Második alkalommal 1998. december 14-én elhangzott, 2000-ben nyomtatásban is megjelent akadémiai székfoglalójában: „»Rendezett állapotok« helyett nagyhatalmi ambíciókkal, önző és rövidlátó haszonelvűséggel, antidemokratizmussal s nem utolsósorban a hanyatló dinasztia voluntarista politikájának eszközeivel kialakított káosz és minderre egyoldalú tájékozottságból és elfogultságból ráfelelő, Párizs környéki hatalmaskodó döntések sora várta a magyarságot, a költő szavával élve, »az eltévedt lovast«” (Szabad 2000, 28).

Szabad választott metaforájával világosan jelezte, hogy a Habsburg Birodalom és vele együtt a történelmi Magyarország széthullásakor a magyarság elsősorban nem a külső körülmények áldozata lett, hanem sorsát alapvetően önmaga határozta meg: a hajdan délceg lovas letért a korábban sikerrel megkezdett újáról, s az új útvonal, majd a céltalan bolyongás nem vihetett máshova, csakis a totális tragédiához.

Szabad György nem vállalkozott arra, hogy Bibó vagy éppen Szekfű Gyula nyomdokaiba lépve egy komplex, nagy volumenű, de történészként – a politikatörténeti esszé műfajából adódóan – jelentősen leegyszerűsítő történelmi ívet vázoljon fel, s végképp nem gondolkodott valamiféle determinált végzetben: mindig hangsúlyozta, hogy több ponton volt választási lehetősége a magyar elitnek. Politikatörténeti életművének egyes munkái – a pályakezdésétől egészen annak végéig – mégis egy éles kontúrokkal kirajzolódó modellbe, egy jól körülhatárolható narratívába rendeződnek: a 18. század végi úttörő próbálkozások után az 1830-as és végérvényesen az 1840-es években egy kivételes személyiségek által fémjelzett, immár új típusú és gondolkodásmódú politikai generáció végképp eldöntötte, hogy a fejlődés, azaz a polgárosodás útjára kíván lépni; 1848-ban, megragadva a lehetőséget, megkezdte ezt az utat, lefektette a modern, polgári Magyarország alapjait, s ameddig erejéből telt, védelmezte is, haladt előre a továbbfejlesztés és a tökéletesítés útján, majd a túlerő által leveretve sem hagyta magát eltéríteni. 1860/61-ben azonban a politikai vezető réteg a kiegyezés vagy a forradalom alapvetéseiben meghatározható útelágazáshoz érkezett. Kisebb tétozás után választásában letért a polgárosodás demokratikus kiteljesítésének ösvényéről, s ezt a tényt 1867 – jelentős visszalépésként értékelhető – történelmi alkuja pecsételte meg.

Szabad legtöbb politikatörténeti értekezése e modell egy-egy kritikus csomópontját volt hivatott bemutatni mély történetírói elemzéssel és aprólékos forrásfeltáró munkával. Mindemellett két esetben vállalkozott arra – nyilvánvalóan tudatos módon, politikai üzenettel is felvértezve – a levelező, majd rendes taggá való megválasztását követően megtartott, két akadémiai székfoglaló beszédében (1983-ban és 1998-ban), hogy némileg nagyobb fókusztaóvságú, tehát szélesebb időtartamot felölelő, átfogó képként mutassa be a fentebb vázolt történelmi folyamatot egy-egy konkrét témára koncentrálvá: „Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában” (Szabad 1986a); „A parlamentáris kormányzati rendszer megteremtése, védelmezése és kockáztatása Magyarországon, 1848–1867” (Szabad 2000).

A lovas új irányt vesz

Szabad György vonatkozó munkáiban világosan jelezte, hogy a rendi alkotmányosságot féltőn őrző kiváltságos rétegek és az abszolút uralkodói hatalom több évszázados kötélhúzása akkor vett új irányt, amikor az első, „lényeglátó” (Szabad 2001a, 28) politikusok, a polgári átalakulás első „hazai programadói” (Szabad 1980, 241), „pacsirtái” (Szabad 1998, 93; Szabad 2001b, 13), mindenekelőtt Hajnóczy József és Berzeviczy Gergely, felismerték, hogy „a nemesség mindaddig nem lesz képes a Habsburg-hatalmat Magyarország alkotmányos önállóságának, illetve gazdasági önrendelkezésének elismerésére készíteni, amíg az ország egész népességét érdekeltté nem teszi az államjogi vívmányok realizálásában” (Szabad 1986a, 10).

Szabad György – bár nem foglalt konkrétan állást az 1790-es évek felvilágosult reformgondolatai és az 1830-as évek liberális koncepciói közötti kapcsolat meglétéről szóló „folytonosság-megszakítottság” vitában – egyértelműen jelezte, hogy az 1790-es évek szellemi pezsgését a polgári átalakulás „előjátékának” (Szabad 1980, 240) tekinti: az „irányadó” gondolatok – a bevett metaforával élve – „jórészt bűvópatakként éltek át a francia háborúk, majd a Szent Szövetség ellenhatásokkal és kételyekkel terhes, még az értékörzés lehetőségeit is megkérdőjelező évtizedeit” (Szabad 1998, 93), „a bűvópatakok hordozta felismerések” idővel biztosították a felvilágosult eszmék elterjedését, sőt „felszínre törését” is (Szabad 2001a, 28).

Szabad eszmei síkon tehát vallotta a folytonosságot: a Hajnóczy és Berzeviczy által képviselt, 1790-es felvilágosult „pacsirták” korszakától a Széchenyi István és Wesselényi Miklós által uralt 1820-as, 1830-as éveken keresztül vezet az út az 1833-ban színre lépő Deák Ferenc és az 1840-es években kiteljesedő Kossuth Lajos, illetve Batthyány Lajos dominálta reformmozgalomig. A felsorolt politikusok névsorából egyértelműen kiemelkedik a Szabad által az érdekegyesítés élharcosának tekintett Hajnóczy, Wesselényi és a „tanítványának” nevezett (Szabad 1975, 552) Kossuth Lajos. Ők ugyanis – értékelése szerint – teljes egyértelműséggel vallották, hogy a gazdasági és társadalmi átalakulás realizálása csak és kizárólag politikai reformmal egybekötve valósítható meg, s igaz ez fordítva is: „a reformellenzék meg volt győződve arról is, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés elavult jogi akadályainak eltávolítására összpontosító és korlátozó Széchenyi-koncepció – a kezdeményezés minden nagy érdeme és jelentősége ellenére – egyidejű antiabszolutisztikus és önkormányzati biztosítékok, magyarán mondva egyidejű politikai reform híján – még a távoli jövőbe odázott, ha odázható – kifuttatása esetén sem eredményezheti az elmaradottságból felemelkedést biztosító polgári átalakulást” (Szabad 1986a, 22).

A történetesi véleményt tovább fűzve, Szabad szerint a politikai reform egyik alaptételévé vált, hogy „a hatalmi eszközök fokozottabb alkotmányos ellenőrzés, sőt befolyás alá” kerüljenek, különben az abszolutizmus és a konzervativizmus „érdektalálkozása fékezni fogja a reformpolitika kibontakoztatását” (Szabad 1986a, 22). A koncepció másik alapvetése pedig – a birodalomhoz fűződő kapcsolat felülvizsgálataival – a gazdasági önrendelkezés igényének megvalósítására irányult. Megállapítása

alapján, „nem valamiféle közjogi öncélúságból, nem is a hatalmi eszközök minél teljesebb körének nacionális hatalmi túlsúlyt biztosító birtoklása érdekében csupán, hanem magának a reformpolitikának, az ország polgári átalakítása sikerének érdekében is tartotta elengedhetetlennek a reformellenzék, hogy Magyarország maga rendelkez-zék anyagi erőforrásaival” (Szabad 1986a, 23).

A reformellenzék ezen alapvetések jegyében 1847-ben – az első számú vezetőjévé emelkedett Kossuth irányításával és útmutatásával – „a belső robbanást és a külső veszélyeket egyként elhárítva akarta megnyitni a fenyegető válságból való menekvést is egyedül kínáló polgári átalakulás útját”, a feudális szisztéma felszámolása mellett a „függetlenség 1790/91-ben szankcionált fikciójának az önálló államiság tényeire váltását” indítványozva, hiszen felismerte, hogy a legnagyobb felelőtlenséget a passzivitásba húzódás jelentené. „Legfőbb feladatának ezért a felelős cselekvésre való felkészülést tekintette”, s ennek szellemében született meg az Ellenzéki nyilatkozat és Pest vármegye irányadónak tekintett, 1847-es követutasítása, amely részletezte „az alkotmányos önkormányzathoz juttatandó Magyarország polgári átalakításának konkrétumait”. Szabad végkövetkeztetése szerint ez a program a hatalmi eszközöket már egy „minden idegenszerű befolyástól” mentes kormány kezébe kívánta adni, amelyik „saját parlamenti bázisára támaszkodva” független a birodalmi kormányzattól (Szabad 1986a, 33–34).

Szabad tehát egyértelműen kijelentette, hogy 1848/49 jogalkotása nem „rögtönzés volt, hanem a 18. század végén és a századfordulón felhangzó »pacsirta ének« elhallgattatása után, két reformkori évtized céltudatos munkájának, küzdelmeinek, sokban termésének szüretje, de számos kezdeményezésének kiteljesítése is” (Szabad 2001b, 13).

A lovas megkezdi útját

Szabad György vallotta, hogy az 1848-as áprilisi törvénycsomag legnagyobb eredménye minden kétséget kizáróan a jobbágyfelszabadítás volt, hiszen „Magyarország minden 5 lakosából 4-nek, Erdély minden 5 lakosából 3-nak a lét- és jogviszonyait változtatta meg gyökeresen” (Szabad 1976, 56). A reformellenzék vezetői a polgári átalakulás legfőbb „biztosítékának” „okkal tekintették” szerinte az önálló magyar parlamentnek felelős kormányrendszert (Szabad 2001b, 16). Az államjogi törvények ugyanis az „egykorú európai polgári parlamentáris alkotmányos normák legmagasabb szintjén zárták ki a végrehajtó hatalom abszolutisztikus gyakorlásának jogi lehetőségét, s tették felelőssé a kormányrúdhhoz jutottakat a népképviselési alapra helyezett törvényhozó hatalomnak” (Szabad 1986a, 35).

Az áprilisi törvények Szabad véleménye szerint még ennél is tovább mentek, és közvetlenül is foglalkoztak „Magyarország függetlenségének és független kormányzásának kérdéskörével”, de – keletkezési körülményeik folytán – „értelmezési eltéréseknek is lehetőséget adó szövegezésben” (Szabad 1986a, 36). Szabad azonban azt is hangsúlyozta, hogy „a megalkotói által is kiegészítendőnek tekintett 1848-as törvényt sorozat nyitott volt, és ez a nyitottság a polgári átalakulás kiteljesedését szolgálta”

(Szabad 1976, 64). Ennek értelmében már a törvények szentesítésének „a szó szoros értelmében vett másnapján” megkezdődött a „jogi hézagok feltöltése, a homályos tartalmú rendelkezések értelmezése, mégpedig Magyarország alkotmányos önkormányzata kiteljesítésének, teljes körűvé tételének céljával” (Szabad 1982, 1186).

Szabad kijelentette: „A »tisztza forrásokhoz« fordulva kétségtelennek látom, hogy a 48-as törvények megalkotói teljes körűvé kívánták tenni Magyarország önálló államiségát, az uralkodó személyi közösségének és ennek konzekvenciájaként a külügyek terén való együttműködés indokoltságának elismerésével, de még a perszonális unió terén is [...] a különválás útjához vezető ajtócskát nyitva” (Szabad 1986a, 36). Végkövetkeztetésében azonban jelezte, hogy a Batthyány-kormány politikáját „legfeljebb másodson határozták meg azok a ténylegesen megvolt és kétségtelenül fel-felvillanó illúziók, hogy az összeomlással fenyegetett Habsburg Birodalom helyére egy magyar léphet, sokkal inkább az a gyötrő kérdés, mi lesz, ha a birodalom összeomlik, és Magyarország nem rendelkezik azokkal a hatalmi eszközökkel, amelyek a fennmaradást, a birodalom összeomlásával keletkező válság átvészelését lehetővé teszik számára” (Szabad 1982, 1191–1192). Szabad szerint egyértelművé válik, hogy törekvéseiket korántsem az önmérséklet hiánya, a pusztá hatalmi mohóság, a dinasztia megszorult helyzetével való felelőtlen visszaélés vezette (Szabad 1982, 1192; Szabad 1986a, 34), hanem az a politikai megfontolás, hogy elkerüljék annak veszélyét, hogy „Magyarország csak a Habsburg Birodalom széthullása pillanatában juthasson az önkormányzatnak az önrendelkezés realizálását is biztosítani képes eszközeihez, [...] amikor azokat az önvédelem és a továbblépés érdekében hathatósan már nem is használhatja” (Szabad 1982, 1192).

Szabad az állami önrendelkezés kereteinek megteremtése és kiteljesítése mellett 1848/49 két kulcsmomentumára vissza-visszatérő módon hívta fel a figyelmet. Egyrészt, hogy az 1848 júliusában összeülő népképviselői országgyűlés a szabadságharc teljes ideje alatt együtt maradt, így a parlamentáris kormányzati rendszer a súlyos megpróbáltatások közepette is mindvégig megőrizte működőképességét, s „ha ez nem is volt zökkenő-, még kevésbé hézagmentes, egyedülálló volt a forradalmi átalakulást irányító és önvédelmét vállaló kormányzatok közt 1848/49 Európájában” (Szabad 1998, 107). Másrészt, hogy Kossuth nem kívánt forradalmi diktatúrát kialakítani (Szabad 1998, 108). A Függetlenségi nyilatkozat teremtette új politikai berendezkedés kapcsán szintén azt a tényt hangsúlyozta ki, hogy Kossuth választott kormányzóelnökként elfogadta hatalmi jogosultságának korlátozását, így nemcsak „az egyetemes jogfejlődésben is párját ritkító határozattal” (Szabad 2000, 10), „félreérthetetlen egyértelműséggel” (Szabad 1975, 571) tették felelősségre vonhatóvá a parlament által minden jogszabályba ütköző cselekedetért, hanem külön is kimondták a legfőbb külpolitikai döntések parlamenti jóváhagyásának kötelezettségét (Szabad 1975, 572). Mindemellett természetesen a kormánytagok ellenjegyzési jogát is teljeskörűen érvényesítendőnek nyilvánították (Szabad 2000, 10).

Összegezve, Szabad narratívája szerint az 1848/49-es „nagy küzdelemnek a sikertől csak külső erők által elűtött megvívói” a gazdasági és társadalmi reformokkal,

az ország területi egységének visszaállításával, a népképviselői alapra helyezett, parlamentnek felelős kormányrendszerrel és az önálló államiság garanciáinak teljes körű biztosításával a polgári átalakulás alapját és kiteljesítésének lehetőségét teremtették meg: „Alapot, amit megcsonkítani lehetett, nagyon is, de felszámolni olyannyira nem, hogy megcsonkítva is mindig az elvesztettnek pótlására, s az elértnek meghaladására biztatott” (Szabad 1976, 64).

A lovas letér a megkezdett útról

Szabad György egyik legnagyobb történeti dilemmája – amelynek körülményeire egyike a legfontosabb és legnagyobbszerűbb, *Forradalom és kiegyezés válaszüzóján, 1860–61* című, 1969-ben akadémiai doktori értekezésként megvédett munkáját (Szabad 1967) szánta – abban állt, hogy mikor, miként és miért tért le a „lovas”, azaz a magyarság az 1848/49-ben megkezdett útról, s indult el egy másik irányba, egy olyan irányba, ami ugyan nem rendeltetésszerűen, de végül mégiscsak a teljes összeomláshoz vezetett. Véleménye szerint ugyanis „1848/49-ben, a feudalizmus jellegzetes birodalomalkító módszereivel egybekovácsolt Habsburg Birodalom belső eszközökkel le sem küzdhető válsága idején, a magyar politikai irányzatok közül túlsúlyra a forradalmi átalakulásnak a nemzeti önrendelkezéshez az önvédelmi harc árán is ragaszkodó erői jutottak, a monarchia régi egyensúlyviszonyait megbontó objektív gazdasági, társadalmi és politikai tendenciák akarva-akaratlan legfőbb érvényesítőiként. A leverésüket követő abszolutista rendszer felszámolásának idejére, 1865/67-re viszont a polgári átalakulás teljessé tételét és a Habsburg Birodalom létének meghosszabbításával a nemzeti kérdés megoldását, az objektív fejlődés követelményeinek megfelelő egyensúlyviszonyok kialakulását elodázó kiegyezés hívei kerekedtek felül a magyar politikai életben.” Akadémiai doktori védéséhez készített tézisében ezt a „nagy, az összeurópai és a Habsburg birodalombeli fejleményekkel szoros kölcsönhatásban kialakuló” politikai fordulat értelmezését „az újkori magyar történeti fejlődés”-re irányuló kutatás egyik alapkérdésének tekintette (Szabad 1969, 1).

Szabad pontosan megjelölte, hogy a politikai irányváltás az 1860 tavasza és 1861 ősze közötti sorsfordító időszakra tehető. A „magyar politika irányának meghatározásáért lefolyt roppant küzdelemben” ugyanis ekkor dőlt el, hogy „a forradalmi vívmányokhoz túlnyomó többségében ragaszkodó nemzet ellenállásába ütközve” a konzervatív kiegyezési kísérlet megbukik, viszont ezzel párhuzamosan ekkor „ment veszendőbe” az abszolutizmus válsága kapcsán létrejött, leginkább az emigráció által felismert alkalom „a polgári forradalom és a nemzeti önrendelkezés demokratikus” kiteljesítésére, s vált az önkényuralom időszakának „e drámai csúcspontja” a „forradalmi korszakot lezáró új kiegyezési kísérlet előjátékává” (Szabad 1969, 42–43).

Szabad szerint a politikai fordulat az 1861-es országgyűlés augusztusi feloszlásával vált teljes értékűvé, ha úgy tetszik, véglegessé: „Az országgyűlés erejéből csak egy jogfenntartó »óvásra« telt és egy határozatra, amely a hajdani Teleki-program legfőbb belpolitikai célkitűzéseit hárította át a következő országgyűlésre, megfakított és

általánosságban tartott fogalmazású kötelezettségvállalásként olyan helyzetben, amikor érdemi politikai hatása csak konkrétumoknak lehetett.” A konzervatívok kiegyezési kísérletét elutasító országgyűlés tehát „nem talált rá a kibontakozás útjára”, és az újabb önkényuralomra „ítélt országnak – mellőzve az érdemi iránymutatást a továbblépésre – csak helytállást ajánlott” – szövelt Szabad György egyértelmű és kíméletlen történetírói értékelése (Szabad 1969, 40–42).

Végkövetkeztetésének summázata tehát abban összegezhető, hogy bár a polgári átalakulás kibontakozásának lehetősége a nemzetközi helyzet alakulásával szoros kölcsönhatásban az 1861-es országgyűlés közjogi, illetve társadalmi és nemzetiiségi kérdésben tanúsítandó magatartásától függött (Szabad 1969, 29), a politikai elit egyik kérdéskörben sem tudott valódi megoldással szolgálni, így letért az 1848/49-ben megkezdett útról, s elindult az 1867-es kiegyezéssel megpecsételt új irányba.

A lovas egyre távolodik, s végül eltéved

„A kiegyezést nem tekintem csupán elvfeladásnak, hanem egy történelmileg meghatározott körülmények közt kialakuló, részben új koncepciójú politikai irányzat érvényesülése következményének is” – Szabad György e kijelentésében különösen nagy jelentőséggel bír a „csupán” szócska, amely világossá teszi, hogy nézete szerint a kiegyezés részben elvfeladás, részben pedig egy új politikai koncepció hatalomra jutása is volt. „Nem tekintem azonban [...] »győzelemnek«, még »a nemesség« győzelmének sem, legfeljebb egy olyan meghatározott körülmények között felülkerekedő politikai irányzat sajátos módon a maga számára biztosított sikerének, amely a nagybirtokos arisztokrácia zömét, a középbirtokosság és a nemesi értelmiség egy részét reprezentálta, jelentékeny polgári erőket is uszályába vonva” – fejezte be Szabad gondolatmenetét (Szabad 1971, 259). A kiegyezést tehát csak egy szűk politikai kör sikerének tekintette, ami a magyarság számára sokkal inkább kudarc volt, 1848/49 kiteljesítésének a kudarca.

Szabad állításai mögé tartalmat is felsorakoztatott, s számos ponton indokolta meg véleményét, és fejtette ki ezáltal a kiegyezési rendszerrel és az azt működtető politikai elittel szemben megfogalmazott kritikáját. Egyik legfontosabb problémának az alkotmányos, parlamentnek felelős kormányzati rendszer visszafejlesztését és abszolutisztikus elemekkel való korlátozását tekintette: „A kiegyezést megtestesítő jogszabályoknak a parlamentáris kormányzati rendszer működését kockáztató voltát kirívó módon példázza az uralkodó »végelhatározási« jogkörének az egykorú alkotmányos monarchiákban páratlan mibenléte és széleskörűsége. Az 1867. március 17-i minisztertanács – korszakosan szemérmes hallgatással kezelt – szabályzatában [...] olyan diszkrecionális jogok birtokosának ismerte el az uralkodót, amelyek összeegyeztethetetlenek voltak a parlamentáris kormányzati rendszerrel. [...] S az uralkodó a dualizmus egészen át élt is a számára így biztosított korlátozó irányítás páratlan eszközeivel, szinte kivétel nélkül európai felzárkózásunk rovására” (Szabad 2000, 19–20).

Szabad gondolatmenetét tovább szöve több helyen kifejtette, hogy a felelős kormányrendszer megcsonkítása révén, az ún. közösügyi rendszerben, az önálló államiság feltételei is veszélybe kerültek mind a hadügyek, mind a külügyek területén. Véleménye szerint a kiegyezés létrehozói a parlamentáris kormányzati rendszereknek az „abszolutizmustól legféléltettebb működési területén, a hadügyben vállalták a legnagyobb kockázatot” (Szabad 2000, 20). Hiszen 1848/49-ben a „honvédsereg [...] nem utolsósorban azért harcolt Pákozdtól Temesvárig, hogy Magyarország népeinek ne kelljen vérezniök autokrata döntések nyomán Solferinótól Königsgrätzig és »a közös ügyek hálójába« ejtetten Bosznia és Hercegovina hegyeitől az Isonzo és a Piave völgyéig” (Szabad 1986a, 43).

Szabad szerint a kiegyezés ténye az ország külpolitikai megítélését, továbbá a birodalom többi népével, illetve az országbeli nemzetiségekkel való megbékélés lehetőségét is súlyosan rontotta, hiszen az „a körülmény, hogy a polgári átalakulásért és az abszolutista hatalmi szisztéma megdöntéséért vívott küzdelmeit betetőzve Magyarország elsőként nyilvánította ki önálló államiságát, amit csak külhatalmi intervencióval lehetett felszámolni, predesztinálta arra, hogy potenciális kezdeményezője s majdani organizátora legyen, lehessen, a feudális-dinasztikus szerkezetű, a polgári fejlődés dezintegráló hatásától nem mentesíthető, hajdani szövetségeseitől is rendre feladott, mindenképpen széthullásra ítélt Habsburg Birodalmat túlélő nemzetek összefogásának a közös elnyomást a közös szabadsággal felváltó új egyensúlyviszonyok megteremtésére” (Szabad 1986a, 48–49). Magyarország azonban Szabad szerint a szabadság és a nemzeti önrendelkezés zászlóvivőjéből annak hátráltatójává vált: „hajdan a magyar szabadságküzdelmekkel szolidáris lengyelek és az önkényuralom korában a magyarokat már-már potenciális szövetségesnek tekintő csehek a kiegyezés után a magyarságban mindinkább az elnyomó hatalmat tovább éltető, társuralkodó nemzetet láttak” (Szabad 2000, 27–28). Következésképpen: „A kiegyezés az uralkodó nemzet kétes dicsőségét, de minden felelősségét és következményét az osztrák-németek mellett a magyar nemzetre is rásúlyosítva, minden addiginál mélyebbre verte az ellentétek ékét a monarchiabeli nemzetek közé” (Szabad 1962, 225). Tovább rontotta a helyzetet a nemzetiségi politika, a trializmus hangos elutasítása, s mindenekelőtt az 1908-as annexió, ami súlyos véleménye szerint „messzeemenően hozzájárult a Szarajevótól Trianonig ívelő tragédiához” (Szabad 2000, 23).

Szabad tehát világosan jelezte, hogy maga az 1867-ben létrehozott kormányzati struktúra az önálló államiság fontos kritériumairól való lemondással, a parlamentáris kormányzati rendszer abszolutisztikus elemekkel való korlátozásával önmagában is mély problémákat vetített előre, amelyeket a dualizmus válságperiódusa még inkább felerősített: „A parlamentáris kormányzati rendszert megrázó 1905–1906. évi kormányzati válság mintegy összegezve jelenítette meg, milyen kockázatok őrződtek meg a dualista alkotmányosság hézagaiban, s váltak fenyegető lehetőségekké a kihasználásukra kész abszolutisztikus erők számára” (Szabad 2000, 24). A kormányválság zárásaként ugyanis az „ellenzék megalkudott, koalíciós kormány jött létre 67-es vezetéssel és uralkodói zabolázással. Az pedig hamarosan átváltott a háborúba sodródást

feltartóztathatatlaná tevő udvari hatalompolitika mind feltétlenebb érvényesítésére” (Szabad 2000, 25).

Szabad kritikája mellett azon véleményét is hangsúlyozta, hogy a kiegyezés nem volt elkerülhetetlen szükségszerűség, egy realizált 1848, s a Kossuth-féle emigráció által képviselt politika révén létezett valódi alternatíva is: az alkotmányos parlamentnek felelős kormányzati rendszer teljessé tétele, sőt demokratikus irányú továbbfejlésztése az abszolutizmus ellenében; a demokratikus módon kialakított helyi önkormányzatiság eszménye a „despotizmus eszközeként és szálláscsinálójaként” (Szabad 1975, 563) aposztrofált centralizmussal szemben; az önálló állami lét, sőt függetlenség biztosítása és a környező népek föderatív szövetsége a birodalmi keretek ellenében. Szabad hangsúlyozta, hogy Kossuthék az önkormányzatiságtól nem csupán az egyéni szabadságjogok kiteljesedését várták, hanem „Magyarország valamennyi nemzetisége polgári demokratikus együttélésének” (Szabad 1975, 563) problémájára akartak megoldást kínálni. A föderatív államszövetség pedig a térség stabilitását volt hivatott szolgálni. Szabad interpretációja szerint Kossuthék alternatív programjuk realizálását nem a „könnyelmű felkelés”, de nem is a „Habsburg Birodalom létét meghosszabbító kiegyezés” révén, hanem a Habsburg Birodalom „elmélyülő” válságának a „népre és nemzetiségekre támaszkodó aktív politikával” való siettetésével kívánták elérni (Szabad 1962, 229). Kossuth tehát korántsem az „ölbe tett kézzel” való kivárást hirdette, hanem aktív politikai lépéseket sürgetett (Szabad 1962, 230), de az eltévedt, vesztébe rohanó lovas nem volt képes visszafordítani.

Szabad az 1960-ban megrendezett kiegyezésvitán jelezte: „távolról sem azonosítom magamat a kiegyezés egykorú vagy újabb kuruckodó bírálóival, nem vezetek valamiféle vulgarizáló átokhadjáratot a kiegyezés ellen, vagy redukálom erre az egy mozzanatra az újkori magyar történet nehéz útjának sok, mély és messzi történeti forrásból eredő okát” (Szabad 1962, 230). Kiegyezéskritikája valóban egy komplex és védhető történeti narratívára épült, de végkövetkeztetése mégis arra futott ki, hogy a Monarchia és benne a történelmi Magyarország szétesésében döntő szerepe volt az 1867-es keretrendszernek: „Az új államjogi fikció megteremtésével felülkerekedett annak illúziója, hogy a társuralkodó nemzet kényelmes pozíciójában a nemzeti szuverenitás hiányait antidemokratizmussal kompenzálva, nagyobb haza őrizhető meg, mint a függetlenséghez vezető, kitartást is, erőfeszítést is többet követelő, minden bizonnyal rögzös, de célirányos úton. S amikor a feudális-dinasztikus szerkezetű birodalom utolsó létformája, a dualista is végső válságba került, a magyarság, amelynek elfogyott a reformkorban és 1848/49-ben a jogkiterjesztésért, az abszolutizmus és beolvasztás elleni történelmi jelentőségű küzdelemben szerzett politikai és erkölcsi tőkéje, azoknak a tényleges hatalmi eszközöknek hiányában, amelyeknek birtoklását a polgári átalakulásért küzdők még elengedhetetlennek tartották az idejétmúlt Habsburg Birodalom túlélésének biztosítására is, akkor csak mohó ellenfelekre talált, s hiába sikoltott magára maradvá igazságért” (Szabad 1986a, 49–50).

Összegzés

Bár Szabad György történetírói munkásságának jelentős része a kádári kommunista egypártrendszer által előirányzott marxista történetírás időszakára esik, politikailag bátor művei kivétel nélkül, egységesen illeszkednek a felvázolt narratívába. Ez a tény természetesen nem jelenti azt, hogy ne fejlődött volna Szabad gondolkodásmódja, hogy egyre számosabb és sokrétűbb kutatásaival, egyre bővebb és alaposabb forrásismeretével ne árnyalta volna saját nézetrendszerét, megítélésünk szerint azonban ennek alapvonásai már kezdő történészként is ugyanazok voltak, mint pályája legvégén: idézett műveinek állításai nem cáfolják egymást, akár évtizedes eltéréssel megírt gondolatai logikusan, ellentmondások nélkül, egymást erősítve, a csomópontokat még hangsúlyosabbá téve illeszkednek egymáshoz.

Szabad történetírói munkásságával a diktatórikus egypártrendszer idején, a rendszerváltás időszakában és a demokratikus Magyarország keretei között is szinte ugyanolyan erővel egy önálló állami garanciákkal felvértezett, demokratikus önkormányzatisággal bíró, felelős parlamenti kormányrendszerrel rendelkező alkotmányos ország narratíváját közvetítette. Szócsövét, „a feudális kiváltságrendszer és az önkényuralmi kormányzás legkövetkezetesebb” (Szabad 1975, 572), megalkuvás nélküli, de fejlődni, továbblépni is képes ellenfelében, Kossuth Lajosban találta meg, hiszen a reformkorban, 1848/49-ben és az emigráció éveit tanúsított politikai magatartása révén benne vélte felfedezni az 1848/49-es alapokra építhető demokratikus, független, alkotmányos, a nemzetiségekkel békét kötő Magyarország teoretikusát, még akkor is, ha ennek az alternatívának a megvalósítására tömegbázisképző képesség hiányában Kossuthnak nem volt ereje és lehetősége. Ez a Magyarország azonban sokat jelentett mind a történész, mind a politikus, a képviselő, a házelnök Szabad György számára: egyfelől vágyat a múlta, másfelől igényt, reményt, útmutatást, sőt elvárást, majd pedig figyelmeztetést a jövőre nézve: „A reformkor és 1848/49 a korábban kizárt »köznépnek« a nemzetbe emelését hagyományaink átlényegítőjévé és továbblépésük meghatározójává tette mind a fejekben, mind a lelkek mélyén, képessé formálva befogadóit, hogy átmentsék az egymásba kapaszkodó önkény és kiváltság új és új színeket öltő restaurációs kísérleteinek korszakain. Az élő és az eljövendő nemzedékek öntudatától és bátorságától függ immár, hogy a parlamentáris kormányzati rendszerre alapozott magyar jogállam mindenkor alkotmányos gyakorlatában következetesen érvényre jussanak megújult nemzeti és demokratikus hagyományaink” (Szabad 2001a, 30).

Irodalomjegyzék

- Szabad György (1962). „Hozzászólás Hanák Péter »A dualizmus korának néhány vitás kérdése« című referátumához az 1960. december 19-én rendezett vitaülésen”. *Századok* 96/1–2 (A történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről), 223–230, 238–239.
- Szabad György (1967). *Forradalom és kiegyezés választútján, 1860–61*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szabad György (1969). *Forradalom és kiegyezés választútján, 1860–1861*. Doktori értekezés tézisei. Budapest.
- Szabad György (1971). „A kiegyezés előtörténetéhez (Felelet Kosáry Domokos »reflexióira«)”. *Történelmi Szemle* 14/1–2, 254–259.
- Szabad György (1975). „Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről”. *Századok* 109/3–4, 551–573.
- Szabad György (1976). „A polgári átalakulás megalapozása 1848–49-ben”. In: Spira György, szerk. *A negyvennyolcas forradalom kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 49–64.
- Szabad György (1980). „A pénzügy alkotmányos kezelésének igénye a reformkorban”. In: Bertényi Iván, szerk. *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE, 235–267.
- Szabad György (1982). „Batthyány és Magyarország alkotmányos önkormányzatának kérdése 1848 tavaszán”. *Századok* 116/6, 1175–1192.
- Szabad György (1986a). *Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szabad György (1986b). „Történelmi úttévesztésünk értelmezője (Kritika: Bibó István válogatott tanulmányai)”. *Kortárs* 30/11, 147–152.
- Szabad György (1998). „A kormány parlamenti felelősségének kérdése”. In: Szabad György, szerk. *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*. Budapest: KIT Képzőművészeti Kiadó és Nyomda, 92–111.
- Szabad György (2000). „A parlamentáris kormányzati rendszer megteremtése, védelmezése, és kockáztatása Magyarországon, 1848–1867”. In: Glatz Ferenc, szerk. *Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián, 1995–1998*, III. Budapest: MTA, 1–28.
- Szabad György (2001a). „Az antiabszolútizmus hagyományai a kiváltságörzés és a jogkiterjesztés keresztútjában”. In: Glatz Ferenc, szerk. *Közyűlési előadások, 1999*, I. Budapest: MTA, 17–30.
- Szabad György (2001b). „Magyarország polgári átalakulásának megalapozása a reformkorban és 1848/49-ben”. In: Gergely Jenő – Izsák Lajos, szerk. *A magyar államiság ezer éve*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 9–20.

TANULMÁNYOK

Javaslat a helyesírási szabályzat és az átírási szabályzatok módosító kibővítésére a kínai nevek, szavak latin betűs írásmódja tekintetében

Proposal to Expand and Modify the Rules of Orthography and Transcription for the Romanization of Chinese Names and Words

Bartos Huba¹ – Apatóczy Ákos Bertalan² – Hamar Imre³

¹ PhD, tudományos főmunkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest;
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Távolségi Intézet, Budapest
bartos.huba@nytud.elte.hu

² PhD, tanszékvezető, Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar Kínai Tanszék
apatoczky.akos@kre.hu

³ DSc, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Távolségi Intézet, Budapest
hamar.imre@btk.elte.hu

Absztrakt

Tekintettel arra a tényre, hogy a standard kínai nyelv hivatalos latin betűs átírási rendszere, a *pinyin* mára *de facto* szabvánnyá vált a világban, és elsősorban ezt használják a latin betűs írású nyelvek kontextusában a kínai nevek és szavak átírására, azzal a javaslattal élünk ebben a tanulmányban, hogy a magyar helyesírásban is kapjon helyet ez az átírási rendszer, továbbá konkrét ajánlásokat is adunk arra, hogy ezeket az alakokat hogyan célszerű a magyar morfológia helyesírási rendszerébe illeszteni. Elsősorban a különféle kínai nevek átírásával foglalkozunk itt, hiszen ezek bukkanhatnak fel leggyakrabban a magyar szövegekben.

Abstract

Given that *pinyin*, the official Romanization of Mandarin Chinese, has become the *de facto* worldwide standard for transcribing Chinese names and words in languages written in Roman script, we propose introducing this system to Hungarian texts. We also offer recommendations on how to incorporate *pinyin* forms into the orthographic system of Hungarian morphology, primarily for names, which are the most frequent Mandarin items found in Hungarian texts.

Kulcsszavak: latin betűs átírás, kínai, *pinyin*, helyesírás

Keywords: Romanization, Mandarin Chinese, *pinyin*, orthography

1. A *pinyin* átírási rendszer

A kínai nevek, szavak magyar szövegekben való megjelenítésére elsődlegesen a nemzetközileg szabványos (ISO 7098:2015) *pinyin* latin betűs átírási rendszer használandó, melyet az 1950-es években alkotott meg a Kínai Népköztársaságban (KNK) egy ezzel megbízott, jórészt nyelvészekből álló tudományos bizottság. 1958-ban hirdették ki és tették hivatalossá a KNK-ban, 1982-ben lett belőle először ISO- (International Organization for Standardization) szabvány (ISO 7098:1982), ami után rendkívül gyorsan terjedt el a használata szerte a világban – nem csupán a szótárakban és nyelvoktató anyagokban, de a sajtóban és a (mű)fordításokban is –, a latin betűs írást használó országok nagy többségében rövid idő alatt leváltotta az addig használt (nyelvenként-kultúránként különböző) romanizációkat.

A *pinyin* átírás a kínai nyelv szavainak tónusértékét mellékjelekkel jelöli, javaslatunk szerint azonban általános célú szövegekben (a tipográfia egyszerűsítése érdekében, a nemzetközi gyakorlatot követve) a tónusjelek nélküli formák alkalmazandók. Tudományos szövegekben ugyanakkor lehetőség szerint a tónusjeles írásmódot kell előnyben részesíteni. A *pinyin* írásmód helyett, különösen irodalmi művekben, műfordításokban, továbbra is használható a kínai nyelv (eddig kötelezően alkalmazott), ún. magyar népszerű átírása is (Ligeti–Terjék 1981, 397–440).

Indoklás: A magyar helyesírás szabályzata (*A magyar helyesírás szabályai*, 12. kiadás, 2015; a továbbiakban: AkH.) és gyakorlata szerint a latin betűs írást használó nyelvek szavai, nevei (a magyarban már meghonosodott kölcsönszavak, valamint a „megmagyarosodott” névalakok kivételével) a forrásnyelv írásmódja szerinti alakban írandók. A „latin betűs írás használatának” pontosabb definíciója hiányában, ha egy nem latin betűvel írott nyelvnek létezik natív, nemzetközileg általánosan használt és elfogadott, a nemzetközi gyakorlatban csaknem kizárólagosan alkalmazott, szabványosított latin betűs átírása (különösen ha az, mint a *pinyin* esetében is, nem valamely másik konkrét idegen nyelv kiejtési normáin, betű-hang megfelelésein alapszik, hanem betű-hang megfelelések rendszerét alkotó önálló, eredeti norma), akkor előnyben részesítendő ennek használata a magyar közegben is, különösen, ha (mint a mi esetünkben is) ez a rendszer adekvátabb reprezentánsa az adott nyelv hangrendszérének, hangalakjainak, mint az eddig használt magyar átírási rendszerek.

2. A *pinyin* írásmód fő szabályai

A *pinyin* rendszerében (az európai nyelvek ortográfiai gyakorlatához hasonló módon) a mondathatárokat nagy mondatkezdő kezdőbetű és mondatzáró írásjel jelzi – utóbbiak azonosak a magyar ortográfiában használatosakkal (. ? !), a szavakat egymástól szóközők választják el, az egy szót alkotó szótagokat pedig egybeírják. Némi nehézséget okozhat, hogy a szó fogalma a kínai nyelvben valamivel kevésbé jól definiált, mint az indoeurópai vagy az uráli nyelvekben, és a kínai anyanyelvi beszélők intuíciója is gyengébb ebben a vonatkozásban. Ezért a *pinyin* írásmódot szabályozó ISO-szabvány

(illetve az annak alapjául szolgáló kínai GB-szabvány: GB/T 16159-2012) részletes szabályozást ad a szavakra való tagolás szabályairól.

A *pinyin* írásmód alkalmazására vonatkozó jelen javaslat a gyakorlati alkalmazásban elsősorban a kínai *nevek* írásmódját érinti, ezért itt csak a különféle nevek írásmódját érintő szabályokat ismertetjük. (A példánál zárójelben megadjuk az eddigi szabályozás szerint átirát alakot is.)

2.1. Személynevek

A kínai személynevek két névtagból: családnévből és utónévből állnak, melyek a magyarhoz hasonlóan ebben a sorrendben állnak. Mind a családnévek, mind az utónevek lehetnek egy vagy két szótagosak, bár a két szótagos családnévek ritkák. Mindkét névtagot (szótagszámtól függetlenül) egybeírják nagy kezdőbetűvel, a két névtag közé pedig szóköz kerül, például:

- egy szótagos családnév + egy szótagos utónév: *Du Fu* (Tu Fu),
- egy szótagos családnév + két szótagos utónév: *Deng Xiaoping* (Teng Hsziao-ping),
- két szótagos családnév + egy szótagos utónév: *Sima Qian* (Sze-ma Csien),
- két szótagos családnév + két szótagos utónév: *Ouyang Yuqian* (Ou-jang Jü-csien).

Rendkívül ritkán ugyan, de előfordulnak úgynevezett kettős családnévek is, melyeknek mindkét összetevője önmagában is létező családnév. Az ilyen kettős családnévek írásmódja: mindkét tag nagy kezdőbetűvel szerepel, köztük pedig szóköz áll, például: *Zheng Zhang* (Cseng-Csang), *Dongfang Yue* (Tung-fang-Jüe).

2.2. Földrajzi nevek

2.2.1. Városnevek

A városneveket szótagszámtól függetlenül egybeírják, nagy kezdőbetűvel, például: *Hangzhou* (Hangcsou), *Zhangjiakou* (Csangcsiakou).

2.2.2. Tartománynevek

A tartományok neveit ugyancsak szótagszámtól függetlenül egybeírják, nagy kezdőbetűvel, például: *Hebei* (Hopej), *Heilongjiang* (Hejlungcsiang). Az egyetlen említendő különleges írásmód abból ered, hogy van két (egymással egyébként szomszédos) tartomány, melyek neve bármilyen hangjelölő átírásban egybeesik, ha a tónusokat nem jelölik – a tónusjelölés ugyanakkor megkülönbözteti őket: *Shānxī* vs. *Shǎnxī*. A tónusjelölés nélküli pinyin írásmód konvencionálisan így különbözteti meg őket: *Shānxī* → *Shanxi* és *Shǎnxī* → *Shaanxi* (a hagyományos magyar írásmódban: Sanhszi vs. Senhszi).

2.2.3. Folyó-, tó- és hegynevek

A legtöbb ilyen név második tagja a 'folyó', 'hegy', 'tó' stb. köznévi szó. A szabályos írásmód az, hogy a szűk értelemben vett tulajdonnévi elemet és a földrajzi alakzatot megnevező köznévi elemet egymástól szóközzel elválasztva írják, és mindkét szó nagy kezdőbetűs, például: *Huang He* (Huang-ho) 'Sárga folyó', *Tai Shan* (Taj-san) 'Tajsan (hegy)', *Yalu Jiang* (Jalu-csiang) 'Jalu folyó', *Dongting Hu* (Tungting-hu) 'Tungting tó', *Taiwan Haixia* (Tajvan hajhszia) 'Tajvani szoros'.

2.2.4. Közterületek nevei

Utca, terek stb. neveiben az 'út', 'utca', 'tér' stb. elemet jellemzően magyarul fűzzük hozzá a közterület nevéhez, például *Chang'an* (sugár)út (Csangan [sugár]út), *Tian'anmen tér* (Tienanmen tér).

2.3. Intézménynevek

Abban a ritka esetben, ha intézmények kínai nevét nem fordításban (például Kínai Társadalomtudományi Akadémia, Országos Népi Gyűlés), hanem átírásban akarja valaki szerepeltetni magyar szöveganyagban, akkor a szabványos írásmód: szóközzel szavakra tagoltan, minden egyes szót nagy kezdőbetűvel írva, például: *Zhongguo Shehui Kexueyuan* (Csungkuo Söhu J Kohszüejüan) 'Kínai Társadalomtudományi Akadémia', *Quanguo Renmin Daibiao Dahui* (Csüankuo Zsenmin Tajpiao Tahu) 'Országos Népi Gyűlés'.

2.4. Kiadványok címei

A címet alkotó szavak egymástól szóközzel vannak elválasztva, és minden szó nagy kezdőbetűvel áll, például: *Renmin Ribao* (Zsenmin Zsipao), *Zhongguo Yuwen* (Csungkuo Jüven).

3. Elválasztás

A sorvégi elválasztás jele a *pinyin*ben is a (kis)kötőjel. Általános szabály, hogy a *pinyin* írásmódban csak szótaghatárnál alkalmazható a sorvégi elválasztás, ott viszont bármely esetben. Mivel a szótaghatárok élesek, ezért az elválasztás nem jár semmiféle írásmódváltozással, kivéve a következő pontban tárgyalt szótaghatár-jelölő elhagyását, ha épp annak helyére esik a sorvégi elválasztás.

4. A szótaghatár egyértelműsítő jelölése

Magánhangzóval kezdődő szótagok esetén előfordulhat, hogy a velük egybeírtan előttük álló szótag végződése vagy azon szótag egésze tévesen egybeszótagolható a magánhangzó kezdetű szótaggal. Ilyenkor a magánhangzó kezdetű szótag elé tett aposztróf jelzi a szótaghatárt, megelőzendő az esetleges félreolvasást (lásd alább az a. példasort). E jelölésmódot a mindennapi gyakorlat kiterjeszti olyan esetekre is, amikor az átszótagoló téves elemzés nem eredményezne ugyan létező, legitim szótagokat, vagyis valójában nem áll fenn a tévelemzés veszélye, de a könnyebb olvashatóság érdekében *-n(g)*, *-i* vagy *-u* betűre végződő szótag után, magánhangzóval kezdődő következő szótag előtti helyzetben ilyenkor is kiteszik a szótaghatárt jelölő aposztrófot, ahogy a b. példasorban látszik:

a. *Yan'an* ($\neq$ *Ya.nan*), *Xi'an* ($\neq$ *Xian*).

b. *Tian'anmen* (bár nincs ilyen lehetséges szótagsor: **Tia.nan.men*), *Xi'ou* (bár nincs: **Xiou*).

5. A *pinyin* írásmódú alakok toldalékolása

Toldalékoknak a *pinyin* írásmódú szóalakokhoz fűzése tekintetében néhány kisebb eltéréssel a helyesírási szabályzat elveit kell követni (lásd AkH. 215–217.). Az eltéréseket a következők pontokban aláhúzással jelöljük.

5.1.

Az idegen írásmód szerint írt közszavakhoz és tulajdonnevekhez általában ugyanúgy közvetlenül (tehát kötőjel nélkül) kapcsoljuk a toldalékokat, mint a magyar szavakhoz és tulajdonnevekhez (vö. AkH. 215.), például: *Qufuban*, *Xi'anról*, *Nanningot*, *Tailünek*. Ha az idegen írásmód szerint írt közszó vagy tulajdonnév *végén álló betű kínai hangértéke jelentősen eltér annak magyar hangértékétől*, akkor a magyar toldalékokat mindig kötőjellel fűzzük a szó testéhez (vö. AkH. 217. [a]), például: *Rehe-ből*, *Han Feizi-vel*, *Chengde-ről*; *Qiu Xigui-nek* vagy *Qiu Xigui-nak*, *Zhou Enlai-ról*, *Hebei-jel*, *Xiang Yu-höz*. Ilyen szótagok: (a) *ci*, *chi*, *ri*, *si*, *shi*, *zi*, *zhi*; (b) *ju*, *qu*, *xu*, *yu*; (c) az *-ai*, *-ei*, *-ui* végű szótagok; (d) az *-e* végű szótagok az *-ie*, *-üe/-ue* végűek kivételével.

5.2.

A mind írásban, mind kiejtésben *i*-re végződő helységnevek *-i* képzős származékának végén (a magyar *i* végű helységnevekhez hasonlóan) csak egy *i*-t írunk, például: *wuxi*, *shanxi*, *yili*. Ha azonban a *pinyin* írásmódú szó végén álló *i* betű nem a magyarhoz hasonló *i* hangot jelöl (ld. a fenti 5.1.-ben), akkor az *-i* toldalékot kötőjellel írjuk utána, például: *shunzhi-i*, *shanghai-i*, *hubei-i*.

5.3.

A *-val*, *-vel* és a *-vá*, *-vé* rag a mássalhangzót jelölő betűre vagy betűkapcsolatra végződő közszavakhoz és tulajdonnevekhez úgy járul, hogy *v*-je teljesen hasonul az *utolsó betű jelölte* mássalhangzóhoz (vö. AkH. 216. [b]), például: *Xi Jinpinggel*, *Mulanná*. Mivel az *-ei*, *-ai*, *-ui* végű szótagok záró hangja egy a magyar *j*-hez hasonló hangzású félmagánhangzó, e szótagok esetében is érvényesül a toldalék eleji *v* → *j* hasonulás, például: *Qinghai-jal*, *Zhang Lei-jel*.

5.4.

Mind a közszavak, mind a tulajdonnevek végső *a*-ja, *e*-je és *o*-ja helyett *á*-t, *é*-t, illetve *ó*-t írunk az olyan toldalékos vagy utótaggal ellátott alakokban, amelyekben ezek a szó végi hangok a magyar kiejtésben megnyújtva fordulnak elő (vö. AkH. 216. [a]), például: *Ningxia* → *Ningxiában* (de: *ningxiai*), *Moqi Xie* → *Moqi Xiével* (de: *Moqi Xiei*), *Wang Tao* → *Wang Taót* (de: *Wang Tao-szerű*). Ez alól kivételt képeznek azok az *e*-re végződő szavak, ahol ez a záró *e* betű nem a magyar *e*-hez hasonló hangértékű (és a fenti 5.2. pont értelmében a toldalékot kötőjellel kapcsoljuk hozzá), például: *Lao She-vel*, *Chengde-ben*.

5.5.

Az *er* szótag toldalékolásakor a többalakú, harmonizáló toldalékalakok közül az elől képzett magánhangzót tartalmazó változat használandó, kerek ségi harmónia tekintetében pedig akár az ajakkerekítéses, akár az ajakkerekítés nélküli magánhangzó használható, például: *Da Errel*, *pu'erhez* vagy *pu'erhöz*, *Zhang Eren* vagy *Zhang Erön*.

5.6.

Az *-ian/yan* végződésű szavak toldalékolásakor (mivel ezekben a szótagokban a magánhangzó hangértéke nyílt *e* hang) a többalakú, harmonizáló toldalékalakok közül az elől képzett, kerek ségi harmónia tekintetében pedig az ajakkerekítés nélküli magánhangzót tartalmazó változat használandó, például: *Zhang Taiyannel*, *Dalianben*.

5.7.

A toldalékok harmonizáló magánhangzójának értéke a magyartól eltérő hangértékű betűre végződő szótagok esetében: (a) a *ci*, *chi*, *ri*, *si*, *shi*, *zi*, *zhi* szótagok után elől képzett ajakkerekítéses, például: *Mo Zi-höz*, *Wang Anshi-ről*; (b) a *ju*, *qu*, *xu*, *yu* szótagok után elől képzett ajakkerekítéses, például: *Yinxu-ból*, *Lunyu-höz*; (c) az *-ai* végű szótagok után hátul képzett, például: *Zhou Enlai-tól*, az *-ei* végűek után elől képzett kerekítetlen, például: *Xiao Mei-hez*, az *-ui* végűeknél szabadon választhatóan hátul

képzett vagy elől képzett kerekített, például: *Anhui-ból* v. *Anhui-ből*; (d) az *-e* végű szótagok után (az *-ie*, *-üe/-ue* végűek kivételével) pedig elől képzett kerekített, például *Lao She-höz*.

6. Bevett írásmódú névalakok használata

A széles körben ismert és használt névalakok továbbra is szabadon írhatók a hagyományos magyar átírás szerinti és/vagy a széles körű használatban korábban rögzült írásmóddal. A leggyakoribb példákat itt felsoroljuk:

6.1.

Egyes városnevek: *Peking*, *Sanghaj*, *Kanton*, *Tiencsin*, *Csungking*, *Nanking*, *Hongkong*, *Tajpej*, *Harbin*, *Ürümcsi*, *Höhhöt*.

6.2.

Egyes széles körben ismert tartománynevek: *Szecsuan*, *Tajvan*.

6.3.

Egyes folyók nevei: *Huangho* (Sárga-folyó), *Jangce*.

6.4.

Ismert politikusok nevei: *Mao Ce-tung*, *Csou En-laj*, *Cs(i)ang Kaj-sek*, *Szun Jat-szen*, *Teng Hsziao-ping*.

6.5.

Történelmi személyiségek nevei: *Kor.fuciusz*, *Menciusz*, *Lao-ce*.

6.6.

Híres írók, költők nevei: *Li Taj-po* vagy *Li Po*, *Tu Fu*, *Csü Jüan*, *Szu Tung-po*, *Lu Hszün*, *Lao Sö*.

6.7.

Klasszikus irodalmi, történeti és filozófiai művek címei: *Tao Te* (vagy *Tö*) *King*, *Lun jü*, *Ji King*, *Si King*, *Su King*.

Irodalomjegyzék

- AkH. = *A magyar helyesírás szabályai 12. kiadás* (2015). Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://helyesiras.mta.hu/helyesiras/default/akh12>.
- GB-szabvány: GB/T 16159-2012. „Basic Rules of the Chinese Phonetic Alphabet Orthography”. *Pinyin.info* (letöltés 2026. jan. 10.). <https://pinyin.info/rules/GBT16159-2012.html>.
- ISO 7098:2015(en). „Information and Documentation—Romanization of Chinese”. *ISO* (letöltés 2026. jan. 7.). <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:7098:ed-3:v1:en>.
- Ligeti Lajos – Terjék József, szerk. (1981). *Keleti nevek magyar helyesírása*. Budapest: Akadémiai Kiadó. http://real-eod.mtak.hu/12204/1/AkademiaiKiado_002447.pdf.

Farmok a város szélén: a városi mezőgazdaság szerepe a fenntartható élelmiszer-ellátásban

Farms on the Outskirts of Cities: The Role of Urban Agriculture in Sustainable Food Supply

Neulinger Ágnes¹ – Bácsági Éva² – Balázs Bálint³

¹ PhD, vezető kutató, Environmental Social Science Research Group (ESSRG), Budapest
neulinger.agnes@essrg.hu

² kommunikációs munkatárs, Environmental Social Science Research Group (ESSRG), Budapest
bacsagi.eva@essrg.hu

³ PhD, vezető kutató, Environmental Social Science Research Group (ESSRG), Budapest
balazs.balint@essrg.hu

Absztrakt

Az élelmiszerrendszer fenntarthatóvá válása alapvető feltétele annak, hogy a környezeti problémák (például a klímaváltozás) okozta kihívások ellenére mindenki számára biztosítható legyen a jó minőségű, tápláló élelmiszer. Mivel a világ egyre növekvő hányada él városokban, a városi mezőgazdaság újraéledő népszerűsége nem meglepő. A városi gazdálkodásnak több formája van, köztük a nagyvárosok szélén létesülő és ökológiai gazdálkodással működő farmok, amelyek fenntartható módon biztosítanak a lakosság minden rétege számára jó minőségű, helyi és friss élelmiszert, miközben közösségépítési és oktatási feladatot is betöltenek. Cikkünkben a városi mezőgazdaság jellemzőit mutatjuk be, kitérve a kérdés hazai jelentőségére.

Abstract

Making the food system sustainable is essential to ensuring that everyone has access to high-quality, nutritious food, despite the challenges posed by environmental issues (such as climate change). Given that an increasing proportion of the world's population now lives in cities, the resurgence in popularity of urban agriculture is hardly surprising. Urban farming takes many forms, including ecological farms on the outskirts of cities that use organic methods to provide high-quality, local, fresh food to all segments of the population in a sustainable way. At the same time, these farms also serve community-building and educational purposes. In this article, we outline the characteristics of urban agriculture and highlight its relevance to Hungary.

Kulcsszavak: fenntarthatóság, mezőgazdaság, élelmiszerrendszer, városi farm

Keywords: sustainability, agriculture, food system, urban farming

Bevezetés

A mezőgazdaság mint szektor egyszerre az egyik legfőbb okozója és egyben elszenvedője a klímaváltozásnak, valamint azoknak a problémáknak, amelyek összefüggenek a természeti erőforrások szűkösségével, a környezetrombolással, a természet pusztításával és a minőségi, tápláló élelmiszerhez való hozzáférés kihívásaival. A FAO, az ENSZ Élelmészügyi és Mezőgazdasági Szervezete szerint egy fenntartható élelmiszerrendszernek mindenki számára biztosítania kellene a biztonságos és minőségi táplálkozást oly módon, hogy a jövő generációk élelmézbiztonságának és táplálkozásának gazdasági, társadalmi és környezeti alapjai ne sérüljenek (Nguyen 2018). A fenntartható mezőgazdaságot leíró fogalmak (ökológiai, alternatív, bio, regeneratív, biodinamikus, holisztikus, természetes és alacsony/csökkentett ráfordítású) mind a nagyüzemi mezőgazdasági termeléstől való különbséget, a vele való szembehelyezkedést fejezik ki: elutasítják mindazokat a gyakorlatokat, amelyek a környezetet, az élővilágot és a fogyasztók egészségét veszélyeztetik, például a növényvédő szerek széles arzenáljának alkalmazását és az erőforrásokat kihasználó művelési technikákat.

Egy fenntartható élelmiszerrendszerre való átállás számos kihívást rejt magában. A megoldandó problémák alapvetően nem egyéni szintűek, így nemcsak az állampolgárokon vagy fogyasztókon múlnak, hanem intézményi és rendszerszintű átalakítást igényelnek. A szükséges fordulathoz a kollektív magatartás-változtatás mellett szükség van a komplex, rendszerszintű gondolkodásra, a körforgásos gazdaság elveinek érvényesítésére az élelmiszerrendszerekben, a normák és szokások megváltoztatására, valamint a helyi, országos és nemzetközi szintű szakpolitikák közös megvalósítására (Jackson et al. 2020). Ha a lehetséges cselekvések szintjén nézzük, nemcsak a nemzetek feletti szövetségek és az államok, hanem az egyes települések is sokat tehetnek a fenntartható élelmiszerrendszerért.

Bár a fenntartható mezőgazdaság elsősorban a vidéki gazdálkodással összefüggésben jelenik meg, az utóbbi évtizedekben a fenntartható városi mezőgazdaság kérdése is egyre népszerűbbé vált. Ez nem meglepő, hiszen a világ lakosságának többsége városokban él, és a várható folyamatos növekedés eredményeképpen 2050-re a Föld lakosságának 62,5%-a lesz városlakó (Dyvik 2024). Jelenleg Magyarországon több mint 6,5 millió ember él városokban, ami a teljes népesség közel 70%-át jelenti (KSH).

A városi embereknek ez a tömege jellemzően a természettől elszakadva él, azaz a többségnek nincs rendszeres természethez kötődő élménye (Cox et al. 2017). Ugyanakkor az élelmiszerrendszer valódi változásához nélkülözhetetlen a földdel és a termelés feltételeivel való közvetlen kapcsolat (Balázs 2020). A városi mezőgazdaság a természethez való kötődés kialakulására, valós tapasztalatok szerzésére és jó minőségű élelmiszerhez való hozzáférésre kínál lehetőséget, többek között a városok peremén működő farmok gazdálkodásán keresztül. A továbbiakban ezeket mutatjuk be, kitérve a jelenség jellemzőire, valamint konkrét, megvalósított megoldásokra.

Városi mezőgazdaság

A városi mezőgazdálkodás hagyományai az ókorig nyúlnak vissza. Az iparosodás idején megszakadt gyakorlat a 2000-es évek óta lett újra népszerű, és a fejlett társadalmakban széleskörűen elterjedt (Halweil–Nierenberg 2013). Eszerint nem meglepő, ha egy városban – akár a legzsúfoltabb belvárosi kerületben – mezőgazdasági tevékenység folyik.

A nagyüzemi termelés problémái és a rendszeres élelmiszeripari botrányok (pl. az előállítás körülményei miatt) felértékeltek a helyi gazdaságokból származó termékeket, a vegyszermentességet és a termelővel való közvetlen kapcsolatot (Neulinger–Birtalan 2021). A lakosság igénye a friss és helyi élelmiszer iránt, valamint a városi stratégiákban egyre nagyobb szerepet kapó ökológiai szempontok együtt eredményezik a városi élelmiszer-termelés globális elterjedését. A városi mezőgazdaság magában foglalja az élelmiszerek termesztésének, feldolgozásának és forgalmazásának gyakorlatát a városban és a város körül. Termesztési oldalról olyan megoldásokról van szó, mint a közösségi kertek, a városi parkokban megtalálható zöldségágyások és gyümölcsösök, a városi erdőkertek, a tetőkertek, a városszéli farmok és az otthoni (kertben, erkélyen folyó) növénytermesztés. Ezek mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a városokban élők is hozzájuthassanak tápanyagokban gazdag, friss, biztonságos (vegyszermentes) terményekhez, így segítve az egészséges táplálkozást és az élelmiszerekhez kapcsolódó tudás megszerzését egyaránt. A FAO kiadványa szerint a városi mezőgazdaság előnyei közé tartozik az élelmiszer-termelés fenntarthatóbbá válása, az innovatív megoldások megjelenése az élelmiszerrendszerben (pl. vertikális növénytermesztés, hidropónia / talaj nélküli gazdálkodás), a nagyobb élelmiszer-biztonság, a magasabb minőségű élelmiszerek termelése, az élelmiszerrendszer ellenállóbbá válása a környezeti kockázatokkal és a klímaváltozással szemben, továbbá a városi zöldterületek megőrzése/bővítése és ezzel a biológiai sokféleség megőrzése a városokban és a környékükön (FAO–Rikolto–RUAF 2022).

Azonban az előnyök mellett a városi mezőgazdaságnak lehetnek hátrányai is. Ezek elsősorban a vegyszerhasználathoz kapcsolódó veszélyekhez, a városi telkeken található termőföld szennyezettségéhez, az állattartás egészségügyi kockázataihoz (Brown–Jameton 2000), a nagymértékű vízfelhasználáshoz (Halweil–Nierenberg 2013) és az egy farm működéséhez kapcsolódó rendetlenség, szag, zaj, energiaigény, a pangó vizekben elszaporodó szúnyogok és a szennyvízelvezetés okozta problémákhoz (Hallett–Hoagland–Toner 2016) kötődnek.

Farmok a városok szélén

A városi lakosság élelmiszer-ellátása stratégiai kérdés, így a világ számos országában a városi mezőgazdaságot egyre inkább a várostervezés szerves részeként kezelik. Az önkormányzatok – az országos és regionális tervezéshez igazodva – jellemzően maguk döntenek a területhasználat módjáról, a közigazgatási határokról, a tömegközlekedési

hálózat jellemzőiről, illetve a természeti és kulturális erőforrások hasznosításáról (Dias–Marat–Mendes 2020), amelyek mind befolyásolják azt, hogy hol és milyen formában létesülhetnek városi farmok.

A városok szélén fekvő területek a mai kor társadalmi, gazdasági és ökológiai kihívásai közepette értékelődtek fel újra a mezőgazdasági művelés számára, és lettek fontos szereplői a helyi élelmiszer-termelésnek, valamint jellemző lett az is, hogy a települések a városi mezőgazdaságot a szabadidős tevékenységekkel összefüggésben is elkezdték értelmezni (Corsi et al. 2023; Dias–Marat–Mendes 2020).

Ezek a városok peremén működő farmok állhatnak a helyi önkormányzatok fenntartásában, vagy üzemelhetnek üzleti vállalkozásként. Utóbbi esetében jellemző, hogy a megtermelt zöldségek és gyümölcsök nem a hagyományos élelmiszerláncon, azaz nagykereskedőkön és kiskereskedőkön keresztül, hanem az alternatív élelmiszer-ellátási hálózatok rendszerében jutnak el közvetlenül a fogyasztókhoz. Ezek magukban foglalják a termelői piacokat, a „szedd magad!” mozgalmat, a vásárlói közösségeket, a közösségek által támogatott mezőgazdasági tevékenységet és a heti rendelésen alapuló, ún. dobozrendszereket (Neulinger et al. 2020).

A városokban működő farmok célja többértű. Az élelmiszer-termelésen túl szolgálnak gazdasági, környezetvédelmi, közösségfejlesztési és a társadalmi igazságossággal összefüggő célokat. Ezek részben a termelésben, részben az ehhez kapcsolódó tevékenységekben és programokban jelennek meg (Stolhandske–Evans 2017). Tapasztalatok szerint a városok szélén működő farmok, abban az esetben is, ha üzleti céllal működnek, elsősorban nem gazdasági értelemben járulnak hozzá a város fejlődéséhez. Sokkal fontosabbak a közösségi és az oktatási szempontok, benne a társas kapcsolatok erősödése és az ifjúságnevelés (Poulsen–Neff–Winch 2017).

Városi farmok: nemzetközi gyakorlat, hazai példák

A városi farmok működésére számos jó gyakorlat érhető el a világban, az alábbiakban ezekből mutatunk be néhányat.

A Lisszabon melletti Cascais városában egy natúrpark közepén az önkormányzat több mint tíz éve működtet egy városi biofarmot. A farmon zöldségeket, gyümölcsöt, fűszernövényeket és tojást lehet vásárolni, a terményeket a vásárlónak kell leszedni. Hetente egyszer a gazdaságban termesztett búzából sültött kenyeret is árulnak. A termények egy részét egy helyi étterem vásárolja meg szezonális fogások elkészítéséhez.

Rotterdam belvárosában már több mint egy évtizede működik egy 1000 négyzetméteres biotetőfarm, a DakAkker. A zöldség- és gyümölcs termesztés mellett tyúkokat és méheket is tartanak, és saját mézet állítanak elő. A terményeket helyben adják el egy rotterdami étkeztetési cégnek, illetve éttermeknek, valamint a tetőn kialakított kis bisztróban. A tetőfarmon okos megoldásokat használnak a vízmegtartáshoz és -felhasználáshoz, és gyerekcsoportoknak is tartanak környezeti-nevelési foglalkozásokat.

Észak-Amerika egyik legnagyobb városifarm-szövetkezete Vancouverben található, 2009-ben létesítették. Autó-parkolóhelyekből alakítottak ki ágyásokat, gyümölcsösöket a város több pontján. A termények többféle módon jutnak el a lakossághoz: helyi piacokon lehet megvásárolni őket, helyi éttermek is használják őket alapanyagként, illetve közvetlenül a farmon is meg lehet venni őket. A Sole Food Street Farms lehetőséget nyújt alacsony jövedelműeknek, munkanélkülieknek, hogy megtermeljék maguknak a zöldséget a farmon, amihez természetesen képzést is biztosítanak.

Magyarországon is létrejönnek gazdaságok szociális céllal. Az egyik legrégebbi és legjobban működő szociális farm az országban Miskolcon, Diósgyőr városrészben létesült. A Baráthegyi Majorság több mint 20 éve működik, és nagy létszámban alkalmaznak megváltozott munkaképességűeket, értelmi fogyatékosokat. Az állattartáson és a növénytermesztésen túl saját termékeket is készítenek (pl. lekvárokat, sajtokat), valamint vendéglátással és oktatási programokkal is foglalkoznak. A termékeket helyben értékesítik, és szállítanak helyi éttermeknek és szociális étkeztetőknek is. A Szimbiozis Alapítvány által alapított és vezetett gazdaság egyfajta sorvezetőként szolgál olyan farmoknak, ahol a mezőgazdasági termesztést sérülékeny csoportok integrálásával valósítják meg, hiszen az ő szakpolitikai ajánlásai alapján született meg a szociális farmokra vonatkozó kormányrendelet 2024 végén. Ez jelentősen megkönnyíti a speciális szükségletű személyek alkalmazására létesített mezőgazdálkodási egységek létrehozását és működtetését.

A városi farmok fővárosi helyzetét tekintve említést érdemel a Budapest Bike Maffia farmja. A civil szervezet két éve vett meg két elhanyagolt zártkertet, permakultúrás (vagyis ökológiai) kertté való átalakításuk most is zajlik. Az eddigi gyakorlat szerint a megtermesztett zöldségeket és egyéb terményeket azokba a szendvicsekbe teszik bele, amelyeket régóta osztanak hajléktalanoknak a városban, de gyermekotthonoknak, anyaatthonoknak is jut belőle.

Óbuda-Békásmegyer Önkormányzata pedig tavaly kezdte el egy közösségi alapon működő, permakultúrás farm kialakítását Csúcshegyen, szintén zártkerti részen. A farm önkormányzati tulajdonban van, és közösségi alapon működik. A farmon kialakított parcellákat lakosok bérlik, idén kezdték el művelni a területeket, amihez a permakultúrás képzést az önkormányzat biztosítja nekik. A tervek szerint a jövőben helyi intézmények is kapnak majd parcellát, illetve oktatási programokat is szerveznek felnőtteknek és gyermekeknek egyaránt.

Következtetések, zárszó

A városi mezőgazdaság népszerűségéhez hozzájárulnak azok a trendek, amelyek az egészséges és fenntartható életmódhoz kötődően terjedtek el, úgymint az alternatív élelmiszer-termelési és értékesítési modellek. Ezekben vegyszermentes, biogazdálkodás folyik, és jellemzően a gazda közvetlen kapcsolatban van a vevőivel. Emellett lehetőséget adnak arra is, hogy a lakosság maga kapcsolódjon be a termelésbe saját kertjében, egy közösségi kertben vagy akár egy balkonon. Ezek a gyakorlatok széles

körben környezetbarátnak és a közösségi fenntarthatóság szempontjából előnyösnek mondhatók, hiszen az élelmiszer útja lerövidül, könnyebb lesz friss élelmiszerhez jutni, továbbá az élelmiszer-biztonság és a helyi gazdaság is támogatást kap. Ráadásul a városi mezőgazdaság helyszínei jó hatással vannak a városi (egyre elviselhetetlenebb) klímára (hőszigetethatás, özvényszerű esőzések) és a biodiverzitásra.

A város környéki területek elhanyagolt telkei és szabálytalan építkezései gyakran okoznak problémát az önkormányzatoknak. Azonban ha ezek a területek részeivé válnak a fenntarthatóságot célzó városi stratégiáknak, és szerepet kapnak a klímaváltozásra való felkészülésben, akkor jelentőségük felértékelődik.

Az utóbbi években egyre jellemzőbb, hogy a város széli területeknek megnő a szerepük az élelmiszer-termeléshez, a szabadidős szolgáltatásokhoz és a természetvédelemhez kapcsolódó lehetőségeik miatt. Ezek a farmok lehetőséget nyújtanak a természettel való kapcsolat megélésére és a fenntartható életmód városi környezetben történő megvalósítására. Továbbá esztétikusabb városképet kínálnak az elhanyagolt területek helyett.

Összességében a városi mezőgazdaság számos lehetőséget ad a közösségi szerepvállalásra, a közösségek megerősítésére. Ahogy a korábban bemutatott példáink is jelzik, a városi mezőgazdaságnak jelentős a szociális és oktatási szerepe, ami hozzájárulhat a közösségi kapcsolatok kialakulásához és fennmaradásához. A városi farmok kiváló helyszínt adhatnak az oktatási-nevelési kertészkedéshez, és segíthetik a résztvevők megismerkedését különböző környezeti témákkal. Így a városi mezőgazdaságnak, benne a városi farmoknak a támogatása lehetőséget nyújt az egészségesebb és ellenállóbb közösségek kialakítására, az ételmezésbiztonság és a környezetvédelemmel kapcsolatos kihívások kezelésére. Ehhez azonban a gondolkodásmód átalakítására van szükség mind a városi lakosság, mind a várostervezők fejében. A városban van helye a mezőgazdaságnak!

Irodalomjegyzék

- Balázs Bálint (2020). „Élelmiszerönrendelkezés”. *Fordulat* 27, 82–101. https://epa.oszk.hu/02100/02121/00027/pdf/EPA02121_fordulat_2020_27_082-101.pdf.
- Brown, Kate H. – Jameton, Andrew L. (2000). „Public Health Implications of Urban Agriculture”. *Journal of Public Health Policy* 21/1, 20–39. <https://doi.org/10.2307/3343472>.
- Corsi, Stefano et al. (2023). „Beyond Food: Framing Ecosystem Services Value in Peri-Urban Farming in the Post-Covid Era with a Multidimensional Perspective. The Case of Cascina Biblioteca in Milan (Italy)”. *Cities* 137, 104332. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2023.104332>.
- Cox, Daniel T. C. et al. (2017). „The Rarity of Direct Experiences of Nature in an Urban Population”. *Landscape and Urban Planning* 160, 79–84. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2016.12.006>.
- Dias, Ana Mélice – Marat-Mendes, Teresa (2020). „The Morphological Impact of Municipal Planning Instruments on Urban Agriculture. The Case of Lisbon’s Greater Area”. *Cidades. Comunidades e Territórios* 41. <https://journals.openedition.org/cidades/2991#tocto1n3>.
- Dyvik, Eline H. (2024). „Proportion of Population in Cities Worldwide up to 2050”. *Statista* (2024. ápr. 4.). <https://www.statista.com/statistics/264651/proportion-of-population-in-cities-worldwide/>.
- FAO–Rikolto–RUAF (2022). *Urban and Peri-Urban Agriculture Sourcebook – From Production to Food Systems*. Rome: FAO–Rikolto. <https://doi.org/10.4060/cb9722en>.

- Hallett, Steve – Hoagland, Lori – Toner, Emily (2016). „Urban Agriculture: Environmental, Economic, and Social Perspectives”. *Horticultural Reviews* 44, 65–120. <https://doi.org/10.1002/9781119281269>.
- Halweil, Brian – Nierenberg, Danielle (2013). „Farming the Cities”. In: Worldwatch Institute, szerk. *State of the World 2007*. London: Routledge, 80–97. <https://doi.org/10.4324/9781849773881>.
- Jackson, Peter et al. (2020). *A Sustainable Food System for the European Union*. Evidence Review Report 7. SAPEA. <https://research.wur.nl/en/publications/a-sustainable-food-system-for-the-european-union>.
- KSH. „Népesség településtípus szerint, január 1.” *KSH.hu*. (letöltés 2026. márc. 19.). https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0037.html.
- Neulinger Ágnes – Birtalan Ilona Liliána (2021). „Élelmiszer-igazságosság, avagy hogyan lehet igazságos az élelmiszerrendszer a termelőtől a fogyasztó asztaláig?” *Szociológiai Szemle* 31/2, 85–107. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.2.4>.
- Neulinger Ágnes et al. (2020). „Fogyasztói jóllét a hazai alternatív élelmiszerellátási hálózatokban”. *Marketing & Menedzsment* 54/Különszám 3, 55–64. <https://doi.org/10.15170/MM.2020.54.KSZ.III.06>.
- Nguyen, Hanh (2018). *Sustainable Food Systems: Concept and Framework*. FAO. <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/b620989c-407b-4caf-a152-f790f55fec71/content>.
- Poulsen, Melissa N. – Neff, Roni A. – Winch, Peter J. (2017). „The Multifunctionality of Urban Farming: Perceived Benefits for Neighbourhood Improvement”. *Local Environment* 22/11, 1411–1427. <https://doi.org/10.1080/13549839.2017.1357686>.
- Stolhandske, Sharla – Evans, Terri L. (2017). „On the Bleeding Edge of Farming the City: An Ethnographic Study of Small-scale Commercial Urban Farming in Vancouver”. *Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development* 7/2, 29–49. <https://doi.org/10.5304/jafscd.2017.072.010>.

MEGEMLÉKEZÉS

Búcsú Somfai Lászlótól
(1934. augusztus 15. – 2026. február 11.)

Farewell to László Somfai
(15 August 1934 – 11 February 2026)

Somfai László (1934–2026)
Forrás: mta.hu; fotó: Szigeti Tamás

Vékás Lajos

professor emeritus, az MTA rendes tagja

„Ím, a példa, hogy ki szépen kimondja
a rettenetet, azzal föl is oldja.
Ím, a nagy lélek válasza a létre
s a művésze, hogy megérte
poklot szenvednie.”

Köszönet érte.

Kedves Somfai Család!
Tisztelt Gyászoló Egybegyűltek!

Illyés Gyula „Bartók” című versének néhány sorával veszek búcsút Somfai László akadémikustól. A Magyar Tudományos Akadémia nevében búcsúzom a nemzetközi hírű, Széchenyi-díjas zenetudóstól, aki 1995 óta volt tagja a tudós testületnek, és éveken át töltötte be a Doktori Tanács Zenetudományi Szakbizottságának elnöki tisztségét. Levelező tagi székfoglaló előadását „Kottakép és műalkotás – Alap kutatás és alkalmazott kutatás a zenetudományban” címmel, rendes tagi székfoglaló előadását pedig „A zenetörténeti kánon. Konzervatív muzsikusképzés, progresszív zenetudomány? A művészet kutatása a modern tudományok szorításában” címmel tartotta.

Kutatásainak középpontjában a 18., a 19. és a 20. század zenetörténete állt. A súlypontot két komponistaóriás: Joseph Haydn és Bartók Béla művészi hagyatékának tudományos feldolgozása alkotta. Diplomadolgozatát Haydn vonósnégyeseiről írta „A klasszikus kvartetthangzás megszületése Haydn vonósnégyeseiben” címmel. Megkérdőjelezte az opus 3-as vonósnégyesek eredetiségét; s néhány év múlva be is bizonyosodott, hogy azok szerzője tényleg nem Haydn, hanem Roman Hoffstetter volt. Feleségével, Révész Dorrittal és tanárával, Bartha Dénessel német nyelven publikálta a *Haydn, az operakarmester* című monográfiát. Két kései Haydn-vonósnégyestétel stílusjegyeiről később angol nyelvű dolgozatban értekezett. Haydn billentyűs hangszerre komponált szonátáiról írt monográfiája 1995-ben angolul is megjelent.

Közben német nyelven tanulmányt publikált Liszt *Faust-szimfóniája* zenei megformálásának változásairól és kismonográfiát Anton Webern-ről, a bécsi iskola tagjáról. Foglalkozott az Erkel-kéziratok szerzőségével, az Erkel család zeneszerzői műhelyével is.

Bartók-kutatásainak eredményét számos tudományos publikáció őrzi. Tizennyolc Bartók-tanulmányát tartalmazó kötete első kiadásban 1981-ben, bővített, második kiadásban 2014-ben jelent meg. Bartók kompozíciós módszeréről írt alapvető jelentőségű monográfiáját magyar és angol nyelven tette közzé. 2015-ben publikált kötetében 30 tanulmányt gyűjtött össze *Kottakép és műalkotás – Tanulmányok Bachtól Bartókig* címmel.

Ő maga – a tavaly adott, életére visszatekintő interjújában – a Haydn szonátáiról írt műfaj-monográfiáját és a Bartók kompozíciós módszeréről írt összefoglaló könyvét tartotta a legjelentősebb művének.

Somfai László professzor tudományos eredményeit nemzetközi elismerés övezte. Több amerikai egyetemen volt vendégprofesszor, tagja volt a salzburgi Mozarteumnak és a kölni Haydn Intézetnek. Az Amerikai Tudományos és Művészeti Akadémia külső tagjává, a Brit Akadémia levelező tagjává választotta. 1997 és 2002 között a Nemzetközi Zenetudományi Társaság elnöki tisztét töltötte be.

Kedves Tanár Úr!

Boldogan örööm beszélgetéseink emlékét, a megnyerő, derűs, néha ironikus, néha rezignált mosolyt arcodon, megérett nagyvonalúságodat a zenetörténet felületén megérintett klubesti kirándulásaim után.

Kedves mestered, Bartha Dénes azt írja Schubert *C-dúr vonósötösének*, a kamarazene testamentumának második tételéről: ha az angyalok zenélnék, bizonyosan ezt a muzsikát játsszák. Lelkemben ennek a földöntúli adagiónak dallamaival búcsúzom Tőled.

Nyugodj békében!

Péteri Lóránt

muzikológus, habilitált egyetemi tanár

Viharos történelmi időszakban felnövekvő nemzedékének legjobbjai máshoz nem hasonlítható, különös érzéssel ragadták meg az értékteremtő, alkotó munka minden lehetőségét. Somfai László szerencsésnek vallotta magát, amiért ehhez a generációhoz tartozott. Úgy látta, hogy a bölcsészet más ágaihoz képest fiatalnak számító zenetudomány az 1960-as évtizedfordulón egyszerre kínált komoly módszertani vérteteket és erős műhelyeket, ugyanakkor nagy, megválaszolatlan kérdéseket, tudományos kihívásokat, jelentős téttel bíró, alapvető kutatási feladatokat a pályakezdőknek. Több tanára, így a mesterének mondható Bartha Dénes is németországi peregrináció során sajátította el a szakmát, amelynek imigyen leghitelesebb tradícióit közvetítette Somfai László felé. A budapesti Zeneakadémián végzett fiatal zenetörténész egy évtizeddel később, Ford-ösztöndíjasként ugyanakkor közvetlen, intenzív és meghatározó kapcsolatot épített ki egy új világgal, az Egyesült Államok felvirágzó zenetudományi életével is. Így történhetett, hogy Somfai László 1969-ben amerikai ajánlással kezdte meg 55 éven át ívelő budapesti oktatói pályafutását, amelynek során – számos vendégprofesszori meghívásnak eleget téve, egyre sűrűsödő nemzetközi szakmai elismerésektől övezve – mindvégig hűséges maradt *alma materéhez*. Kutatási tevékenységének szilárd bázisát ugyanakkor több mint hat évtizeden át a budapesti Bartók Archivum, illetve a Magyar Tudományos Akadémia jelentette. Somfai, aki Mozart művei kritikai összkiadásának keretében 1971-ben közreadta a „*Prágai*” *szimfóniát*, nemcsak megérte, hogy régi nagy terve, a Bartók-összkiadás 2016-tól a megvalósulás útjára lépett, de tevékenyen közre is működött a szárba szökkenő vállalkozásban.

1998 tavaszától több félétlen át lehettem diákja a Zeneakadémián. A Bachról, Haydnról és Mozarról, Beethoven kései kvartettjeiről, valamint Bartókról szóló órák arról tanúskodtak, hogy a tanítás Somfainak igazi szenvedélye volt. Hihetetlen aprólékossággal tervezte meg óráit, de szívesen melegegett bele kedvelt témáiba, mint

amilyen a Haydn- és Mozart-szimfóniák kürtszólamainak összehasonlítása volt. E hanghordozók szempontjából átmenetinek nevezhető korban olykor egyszerre hozott zenét mikrobarázdás hanglemezen, CD-n és magnókazettán – s miközben fáradhatatlanul működtette a lejátszó eszközöket, a művek *handout*-méretre igazított, általa annotált partitúráját adta a kezünkbe. Tanítása, illetve a műalkotás, a kottakép és az előadás viszonyát előtérbe helyező kutatói alapállása fiatal előadóművészek és zeneszerzők számára jelentett inspirációt, tanácsait elismert szólisták és együttesek kérték ki. Zenetudósjelöltekkel, fiatal kollégákkal szemben az „önbeteljesítő jóslat” pedagógiáját alkalmazta: olyan komolyan vett minket és szakmai szárnypróbálgatásainkat, hogy a végén már mi sem tehattünk mást, mint hogy komolyan vegyük magunkat és kísérleteinket. Páratlan oktatói életútjának utolsó évtizedében egy alapképzős hallgató konzulenseként olyan kutatási terv kibontakozását segítette elő, amelyből a Cambridge-i Egyetemen 2024-ben sikerrel megvédett doktori disszertáció kerekedett.

Fiatal kutatóként annak idején magam is megtapasztalhattam Somfai tanár úr lankadatlan segítőkészségét. Bár más területeken kezdtem el dolgozni, mint ő, számomra fontos új nemzetközi publikációkról, konferenciafelhívásokról, kutatói együttműködésekről gyakran éppen tőle értesültem először – merthogy figyelme kiterjedt a zenetudományi szakma egészére, és számontartotta, hogy az általa áttekinthető információrengetegből nekem mi lehet érdekes. Sosem csak továbbította a híreket: a frappáns, rövid és barátságos e-mailek mindig tartalmaztak valami kommentárt, értékelést. De levelezésünkben olykor szakmán kívüli témák is előkerültek. Válaszként 2011-es karácsonyi üdvözetemre, Somfai tanár úr egy középkori domborműről készült fotójával lepett meg. Hadd idézzem őt: „hát viszonzásul egy román-kori (igaz, a 19. században restaurált) oszlopfő kisdéd-bemutatása egyik kedvenc közép-francia kisvárosunkból (Chauvigny, St Pierre)”. A többes szám pár évvel korábban elhunyt feleségére, Révész Dorritra utal, akivel annak idején nagy kempingtúrák keretében fedezték fel s keresték fel újra kedvenc helyeiket.

Pályája során Somfai tanár úr a nemzetközi zenetudományi közösség egyik legismertebb, legelismertebb és – mint megannyiszor tapasztaltam – nagyon sokak által szeretett tagjává vált. A budapesti Zenetudományi Tanszéken – ahol 21 éven át a kollégája lehettem – eközben mindig számíthattunk figyelmére, érdeklődésére, elkötelezettségére és kivételes lelkiismeretességére. Hazai szakmai közösségünket érő nehézségek közepette mindig elég volt az ő jelenlétére gondolni ahhoz, hogy megerősítsük hitünket: jó helyen vagyunk ott, ahol vagyunk.

Kedves Tanár Úr – mindent nagyon köszönök.

Vikárius László

muzikológus, habilitált egyetemi tanár

„Egy nagy zenetörténész alkotása” – summázta értékelését Kroó György harminc évvel ezelőtt Somfai László Amerikában megjelent Bartók-könyvéről. A Berkeley-i egyetemi előadásain alapuló monográfia tudománytörténeti jelentőségét így határozta meg:

„Valamennyire ismerem a Nottebohm-tól Tysonig terjedő Beethoven-vázlatkutatás történetét, kiadványait, és elmondhatom, hogy az 100–150 esztendő során sem jutott el – akár a teljesség, akár a rendszerezés, akár az analízis tekintetében – odáig, ahol ma a Bartók-kutatás áll egyes-egyedül Somfainak köszönhetően.” (Kroó György. „És legelőször erős pajzsot kalapált ki az üllőn...” *Muzsika*, 1996. december, 11–15.)

Olyan zenetörténész ünnepelte így a később magyarul *Bartók kompozíciós módszere* címmel megjelent munka eredeti amerikai kiadását, aki maga is kiemelkedő felfedezéseket tett a Bartók-források kutatása során.

Somfai László halála – magas kora ellenére is – váratlanul ért. Két héttel korábban még külföldi kutatóutamról érdeklődött, s szólt beszámolómhöz éleslátón. Kilencvenedik születésnapját különösen szép vonósnégyes-hangversennyel ünnepelhettük meg – dacolva a köszöntésére vonatkozóan már évtizedek óta érvényben lévő tiltásával. Nézve az akkor készült fényképeket, derűs, örömmel fogadja a megemlékezést. Bár ausztrál kollégánk rövid köszöntőjére először – mintegy maga elé – annyit mondott: „Nem fogok beszélni...”, aztán egyszer csak mégis belefogott. Hosszú, remekbe szabott, rögtönzött angol beszédben szólt többek között egyik különösen fontos témájáról, az előadó-művészet helyzetéről, nem takarékoskodva kritikai észrevételeivel.

Az egyik első, ami eszembe jut, ha jellemezni próbálom, kiváló memóriája, még-hozzá mind zenei, mind vizuális memóriája: fölényes repertoár- és stílusismerete épp-úgy segítette szakmai biztonságát, mint a zenei kéziratok egyéni írásjegyeinek pontos rögzítése. Ami a zenefelismerést illeti, ő maga mondta, hogy nem mindenkinek olyan könnyű fölismerni egy rövid részletet; ebben megértő volt. Viszont irritálta, ha valaki visszaemlékezéseiben bizonyult pontatlannak. Ritka egyenes természet volt. Nem szerette szépitni a dolgokat. Csodáltuk munkafegyelmét, koncentrációját. Szigorú volt – önmagához is. De tisztában volt kivételes szakmai eredményeinek köszönhető különleges szakmai rangjával. Egy németországi konferencián nevezték őt a szerzői hangfelvétel-elemzés úttörőjének. Emlegetik Haydn Kaiser-kvartett-témájának bravúros „megfejtését”.

Fontosnak tartotta együttműködését nagyszerű hazai és külföldi muzsikussal. Felfedezés volt számára a régizene-játék, mely az újonnan használatba vett hangszerek,

játéktechnika alkalmazásával egyszeriben friss életet lehelt ismert és ismeretlen művek előadásába.

Ahogy tavaly készült életútinterjújában elmesélte, az itthon megrendezett nagy nemzetközi Haydn-konferencián – 1959-ben – ugyan nem engedték előadni, legkedvesebb tanárának, Bartha Dénesnek hála a külföldi résztvevők annál inkább tudomást szereztek róla, s így mégis jó csillagzat alatt, különösen korán indulhatott nemzetközi karrierje.

Több szempontból is szerencsésnek mondta magát, mindenekelőtt házasságában. Éppen ezért is csodáltuk, hogy társa, gondoskodó felesége, Dorka halála után nemcsak folytatta küldetészerű szakmai munkáját, hanem – mintegy átvéve az otthoni feladatokat – önmagáról – helyette is – gondoskodott. Mindezt élvezettel tette. Nem csak külföldi útjairól, az autóval bebarangolt Európa nagy részén gyűjtött templom-, katedrális- és tájélményeiről tudott ugyanis élvezetesen beszámolni. Szívesen és színesen mesélt hétköznapi dolgokról is. Két gyermekük, Péter fia és Anna lánya olyannyira különböző útját egyaránt becsülte.

Bár akadémikusként természetesen szabad bejárása lett volna amúgy is az Intézetbe, utolsó éveiben nagy hálával fogadta, hogy továbbra is rendelkezésére állt dolgozószobája, s hogy folytathatta megkezdett munkáit. Pedig munkatársainak, az Intézet közösségének volt igazán szüksége folyamatos jelenlétére. Különleges méltósággal viselte az évek múlását. Fokozatos visszavonulásának minden lépését gondosan eltervezte.

Méltatásában Kroó György a gyakorlati és a szellemi adottságok különösen kedvező együttállását érezte, amikor homéroszi sorokhoz folyamodott mottóként:

„És legelőször erős pajzsot kalapált ki az üllőn [...]
Ötrétű lett végül a pajzs, és jártas eszével
Héphaisztosz sok-sok gyönyörű képet kalapált rá.”
(Homérosz, *Íliász*, XVIII. ének, ford. Devecseri Gábor)

Valahogy így fog élni emlékezetemben. Hiszen a rendkívül gondos filológiai alapok megteremtése mellett mennyi felfedezést, gondolatébresztő elemzést és értelmezést közölt – nemcsak Haydn és Bartók zenéjéről, hanem Bachtól Webernig. Írásai is, illusztrációi is – a végtelen gonddal készült kottapéldák, a kézzel rajzolt ábrák – kivételes lényegmegragadó képességet tükröznek. Hiányozni fog biztos tudása, biztonságot nyújtó jelenléte. Mégis szerencsések lehettünk, hogy ilyen sokáig kísérte gondos, értő figyelemmel pályánkat, s az általa megalapozott legfontosabb vállalkozásunkat, a Bartók-művek kritikai összkiadását. Támogatását keresve most már csak munkáira, s emlékeinkre hagyatkozhatunk.

Búcsú Ritoók Zsigmondtól
(1929. szeptember 28. – 2026. március 13.)

Farewell to Zsigmond Ritoók
(28 September 1929 – 13 March 2026)

Maróth Miklós
az MTA rendes tagja

Ritoók Zsigmond (1929–2026)
Forrás: mta.hu; fotó: Szigeti Tamás

Ritoók Zsigmond egy nagyváradi magyar és egy pesti német gyökerű, többgenerációs értelmiségi családból származott. Bár közvetlen fölmenői természettudományos képzettségűek voltak, és már anyai dédnagyapja, Tormay Béla is az MTA tagja volt, a családtól nem volt idegen a humán műveltség sem. (Közvetlen oldalági rokonai között két író is volt: Ritoók Emma és Tormay Cécile.) Érthető módon német-, angol- és franciatudását már otthonról, gyermekkorából hozta. Középiskolás korában érdeklődése a klasszikus nyelvek és a magyar irodalom irányába fordult. Az egyetemen, eleinte az Eötvös Collegium tagjaként, latint, görögöt és rövidebb ideig angolt tanult.

Tanulmányai végeztével 1952-ben egyetemi tanársegéd lett, de állását 1957-ben elvesztette, mivel aláírta az utóbb kivégzett kollégája, Brusznay Árpád kegyelmi kérvényét. Ezután a Martos Flóra Gimnáziumban tanított, ezért 1965-ben magyar szakos tanári diplomát is szerzett. 1970-ben került vissza a tudományos életbe, amikor Harmatta János meghívta az Ókortudományi Tanszéki Kutatócsoportba. 1986-ban lett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Latin Filológiai Tanszékének tanára, majd egy év múlva vezetője, egészen 1999-es nyugdíjba vonulásáig. Utána professor emeritusként folytatta tanári tevékenységét. Az MTA levelező tagjává 1990-ben, rendes tagjává 1993-ban választották. A Magyar Corvin-lánc Testület tagja 2018-ban lett.

Fiatalkorától kezdve, Marót Károly kutatásaihoz kapcsolódva, a homéroszi eposzokkal, az epikával, a költészet mágikus erejével, a szóbeli hagyományozás kérdéseivel foglalkozott. Vizsgálódásait nem korlátozta ókori klasszikus szövegekre, hanem kiterjesztette a délszláv epikától a néprajzi kutatásokból ismert távolabbi anyagokra is. Ezekkel a munkáival, amelyeken kandidátusi disszertációja is alapult, már nemzetközi hírnevet szerzett magának.

Részen ugyanezek a kérdések motiválták akkor is, amikor később áttért a görög dráma kutatására. A görög drámákban azonban már nemcsak a költészet, hanem az erkölcsi problémák vizsgálatára is figyelmet fordított. Kutatásait ekként az antik kultúra szélesebb összefüggései feltárásának szolgálatába helyezte. Ezzel megvalósította rejtett célját is: az ókort vizsgálva mindig az érdekelte, hogy annak tanulságai mennyire érvényesek a mi korunk számára is, mit mond az ókortudomány a ma emberének.

Tulajdonképpen ez az érdeklődés tette Ritoók Zsigmondot alkalmassá arra, hogy több „népszerűsítő” művében (amelyek közül néhányat társszerzőkkel készített) az ókort a mai olvasó számára is érdekes és élvezetes módon ismertesse. Munkásságának ezt a részét is tudományos igényesség, pedagógiai érzék és a szakmai utánpótlásról való gondoskodás szándéka jellemezte.

A nemzetközi kutatás szempontjából egyedülállónak számít zeneesztétikai szöveggyűjteménye, amely először magyarul itthon, majd kibővítve Németországban is megjelent. A szövegek összeválogatása és magyarázata megkívánta tőle, hogy az egész görög szöveghagyományt, szépirodalmat, filozófiát, matematikát és az ókori kultúra és tudomány egyéb területeit is alaposan ismerje és értse.

Az antik kultúra továbbélése és a magyar kultúra iránti érdeklődése azokban a munkáiban testesült meg, amelyekben Homérosz magyarországi ismeretének és költői földolgozásának történetét tárgyalta. Ezzel az ókor szigorúan vett határait átlépve már a magyar kultúra és irodalom szolgálatába lépett. Ugyancsak a magyar tudományos hagyományok ápolásának számítanak azok a munkái, amelyekben egyes kiváló magyar ókortudósok életét és munkásságát dolgozta föl. Ezekkel a rövidebb könyveivel tulajdonképpen megvetette annak az alapját, hogy később meg lehessen írni a magyar ókortudomány történetét. E feladat elvégzése még előttünk áll, és a következő generációk kutatóira vár.

Ritoók Zsigmond azonban nem csak tudós volt. Egész életét, minden tevékenységét áthatotta vallásos meggyőződése, ez határozta meg emberi tartását. Még az ötvenes években is nyíltan vállalta hitét, veszélyeztetve szakmai előmenetelét, majd később a Magyar Református Egyházat többféle vezető pozícióban is szolgálta. Tudós érdeklődését, az erkölcsi kérdések iránti érdeklődését befolyásolta hite, de tudományos tárgyilagosságát sohasem.

Ugyancsak hitéből fakadó meggyőződése és a szolgálat iránti elkötelezettsége motiválta pedagógiai tevékenységében. Kötelességteljesítés iránti vágya, emberszeretete tette mind gimnáziumi, mind egyetemi tanárként sikeressé, tanítványai számára életre szóló emberi és szakmai példaképpé.

KÖNYVSZEMLE

Christopher McKnight Nichols – David Milne szerkesztők *Ideology in U.S. Foreign Relations. New Histories* (Ideológia az amerikai külpolitikában. Új értelmezések)

Michael H. Hunt 1987-es, gyakorlatilag azonos című és témájú könyvének (ami egyébként a kötet szerkesztőit megihlette a folytatásra) tézise szerint három hagyományos tartóoszlopa van az amerikai külpolitikának: a kivételes nemzetre épített küldetés, ami terjeszkedéssel elősegíti a belföldi jólétet; egy faji alapon felállított képzeletbeli hierarchiában a fehér és keresztény ember (f)elsőbbisége; végül a magántulajdon, illetve a kapitalizmus szentsége és éppen ezért az ezt veszélyeztető forradalmak elutasítása (*Ideology and U.S. Foreign Policy* [1987]. New Haven – London: Yale University Press). A mostani kötet szerzői egyrészt visszanyúlnak Hunthoz, illetve részben újradefiniálják és kiegészítik, hogy mit is jelent valójában az ideológia az amerikai külpolitika jellegében és történelmében, és hogy erre milyen példák vannak. Ezeket néha teoretikus formában, legtöbbször pedig egy-egy esettanulmányon keresztül teszik. De mindegyikük „úgy írja le az ideológiát, mint ideák rendszere vagy egy gondolkodásmód – akár egyénről, akár közösségről legyen szó –, amely segít szétszálazni a különböző érdekeket, meghatározni elveket és igazolni a tetteket” (7. o.).

Fontos megállapítani – és ez a 22 tanulmányból is világosan kiderül –, hogy már maga az „ideológia” definiálása is nehézségekbe ütközik, hiszen a fogalom meglehetősen absztrakt, és megítélése térben és időben egyaránt rugalmas. Különösen a francia forradalom óta beszélhetünk az ideológia nagykorúságáról, és szinte egyidejűleg számtalan alkalommal ez szolgáltatott magyarázatot egyének és csoportok magatartására és tetteire. Több szerző is rámutat, hogy az ideológia mennyire szoros összeköttetésben áll az érzelmekekkel, illetve egy másik szál, ami végigfut a kötet tanulmányain, az a vallás, ami magában is egy ideológia, és hatással van a könyv fókuszába állított külpolitikai ideológiára. Ez utóbbi megint csak rámutat a régi axiómára, miszerint a bel- és külpolitika mennyire elválaszthatatlan egymástól.

A kötetben olvasható tanulmányok öt nagyobb részre oszlanak: (1) ideológia az amerikai körében; (2) a hatalmi ideológiák; (3) ideológia a nemzetközi térben; (4) az ideológia és a demokrácia viszonya; és (5) a progresszió ideológiája. Természetesen lehetetlen és felesleges is lenne mind a 22 tanulmányt végigvenni egyesével. Ennél hasznosabb kiemelni három olyan írást, ami talán legjobban megvilágítja az említett témaköröket, így mutatva rá a kötet erősségeire és legegyszerűbb jellemzőire.

A kötet talán legizgalmasabb tanulmánya Andrew Prestoné, aki az amerikai nemzetbiztonság és külpolitika összefüggéseinek kérdéseit taglalja, de abból a szempontból, miszerint a mindenkori félelem egy esetleges külső támadás ellen miként csapódott és csapódik le az amerikai külpolitikai gondolkodásban és tervezésben.

Az írás jól rámutat arra a problémára is, mi pontosan az ideológia, hiszen a fizikai védelem ösztönösen adódik, az nem egy konstruált rendszer, így inkább a félelemből táplálkozó védelmi igény ideológiai kivetüléséről van szó Preston írásában.

A szerző nem a machiavelli álláspontból indul ki, miszerint a mindenkori amerikai kormányzat szimpla politikai haszonszerzésből apellált a társadalom félelemérzetére. Ő inkább azt hangsúlyozza, hogy „a hidegháború kulcspillantataiban az amerikai politikai döntéshozók által érzékelt félelem őszinte volt”, és ez volt számos külpolitikai lépés mozgatórugója (173. o.). Abból a szempontból ez igaz lehet, hogy az Egyesült Államok első 150 évében – leszámítva a korai évtizedek brit fenyegetettségét – nem kellett külső támadásoktól tartani. Az indiánok által képviselt fenyegetés sokkal inkább fordítva volt igaz, míg Mexikó szintén nem jelentett komoly kihívást katonai értelemben a két ország 1846–1848 között vívott háborújában. A két világháborúban pedig a földrajzi adottság – elsősorban a két óceán alkotta pajzs formájában – szintén nem adott okot valós páni félelemre.

A hidegháborúval beköszöntő atomkorszak azonban már joggal a védtelenség érzetét kelthette egy olyan fenyegetés ellen, amelynek egyre növekvő pusztító hatásait csak találgatni lehetett, ép ésszel felfogni talán nem is. Így az 1940-es évek második felétől jól megfigyelhető az a törekvés, hogy az USA megteremtse az egyre több forrásból táplálkozó lehetséges és valós fenyegetettség elleni teljes védelmet képező ellenlépéseket. Mivel ennek megvalósítása egy illúzió csupán, a félelem fennmarad, és mindig újrահizlalja magát. Preston szerint „az erős félelmek, a felfokozott fenyegetettségi érzés és a kockázati küszöb alacsonyossága” együtt annyira erősen dominálják a köztudatot és a katonai-politikai hangulatot, hogy „mára a félelemfaktor beleásta magát Amerika identitásának szövetébe” (178. o.).

Az ideológiát a nemzetközi térben vizsgáló rész tanulmányai közül a legrelevánsabbnak Raymond Haberski írása tűnik, amely az igazságos háború ideológiáját vizsgálja, és azt, hogy ez miként kapcsolódik össze az Egyesült Államok fő vallási irányzataival, és hogyan táplálkozik azokból. Az igazságos háború elméleti gyökerei ugyan régre nyúlnak vissza, az amerikai külpolitikában az 1970-es évektől lehet a markánsabb jelenlétét észrevenni, ami morális támaszt kíván adni az amerikai katonai beavatkozásoknak a földteke különböző részein.

Noha vallási gyökerekből eredeztethető, Haberski rámutat, hogy sokkal inkább ideológiai megközelítést találunk ezen a téren. Az amerikai katolikus egyház volt a legnagyobb erő az igazságos háborúról folytatott vita mögött, és számukra ez meglehetősen fontos szempont volt, különösen Vietnám után és az agresszív reagani külpolitika miatt az 1980-as évtized elején.

Elsősorban a két Bush elnök állt a gondolat mögé, miközben sokkal jobban előtérbe került az ideológia a vallási szempontok kárára. A háborús beavatkozásokat az alapvetően konzervatív amerikai társadalom és politika ezen a szűrőn keresztül közelítette meg. Így a katolikus kezdeményezés „nem eredményezett vitát a háborút illető morális kritériumokról, hanem inkább lezárta azt. Az igazságos háború mint eszköz használata hatékonyabban némitotta el az amerikai háborúellenes kritikákat, mintsem hogy megakadályozta volna az ilyen fegyveres lépéseket” (275. o.).

Az ideológia és a demokrácia viszonyát elemző írásokat tartalmazó részből kiemelkedik Jeremy Suri írása, amely nem kevesebbet helyez vizsgálódása központi tárgyává, mint a szabadságot és annak ideológiai leképződését az Egyesült Államok történelmében. A szabadság volt az egyik olyan hívószó, amely utat nyitott, és katalizálta az amerikai függetlenségi mozgalmat a 18. század utolsó harmadában, és később – sokszor kétséges – alapot adott amerikai katonai beavatkozásokra más országokban.

Suri három különböző szabadságfelfogást vázol fel: restriktív szabadság, ami valamitől védeni kíván, és ami a köztársaság eddigi életének első harmadára volt jellemző; expanzív szabadság, ami a szabadság kiterjesztését jelenti, és ami a 19. század végétől jelent meg az amerikai külpolitikában, és a második világháború végéig tartott; és végül a hegemon szabadság, ami az amerikai külpolitika militarizálódását és gazdasági erejére támaszkodva globális demokráciaterjesztést céloz meg. Ez a hidegháború kezdetével lett markáns külpolitikai vonal, ami a mai napig tart. Ezek az időben és térben változó szabadságattitűdök Suri szerint így ideológiai hatásokra változtak, melyek mindig eltérően értelmezték, mit is jelent a szabadság Amerikának. A szerző szerint a jövőben akkor fog beállni változás e téren, ha az amerikaiak megint újradefiniálják a szabadság eszméjét, és ehhez rendelik külpolitikájukat.

Ez a sok tanulmányt felvonultató kötet fontos továbbgondolása az ideológia helyének és szerepének az amerikai külpolitikában, amire az is bizonyíték, hogy a könyv díjat is nyert, mégpedig a tanulmánygyűjtemények esetében jelentős Joseph Fletcher Prize for Best Edited Book in Historical International Relations, History Section, International Studies Association nevű díjat. A szerkesztők és szerzők abban mindenképpen elmozdulást indikálnak a korábbi felfogáshoz képest, hogy az ideológia nemcsak az intézményes keretek között értelmezhető. Tehát nem csupán a külpolitika irányítói és végrehajtói vagy a különböző elemzőközpontok véleményei számítanak, hanem a civil szféra is belép a képbe: aktivisták, közgazdászok, kétkezi munkások, háziasszonyok vagy éppen katonai szolgálatot teljesítők mind-mind részt vállaltak az amerikai ideológiák kialakításában és ennek a külpolitikára tett hatásában.

Ami valamennyire csökkenti a gazdag tanulmánygyűjtemény hatását, az a kakofónia. Majd két tucat szerző láthatólag a legjobb szerkesztői elvárások és munka ellenére sem képes egységes hangot megütni. Ebből a szempontból az egységes narratíva természetesen hiányzik. Ugyanakkor a számos különböző nézetből egy fragmentáltabb, de egyben gazdagabb kép kontúrjai is kibontakoznak, ami rávilágít, mennyire gazdag téma egy olyan ország külpolitikájának ideológiai vizsgálata, amelyik születésétől fogva aktív tagja volt a nemzetek családjának.

*

Christopher McKnight Nichols – David Milne, szerk. *Ideology in U.S. Foreign Relations. New Histories*. New York: Columbia University Press, 2022, ix + 507 o.

Peterecz Zoltán

dr. habil., egyetemi docens
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger

Hunyady László – Orosz Ferenc – Monostory Katalin szerkesztők 75 éves a HUN-REN TTK Molekuláris Élettudományi Intézet (korábban Enzimológiai Intézet)

A HUN-REN Természettudományi Kutatóközpont Molekuláris Élettudományi Intézet (korábban Enzimológiai Intézet [még korábban az MTA Biokémiai Intézete]) 2025. május 31-én Jubileumi Szimpózium keretében ünnepelte meg alapításának 75. évfordulóját, ahol minden regisztrált résztvevő ajándékba kapott egy szép kiállítású, jól szerkesztett és bőséges ábraanyaggal illusztrált emlékkötetet. Első pillantásra úgy tűnt számomra, hogy ez a kétnyelvű (magyar és angol) intézményi kiadvány elsősorban protokollcélokat szolgál, és csak a szakemberek szűk köréhez szól. Olvasása közben azonban be kellett látnom, hogy a mű nemcsak a régi emlékek felelevenítése és a jelenlegi helyzet bemutatása szempontjából hasznos, hanem azért is, mert jelentős tudománytörténeti emlékeket és egy fontos üzenetet rejt magában.

A könyv kereskedelmi forgalomban nem szerezhető be, de magyar nyelvű fele ingyenesen letölthető a következő honlapról: <https://tinyurl.com/3zj2c63s>. Ennek ismeretében a továbbiakban csak a magyar verzió ismertetésére szorítkozom, melynek elolvasását minden, a második világháború utáni magyar biológiai kutatások fejlődése iránt érdeklődő olvasó számára melegen tudom ajánlani.

Engem elsősorban az a kérdés foglalkoztatott, hogy az MTA Biokémiai Intézet alapító okiratának 1950. június 1-jén történő aláírása után hogyan történt meg az, hogy egy szinte a semmiből létrehozott kis kutatóintézet mostanra egy nemzetközi szinten elismert, a hazai biológiai tudományban vezető szerepet játszó intézménnyé nőtte ki magát. Erre a kérdésre a könyv három egymásra épülő fejezetében bontakozik ki a válasz. Az Intézet történetének ismertetését követik a volt munkatársak visszaemlékezései és a mostani munkacsoportok vezetői által írt beszámolók.

A történeti áttekintés Orosz Ferenc alapos és tudományos igényű írásával kezdődik. Ebből megtudhatjuk, hogy a Szovjetunióból hazahívott Szörényi Imre (1950–1959) elképesztően rossz körülmények között, megromlott egészsége és gyakori távolléte ellenére megteremtette az Intézetben a kutatás alapvető anyagi és személyi feltételeit. Halála után Szent-Györgyi Albert legígéretesebb tanítványa, a SOTE Orvosi Vegytani Intézetének igazgatója, Straub F. Brunó (1960–1985) vette át a vezetést. Legfőbb érdeme az volt, hogy fokozatosan nemzetközi szintre emelte a kutatás színvonalát, aminek megvalósításához legendásan jó körülményeket és barátságos hangulatot biztosított munkatársai számára. 1971-ben létrehozta a Szegedi Biológiai Központot (SZBK), de az enzimológusok Budapesten maradtak, és 1970-től a Szegedre költöző Biokémiai Intézet kihelyezett Enzimológiai Részlegeként működtek, majd 1978-tól Enzimológiai Intézet néven az SZBK önálló intézetévé váltak. Ennek következtében élvezheték az SZBK-tagságból adódó megkülönböztetett helyzetet és a többi intézettel való

interdiszciplináris együttműködés előnyeit. A könyv minden szerzője egyetért abban, hogy ez az időszak volt az „Enzimológia” aranykora.

Keleti Tamás (1986–1989) rövid igazgatói periódusa során két új munkacsoportot hozott létre. Váratlan halála után az Intézet dolgozói az Intézet történetében egyedülálló módon, titkos szavazással Friedrich Pétert választották meg (1989–2007). Vezetése alatt tovább folytatódott a magas szintű tudományos munka, és növekedett az önálló csoportok száma. Ezt követően Závodszy Péter (2007–2010) igazgatósága idején történt, hogy az Intézet fiskális okokból kivált az SZBK-ból. Ezzel rövid időre elnyerte a gazdasági önállóságot, de elvesztette a hasonló szellemiségű kutatóintézetekkel való szimbiózis előnyeit.

Az Intézet felett gyülekező fekete felhőkből lesújtó csapásokkal (átszervezés, átköltözés, gazdasági csőd és többszöri fenntartóváltás) már az új igazgatónak, a SOTE Kémiai-Biokémiai Intézetéből érkező Buday Lászlónak kellett megküzdnie (2010–2021). Ebben a nehéz időszakban több munkacsoport megszűnt vagy beolvadt egy másikba, de összességében az Intézet mégis növekedett, mert több új, Lendület-pályázatból vagy más külső forrásból támogatott csoport érkezett, illetve több átszervezett intézet munkacsoportjai is csatlakoztak hozzá. Végso soron ezek a változások oda vezettek, hogy az Enzimológia lett a Természettudományi Kutatóközpont legerősebb Intézete, és Buday Lászlót 2022-ben megválasztották a TTK főigazgatójává. Helyét a SOTE Élettani Intézetének volt igazgatója, Hunyady László vette át, aki az időközben megváltozott kutatási témákat figyelembe véve 2024-ben kezdeményezte az Intézet átnevezését Molekuláris Élettudományi Intézetre.

A fenti áttekintést Závodszy Péter személyes jellegű visszatekintése egészíti ki, amely 1962-től mutatja be az Intézet történetét. A volt igazgató három nézőpontból, a beosztott kutató, a vezető és az emeritus szemszögéből láttatja az eseményeket. Érdekes történetek felidézésével mutatja be, hogyan lett a Debreceni Atommagkutató Intézet fiatal fizikusából elismert biofizikus.

A „Visszaemlékezések” fejezetben a tudományban jelentős sikereket elérő 11 egykori munkatárs írja le életútját és az Intézethez fűződő emlékeit. Egyedülálló Sajgó Mihály története, aki a hőskor utolsó szemtanújaként számol be az első igazgató kiváló kutatói és emberi kvalitásairól. A többi visszaemlékezés mindegyike a Straubkorszakhoz köthető. Vannak, akik tudományos önéletrajzot közölnek, míg mások a személyes emlékekre helyezik a hangsúlyt. Az utóbbiak közül megkapó Pongor Sándor novellaszerű elmélkedése, amelyben a kutatók mellett emléket állít a segéd-személyzet egyes tagjainak is.

A könyv leginkább szakmaspecifikus része a kutatócsoportok bemutatása. Ez a fejezet olyan, mint egy pillanatkép, ami a kutatóhely jelenlegi sokszínű tudományos profilját tükrözi. A 16 csoportvezető egységes sémát követve, közérthető módon ismerteti csoportja történetét, kutatási témáit, jelenlegi munkatársait, legfontosabb eredményeit és közleményeit.

A művet az előző fejezeteket kiegészítő és alátámasztó adattár zárja. Az akadémikusok és tudományos kitüntetésben részesültek felsorolása igazolja az itt dolgozó tudósok érdemeinek elismerését, a disszertációk listája pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az Intézet milyen sok minősített kutatót adott a hazai, valamint a külföldi kutatóhelyeknek.

A könyv konklúziója az, hogy az elhivatott kutatók akár rossz körülmények között is tudnak jó eredményeket elérni, azonban tehetségüket csak a tudomány szabályait figyelembe vevő módon szervezett és vezetett kutatóhelyen tudják maximálisan kibontakoztatni. Az Intézet 75 éves története példázza, hogy ezt az elvárást miként lehetett megvalósítani.

*

Hunyady László – Orosz Ferenc – Monostory Katalin, szerk. *75 éves a HUN-REN TTK Molekuláris Élettudományi Intézet (korábban Enzimológiai Intézet)*. Budapest: HUN-REN Természettudományi Kutatóközpont, 2025, 272 o.

Dombrádi Viktor Béla

a biológiai tudományok doktora
Debreceni Egyetem Általános Orvostudományi Kar
Orvosi Vegytani Intézet, Debrecen

Klement Judit szerkesztő *A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai*

A Magyar Tudományos Akadémia fennállásának 200. évfordulójára kiadni kívánt, a volt akadémiai kutatóhely, vagyis a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet gondozásában megjelenő Akadémia-történeti könyvsorozat második kötete képezi ismertetésünk tárgyát. Az elsőként, Szilágyi Adrienn szerkesztésében napvilágot látott, szintén sokszerzős munka az Akadémia elnökeinek és főtítkárainak az adattára volt, amely tanulmányigényű biográfiai szócikkeket adott közre. A mecénások ténykedését és világát megvilágító, 18 szerzőt foglalkoztató kötet időrendben haladva jut el a rendszerváltás utáni időkhöz. A szerkesztői koncepcióhoz híven a kötet szerzői három fő kérdésre igyekeztek választ találni: kik finanszírozták a különböző időszakokban az intézmény működését, mi volt mecénási tevékenységük célja (motivációja), és végül: mennyit és milyen formában áldoztak erre a nemes célra. Miért fontos, hogy tisztába jöjjünk ezzel a kérdéssel? Nem másért, mert a Tudós Társaság, a későbbi Magyar Tudományos Akadémia megalapítása is már magánkezdeményezésnek volt az eredménye; az intézmény sokáig meg is maradt e keretek között, és csupán a trianoni vagyonszerzés, valamint az akkori kezdeti bizonytalan gazdasági körülmények hatására szorult rá az állam hathatós anyagi támogatására. A második világháború után, amikor időlegesen még az Akadémia léte is megkérdőjeleződött, az állam e téren betöltött szerepe kizárólagossá lett, és ez a helyzet napjainkban is.

Mindaddig azonban, amíg egyedül a társadalom viselt (anyagi) felelősséget az Akadémia léteért és működőképességéért, a magán- és közületi (vármegyei, városi, egyházi, vállalati) mecénatúra állt mögötte biztos támogatóként. A kötet üdvös társadalomtörténeti hozadéka azon társadalmi csoportok kilétének a felderítése, amelyek képviselőiben a mecénások felléptek. Közöttük meghatározó szerepet vittek a főnemesség és általában a nemesség egyes tagjai, a polgári középosztály és a vállalkozók képviselői, valamint az értelmiség reprezentánsai. Az Akadémia megalapítása arisztokrata kezdeményezésre s az ő bőséges anyagi áldozatukkal történt meg. Az intézmény impozáns székházának az 1860-as évekbeli felépítése szintén kivételesen sok bőkezű mecénást kívánt, jóllehet ehhez már a szerényebb társadalmi egzisztenciák is nagy számban adták pénzüket és dologi hozzájárulásait. A századfordulóra némileg ellankadt az adakozók kedve, ekkor viszont csatasorba lépett e téren az időközben felnövekvő (nagy)városi középosztály. A trianoni megrázkódtatás nyomán a társadalom igen széles körei mozdultak meg az Akadémia ügyében, benne arisztokratákkal és egyes közületekkel (főként a vármegyékkel), sőt az állam is ekkor vette elsőként gondjaiba az intézményt, államsegélyt folyósítva számára. A két háború között a vagyonát a határváltozások miatt részben elvesztő Akadémia a Vigyázó Ferenc-féle főnemesi hagyaték jóvoltából gazdálkodhatott, ami ugyanakkor sok nehézséggel is járt, amit ez a kötet mutat be elsőként.

Az akadémiai mecénatúra története világosan árulkodik a különböző társadalmi rétegek tényleges vagyoni erejéről és mentalitásáról. Ez utóbbit azt kell érteni, hogy a magyar tudomány pártolása és ekként való támogatása mindig is a nemzeti és a modern polgári világ iránti lojalitás próbája és jele is volt egyúttal. A mecénások időben változó mezőnyéből jól kiolvasható, mely társadalmi csoportok tüntették ki magukat e téren, és kik milyen mértékben éreztek magukban elhivatottságot a modern Magyarország megteremtésére és intézményeinek ápolására. A kötet ennek a kérdésnek a beható vizsgálatával olyan, eddig többnyire elhanyagolt látószögből vet fényt a késő rendiség és a polgárosodás társadalom- és mentalitástörténeti fejleményeire, amely ékesen bizonyítja, hogy többnyire szilárd és megbízható társadalmi bizalom és támogatás övezte az Akadémiában megtestesült nemzeti és tudományos eszményt.

Ez a társadalmi háttér a második világháborút követő évtizedekben azonnali megsemmisült, és miközben az Akadémia még a maradék vagyonát is elvesztette, a magánmecénatúra sem állt már többé mögötte. Az ekként államosított, anyagi és szellemi kontroll alá helyezett Akadémia csupán a rendszerváltozást követően és fokonként nyerte vissza intézményi autonómiáját, majd vagyona egy részét. Viszont a magánmecénatúra soha többé nem kapott olyan meghatározó szerepet az akadémiai költségvetés bevételi forrásai sorában, mint a 19. század egészében vagy még a 20. század elején is. Akadtak ugyan elnöki próbálkozások az 1990-es évtizedben és a 2000-es évek első felében e jótételek visszacsbítására, ez azonban csak szórványos eredményekkel járt.

Amikor az Akadémia mecénatúrájáról beszélünk, akkor egy sokszínű támogatási forma meglétével számolunk: a pénzbeli adományok mellett, amelyek olykor kifejezetten célirányosak voltak (például pályázatok kiírására szolgáltak), könyvadományok, kéziratok hagyatékok és egyéb tárgyi adományok is gazdagították az intézményt. A Frank Tibor emlékének ajánlott kötet szerzőgárdája a 19–20. századi magyar történelem legelhivatottabb akadémiai intézeti és egyetemi kutatóiból került ki. Dolgozataik nem holmi kompilációk, hanem kiterjedt könyvtári és levéltári kutatásokon alapuló rekonstrukciók és elemzések, amelyek egy eddig szisztematikusan nem vizsgált kérdést megbízható ténybeli adatok birtokában tisztáznak. Egyszersmind ki is világlik belőlük, hogy a közeli és a távolabbi múltban a társadalom rendszerint bizalommal és jóakarattal viszonyult a magyar tudomány e fellelegvárához, amit jótevékenységgel, anyagi áldozatvállalással is hitelesített. Ez ma különösen fontos üzenetként értékelhető az Akadémia társadalmi tekintélyének napjainkban érzékelhető hanyatlása idején.

*

Klement Judit, szerk. *A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai*. Budapest: MTA–HUN–REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2024, 454 o.

Gyáni Gábor

az MTA rendes tagja
ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet, Budapest

CORRIGENDUM

Corrigendum a „Magyarország és Magyarországhoz köthető kutatók megjelenése a Stanford-listán” című tanulmányhoz

Kohus Zsolt

PhD, központvezető, Széchenyi István Egyetem, Győr
kohus.zsolt@sze.hu

Corrigendum a *Magyar Tudomány* 187/3 (2026), 388–398 cikkéhez DOI: 10.1556/2065.187.2026.3.9

A fenti cikk 396. oldalán a 4. táblázatban szereplő kutatói affiliációk Ioannidis eredeti adatlistáiból származnak, amelyek 2025. szeptember 19-én kerültek publikálásra (DOI: 10.17632/btchxktzyw.8), és amelyek alapját a Scopus adatbázis szolgáltatja. Az adatok a forráslistában szereplő metaadatokat tükrözik, és változtatás nélkül kerültek átvételre a 4. táblázatban. Az eredeti lista összeállítói nem végeztek független ellenőrzést az affiliációk helyességéről, illetve a kutatók által preferált elsődleges affiliációk megerősítéséről. Ennek következtében a 4. táblázatban megadott intézményi megnevezések eltérhetnek a kutatók által valósnak, elsődlegesnek vagy aktuálisnak tartott affiliációktól.